

Зайниддин Маҳмуд
Восифий

Бадоеъул
вақоеъ

(Нодир воқеалар)

Фарсийдан Наим Норқулов
таржимаси

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти
Тошкент — 1979

ББК
В 87

В $\frac{70304-252}{М 352(04)-79}$ 108—79—3703040100

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979 й.,
(Тарж.)

ЗАЙНИДДИН ВОСИФИЙ

Замонасининг суюқ адиби ва шоири Зайниддин ибн Абдужалил Восифийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида унинг ягона улкан асари «Бадоеъул-вақоеъ» («Нодир воқеалар») орқалигина фикр юрита оламиз. Восифий бу асарини эсдалик сифатида ёзган. У султон Ҳусайн мирзонинг набираси Мўъмин мирзонинг ўлдирлиши ҳақида ёзар экан, шунда 903 (милодий 1497—98) йили ўзининг 11 ёшда бўлганини айтади. Ехуд 1511 йили Ҳирот шоҳ Исмоил Сафавий томонидан ишғол қилинганда Восифий 26 ёшда эди. Шуларга кўра унинг таваллуди тахминан 1485—86 йилларга тўғри келади. Унинг отаси — Абдужалил Ҳиротнинг олим ва фозил кишиларидан эди. Зайниддин Маҳмуд ёшлигидан шеърингга қизиқиб, 12—13 ёшидан шоир ва шеършунос сифатида танилади. Айниқса, муаммо санъатида шўҳрат топади. Насрнинг кўпгина турлари (мактуб, эриза, ҳикоя ва ҳ. к.) да, бадний сажъ услубида, ранг-баранг ташбеҳлар ишлатишда, айниқса, «бароати истехлол» санъатида уста бўлган. Яъни, қасида, мактуб ёки бошқа бирор илтимоснома ёзганда асл мақсадга ўтишдан олдин танбеҳ, киноя, истиоралар, бадний бўёқлар орқали унга ишора қилиш маҳоратини яхши эгаллаган.

Восифий эсдаликларидан маълумки, у араб тилини ва замонасидаги илмларни пухта эгаллаган, жисмонан бақувват ва ажойиб инсоний фазилатларга эга бўлган. У Ҳиротда мадрасани тугатиб, Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Фаридун Ҳусайн мирзога котиблик, унинг бошқа ўғилларига эса муаллимлик қилган.

XVI асрнинг бошларида Ўрта Осиё ва Хуросонда кучайган ўзаро феодал урушлари бошқа илм-санъат аҳли сингари Восифий бошига ҳам оғир мусибатлар келтирди. Бу ҳолни биз унинг Машҳадга сафари кечималарида ва 1507 йили Ҳирот Шайбонийхон томонидан ишғол қилингандан кейин содир бўлган воқеаларда кўрамамиз. Хуросонни Эрон шоҳи Исмоил Сафавий истило қилгач эса, Восифий шна амалдорлари таъқибидан қочиб, олдин Эронда, кейин Хуросонда яшириниб яшашига мажбур бўлади. 1512 йили эса яширин равишда Мовароуннаҳрга қочади. Дастлаб, Самарқандда бир йилча яшайди. Кейин Бухорога ўтади, бу ерда бир оз вақт яшагач, Саброн (Туркистон шаҳридан 40—50 км. чамасидаги мавзё)да туради. Бу ердан Фаркат, Тошкент, Шахрисабз шаҳарларига сафар қилади. Қарга бормасин, ситамкор давр Восифийни саргардонлик саҳросига улоқтиради: «Бадоеъул-вақоеъ»да унинг ҳаёт саҳифаларини варақлар эканмиз, уни гоҳ мадрасалардаги талабалар ҳужрасида, гоҳ олим-шоирлар мажлисида, мушоираларда, гоҳида оддий халқ қуршовида, гоҳи ҳукмдорлар саройида кўрамамиз. Восифий кечималари бизни ўша вақтдаги ижтимоий муносабатлар—халқ ҳаёти билан ошно қилади. 1522 йили Восифий Шоҳрухия шаҳрига келиб, Келдимухаммадхон саройида қарор топади. Келдимухаммад-

хонинг отаси, Тошкент ҳокими Севинчхожа 1525 йили вафот этган. Ўрдинга ўлтирган ўгли билан бирга Восифий ҳам Тошкентга келади. 1529 йили Келдимухаммад султон Бухоро хони Убайдуллахон бошчилигида сафавийларга қарши Хуросонга лашкар тортганда Восифий ҳам ушга ҳамроҳ эди.

«Бадоеъул-вақоеъ» 1532 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Восифийнинг шундан кейинги ҳаёти Тошкентда кечди ва 1566 йилда шу ерда вафот этди.

Восифийнинг бу асари Урта Осиё халқлари маданият тарихи учун муҳим манбадир. «Бадоеъул-вақоеъ» Хуросон, Мовароуннаҳр, Туркистон ва қисман Эроннинг ўша давр илмий, адабий аҳволи, маданият савияси ва эъдиётларини ақс эттирадиган ойнагина эмас. тарихий аҳволни китобхон кўзи ўнгиде аниқ-равшан намоён қила оладиган улкан бир тасвирий лавҳадир», дея ёзади Садриддин Айний.

Бу асарда биз кўпгина адабиёт ва санъат намоёндалари ҳақида қимматли ва зарур маълумотлар топамиз. Алишер Навоий даври ва унинг шахси ҳақида ёхуд унинг поэтик санъати ҳақида тадқиқот ишлари олиб борган бирор олим йўқки, у Восифийнинг мазкур асариға мурожаат этмаган бўлсин.

Ленинградлик шарқшунос олим, Александр Николаевич Болдирев 1954 йили «Бадоеъул-вақоеъ» асари бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Садриддин Айний бу ишға юқори баҳо берди ва «А. Н. Болдирев тайёрлаган «Бадоеъул-вақоеъ»нинг танқидий матни нашр қилинадиган бўлса, Совет шарқшунослигининг улкан зафари бўлғуси эди», деган фикрни билдирди. Улкан олимнинг орзуси 1961 йилға келганда амалға ошди: 90 босма листча келадиган «Бадоеъул-вақоеъ»нинг танқидий матни икки жилдда чоп этилди. А. Н. Болдиревнинг бу тадқиқотини жаҳон илмий жамоатчилиги катта қониқиш билан кутиб олди.

Асарнинг танқидий матни устидаги ишни олим 1935 йилдан бошлаган эди. У Совет Иттифоқидаги қўлёзма фондларида сақланаётган «Бадоеъул-вақоеъ»нинг 25 нусхасини тўплаб, уларни такқослаб, танқидий матнини тиклай бошлади. Айниқса асарнинг Восифий даврида кўчирилган нусхаси сақланиб қолмагани унинг танқидий матнини тузиш ишини бир мунча мушкуллаштирди. Тадқиқот иши ниҳоясига етгунча ва у эълон қилингандан кейин ҳам А. Н. Болдирев Восифий ва унинг асари ҳақида ўнлаб йирик мақолалар ва алоҳида рисола ёзиб, чоп эттирди. «Бадоеъул-вақоеъ»нинг 1961 йилги нашри ноёб бўлиб қолгани тўғайли, 1971 йили Камол Айний ташаббуси билан Тەҳронда унинг иккинчи нашри амалға оширилди.

Восифий ва унинг асари ҳақида Садриддин Айний кўп тадқиқот ишлари олиб борди. 1956 йили унинг «Восифий ва хулосан» Бадоеъул-вақоеъ» китоби босилиб чиқди. Сўнгроқ эса, бу асар Айний куллиётининг 13-жилдиға киритилди.

Айний мазкур китобида Восифий ва унинг даври ҳақида кичик тадқиқот иши билан «Бадоеъул-вақоеъ»нинг қисқартирилган, хронологик тартибға солинган мазмунини баён этади.

Восифий ўз асари мундарижасини қўйидаги тартибда тузади, аввал, Мовароуннаҳрда кечган ҳаёти ва кўрган воқеалари, сўнгра, китобнинг иккинчи қисмида—Хуросонда кечган воқеалар баён этилади. Биз мазкур асарнинг ўзбекча таржимасига қўл урар эканмиз, асосан А. Н. Болдирев тузган мукаммал матнға таяндик.

МОВАРОУННАҲРГА САФАР

Қудратли тангрининг энг заиф қули Восифий номи билан машҳур Зайниддин Маҳмуд ибни Абдужалил шундай дейди:

Хуросон вилоятида... пишқирган фитна денгизи тўлқинлари фалак гумбази авжига кўтарилган, бало ва машаққат булутлари тўдаси тинчликнинг жаҳонни ёритувчи офтобини ўзининг зулмат пардаси билан тўсган бир пайтда замона аҳлининг аччиқ кўз ёшли дийдалари суроҳ каби қон тўкар ва остин-устун бўлган бахт фалак ғалвиридан фалокат қўли билан ўша хоксорлар бошидан ғаму андуҳ гардини тўкарди. Қизилбошлар хунрезликлари аксидан ва улар тожидаги қизиллик тобидан ҳар намозшом фалак бинафшазори лолазор тусга кирарди...

Дар ҳар гили заминки, қизилбош жо гирифт,
Онро замона ҳамчу яки лолазор ёфт.

Ўзни бу фалокат гирдобидан ва хатарли хавфдан чиқarmoқ ва бу қонхўрлар қаъридан қутқазиб, нажот соҳилида туғ тикmoқ қасди барчанинг ҳиммати ва хотирида қарор топди. Аммо... йироқ аҳд ва узоқ муддат бу мақсад чеҳраси турғунлик пардаси остида қолиб келди. Ноумидлик пардасидаги бокира маҳрумлик гўшангасидан чеҳра кўрсатди ва барчанинг тилидаги дарди шундай эди:

Эй мусулмонон, фиғон аз жаври чархи чанбари,
В-аз жафон тиру қасди моҳу, сайри муштари.
Гар бихандам в-он ба ҳар умрест гўяд захрханд,
Гар битирям в-он ба ҳар рўзест гўяд хунгари.

Осмон дар кештини умрам кунад доим ду кор,
Гоҳ шоди бодбони, гоҳ андуҳ лангари.

Кунлардан бир кун камоли бетоқатлик ва ниҳояти сабрсизликдан хонамдан чиқиб сайр қилардим. Ҳар тарафга боқардим. Нақоботнапоҳ, саёдаг дастгоҳ... Саййид Зайнобиддин Амир Муртознинг олижаноб шогирдларидан, аксар пайтда, гаройиб илмларни ўрганиб юрувчи, қадрдон ва чин дўстларимдан бири Хожа Абул Аъло Хоразмийни учратиб қолдим. Мени паришонҳол ва изтиробли кўриб, бир оз аҳволимдан сўради. Мен дедим:

— Эй, қадрдоним, қиёматлик дўстим! Мен бугун бир кори ҳол қилсаму, у менинг ўлимимга сабабчи бўлса, деган ният билан хонамдан чиқдим. Пайғамбаримизнинг азиз саҳобалари ва сўхбатдошлари шаънига лаънату ҳақоратларни эшитишга бошқа тобу тоқатим қолмади. Шундай бир сўз айтсам, ёки бирор иш қилсам-да, бу тонфа менга шаҳодатим шарбатини ичирса ва мени ҳалок этса...

У азиз деди:

— Эй, биродар! Менда ҳам шу ҳолат. Аммо, эшитишимча, Хиебоннинг бошланишидаги Дарवेशи Мунис қальъаси ёвуғига Мағриб Андалусидан Абулжуд номли бир азиз келиб жойлашибдики, ундан шарм қилиб, фалакнинг юксак буржлари коинот чўққисининг кунжу бурчига яширингусидир. Зеро у, жамийки гаройиб илмлар ва нафис санъатларда соҳиби комил экан. Ҳазрати Амир Муртоз айтдиларки: «Ғаройиб илмларда мен кўп мушкулликларга дуч келдим, уларни ҳал қилиш учун кўп йиллар давомида бор кучу имкониятимни ишга солдим, натижа чиқара олмадим. Сўрай десам, уни ечишга қобил бир одам топа олмадим.» Холироқ учрашганимизда у одам (Абулжуд) деди: «Эй, Зайнобиддин Муртоз, нега дил очишга жазм қилмайсан, нечун кўнгил ойнасига сайқал бермай юрасан? Бу нарсаларга эришиш кейин сен учун мушкул бўлмасин». Мени қаттиқ титроқ босди. Шунчалик изтиробга тушибманки, охири ҳушдан кетибман. Ўзимга келиб қарасам, у ғойиб бўлипти. Барча мушкулларим ҳал бўлган эди... У ҳақда одатдан ташқари кўп нақл қиладилар. Уни улўғ авлиё ҳисоблайдилар. Мазкур ҳам унинг одатдан ташқари хислатларидандир: у ўтирган хона эшигини ёпиб, очганларида уни топа олмаганлар. Ҳузурига ким келмасин, у кишининг исми, отаси, қавми, қабиласи, касби ва ҳу-

нарини адашмай айтар экан. Шундай илмлар борки, ҳатто «Куллиҳу сирран» калимасидаги ҳар ҳарф бир илмга ишорадир. Коф—кимие илмига маъданларнинг таркибини ва бир-биридан фарқланиши ҳақида, лом—лимие илмига ишора бўлишидан ташқари саноқ, ҳандаса, илми ҳайъат ва илми мусиқийдан иборатдир. Ҳо—химие илмига ишора, илми жабр ва муқобала, илми масоҳат, жарри сақил ва зижлар, тақвимлардир. Сим—симиё илмига ишораки, машҳур ва маъруфдир. Ро—римие илмига ишора бўлиб, тилсимлардан иборат. Нажот юлдузларнинг ҳаммасини ниҳоятда яхши билади.

Абул Аъло деди:

— Кел, унинг ҳузурига борайлик. У бизнинг ҳаққимизда нима деркин.

Ўша минорага етганимизда Абул Аъло: «Мени кўрқувдан ҳарос босяпти. У ёғига боролмайман», деди. Мен ўзим минорага кўтарилдим. Менга кўзи тушиши билан Абулжуд деди:

— Эй, Восифий! Сенинг поминг Зайниддин Маҳмуддир. Оқибат ишинг ҳам маҳмуд (мақтагудек) бўлади. Сени олдинда ҳали кўплаб ажойиб ҳолатлар, гаройиб ишлар кутади. Яқин кунларда Мовароуннаҳр мамлакатига борасан. Ҳашамли подшоҳу арбоблар, шавкэт эгалари билан дўстлашиб, суҳбат қурасан. Туркистон вилояти шоҳи Чингиз авлодидан, ғоят одил ва муруватли подшоҳдир. Раиятга нисбатан ниҳоятда шафқатли ва инсоф эгаси. Унинг номи Севинч хожaxonдир. У сени бир қадар риоят ва тарбият қилади.

Унинг икки фарзанди бўлиб, ҳар бири адолат дарёсининг дури, салтанат осмонининг юлдузидир. Бириниинг исми Султон Муҳаммад. Шундан сен кўп эътибор топасан. У сени ўзига муаллим, имом ва қози аскар қилиб тайинлайди. Унинг вафотидан кейин эса, укаси Наврўз Аҳмадхон ҳам сенга шуларни муносиб кўради. Султон Муҳаммаддан салтанат тахтида олий мартабалли... меҳрибонлик хислати унга хос бўлган Абулмузаффар Ҳасан Султон олти ойлигида қолади. Аммо шундай бўлса ҳам, аввал бошдан салтанат белгилари унинг гўзал юзидан товланиб туради ва улуғлик нурлари унинг ёруғ пешонасида порлагуси...

Муборак толеъи фаррух сарирн,
Ба толеъ тождори тахт гири,

(Қутлуғ тахт, муборак толеълисан, томинг тождорлик-
дир тахт олурсан.)

Хуш учрайиш хурсандчилик пайдо қилиб, диллардан дағдағани улоқтиргуси. Зоҳир бўлишининг қувончи шодлик келтириш учун сийналарнинг сурур яловини баланд қилади. Ҳурматли амакиси унга ўз тарбияси, уйининг тўридан жой беради... Олти яшарлигидан сен унинг муаллими ва устоди бўласан. Сен унга худованд каломи ва йўриқларидан таълим берурсан. Унинг машҳур номи ва азиз сифатларига алаб «Бадоеъул-вақоеъ» деган китоб тасниф қилурсанки, унга мақбулу матлуб, кўпгина зукко султонлар ва ҳоқонлар орзу этганча бўлади. Ул шаҳзоданинг зоичаси — Искандар ибни Филикус толсига мосдир: рубъи маскуннинг аксарини у ўз ихтиёри қўлига ва иқтидори доирасига олади. Ун икки ёшида Машриқ диёри хоқонларидан бири унинг устидан ғалаба қозониб, мулкани истило қилади. Уни ўз чегараларига олиб кетмоқчи бўлади. Аммо шу арафада нажот топиб, ўз амакисига қўшилади. 17 ёшида Хуросон волийси бўлади. 94, яъни юз йилга яқин умр кўради...

Шундай сўзларни айтди-да, Абулжуд назаримдан ғойиб бўлди. Ногаҳонда мени ҳарос босди. Уша минора зиналаридан қулаб-қулаб пастга тушдим. Ўз суҳбатдошим сўзига биноан, ҳар томонни суриштириб, Моваруннаҳр тарафга кетмоқ учун бирор ҳамроҳ ёки дўст қидиртириб, Хожа Абдулаълони жўнатдим. Иттифоқо йўлим Инжил соҳилига тушди. Бир жамоа шоирлар анҳор бўйида ўлтириб, суҳбатлашар эдилар. Назарлари менга туриши билан, мен томон чопишиб келдилар ва сўрадилар:

Шоҳ Исмоил Камол Исмоил Исфаҳонийнинг

Эй, дар муҳити ишқат саргашта нуқтаи дил,
В-эй, аз жамоли рўят хуш гашта маркази гил.

(Эй гўзал, ишқинг денгизида дил нуқтаси саргашта ва жамолингдан ер маркази обод бўлди) матлаъли «тантароний» қасидасига ва Салмоннинг:

Мавсуми дай рафту хуррам шуд чаман, омад баҳор,
Боғу бўстон сабз гашту кўху саҳро лозар.

матлаъли «Рония баҳория» қасидасига Хуросон шоирлари татаббўъ боғласин, деб фармон берибди.

Мен бу гапни эшитиб, менга Севинч хожaxonдек подшонинг мулозамати ва азиз тутуши лозим. Мен унинг икки шахзодаси мадҳи учун бу қасидаларга жавоб ёзурман, бу ул икки олий мартабали подшо учун кичик бир туҳфа бўлади, деган андиша хотирамдан ўтди. Бу жамоадан ажрагач, ўша икки қасидани ёзишга киришдим.

Тантароний қасидасига жавобни олижаноб подшо... Султон Муҳаммад Баҳодир мадҳига зийнатлаб, мувашшаҳ боғладим. Салмоннинг «Рония баҳория» қасидасига жавобни эса султони аъзам... Абулғози Наврўз Аҳмад Баҳодирхон мадҳига бағишладим...

Бу икки қасида тугаши билан аълоҳазрат... Саййид Шамсидин Муҳаммад пайғамбар дини ва худо бандалари каби юзини парда орасига олди, таҳқиру жазосиз мустафо ёрларига итоат қилмади. Ўз иниси Саййид Амир Ҳусайн билан бирга «алғиёс-алғиёс», дея фарёд чекаётган ва нажот берувчи даргоҳга илтижо қилаётганларга юз ўгириб, Амир Гиёс лангари орқали кетдилар...

Ғаним ва дин душманларининг кирдикорлари туфайли ул жанобнинг ушбу вилоятида ватан тутуши мушкул бўлгач, кўпчилик — улкан жамоа укишини қатл этмоқ қасдига бирлашмоқчи бўлдилар. Кечаю кундуз уларнинг қатли учун пайт пойладилар... Шу сабаб, ул жаноб қочмоқ ва сафарга чиқмоқни ихтиёр қилдилар.

Шу вақтда бахтли тасодифлар-ла шу ҳол содир бўлдики, беш юзга яқин киши Хуросон вилоятидан Моваруннаҳр мулкига қараб йўлга чиқди. Хуросон ҳокими Лалабекдан нишонлар ҳам олдилар. Бу жамоадан уч киши мазкур сафардан четлатилди. Хуросон вилоятининг аъёну эътиборли кишиларидан Хожа Муҳаммад сарроф, Озарбайжон вилоятининг ажойиб кишиларидан Хожа Ихтиёр ҳар иккаласи ўша карвоннинг карвонбошиси эди. Мазкур маҳдумнинг номини, унинг иниси ва бу каминани ўша уч киши ўрнига ул жамоа рўйхатига қўшдилар.

Ҳижрий 918 йил, муҳаррам ойининг охирлари эди. Мазкур жамоа Хиёбон бошида чодир тикди. Бу сафар баҳор фаслида бўлдики, қиш Баҳманини Фарвардин Фаридуни тор-мор келтирган пайт эди. Қарнаю ноғора, момақалди роғу милтиқ, чақмоғу яшиндан заминуну замонга зилзила тушди. Даврон сарбонлари юк ортилган

тоғдек туялар, жиҳозларни яшил писта сақарлот билан ёдилар. Селнинг сув чизиқларидан уларнинг бошида занжир юганлар бойланди.

Ҳаёт долалари баҳорнинг янги келинчаги учун ранго-ранг кўкату райҳонлар билан зийнат топган кўрпаларини уйқу истироҳати учун дашту саҳро узра тўшаган эди. Булут пахталарининг наддофи ёй билан камалани саваб, тойлаш учун келтирди. Баҳор баҳодири бўлса, кўкламдан ранг олган тоғ қиррасини яшин сайқали билан тарошлади, унинг ўнгирларига лоланинг қизиллиги ва момақалдироқ тўқмоғи билан тоб берди. Анҳор бўйларида гунча пайконлари савсан ханжарлари, хатми ва настаран қалқонларининг қуббалари ранг олганлигидан шамол ичидаги сувни аррамисол қилиб қўйган эди. Фитна қўзғатишни чоғлаган шамол сабза ва райҳонларнинг лашкарларини ерларчин қилган эди. Сув уни ҳубоб зиндони ичра ҳибс қилмоқ қаҳрига йўлиқтирди. Ҳаво муҳандиси ёмғир нуқталаридан чаман гўдакларига тумор учун сув саҳифасига паргорий доиралар ясарди. Табархун қон ранжида забун бўлгани туфайли сақмоқ фассоди унинг бўгин томирларини очиб юборгани учун замона ўз ҳолидан шундай тарона бошлади:

Тароватест жаҳонро зи фарри фарвардин,
Ки ҳар замон хижил аст осмон зи рўйи замин,
Зи лутфи ҳол ҳаво гашт бар замин ғолиб,
Чунонки мечакадаш аз ҳаё арақ зи жабин...

(Фарвардин оғи ҳашамидан жаҳон тароватли бўлди, шунинг учун осмон ер юзидан хижолат чекади. Замона лутфидан ҳаво замин устидан ғолиб келди. Бетидаги оқаётган тер сувлари ҳаёдандир).

Ўша қофилада ҳусну жамол соҳиблари, фозиллар ҳам кўп эди. Маҳвашлар ишқ даштида минг қофила саргардон созандаю хушхонлар аҳли билан бирга улар иштиёқи биёбонда нолаю афгон чекардилар. Улардан бири Қосимали Қонуний шундай созанда эдики, фалак оғи унинг қонунг торлари учун деб ҳоласидан кумуш калавасини келтирар; ҳури ийнлар ўша қонун қулоқлари намунасига беҳишт боғининг гулгунчаларини қонунсоз ҳузурига келтирарди.

Ҳазрати Жабраил гар унинг руҳбахш нағмаларини эшитса, уни ясаш учун сидра дарахти шохидан, мизроб учун эса ўз шаҳларини унга келтирарди...

Яна Жигарий Чангий мугашния бўлиб, чангни огушига олган он фалак базмидаги Зуҳро ўз созини ерга урарди; осмондан ерга тушиб сочи торларидан унинг чанги учун тутарди:

Дилбари чанги ки сочи дилбари оҳанг сохт,
Риштаи жони ман аз ҳам канду торн чанг сохт.

(Бир дилбар чангини бир дилбар оҳангга созлади. Жоним ришталарини юлқилаб, ундан чангига тор ясади).

Созандалар пешвоси устод Саййидахмад Гижжакий эдики, фалак Шарқ қуёшининг заррин жомини унинг гижжаги тоси учун муносиб кўрарди; жаннат ҳурлари гижжак камончасининг тори учун ўз анбарин соч толаларини келтирарди. Аълоҳазрат... мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий унинг шаънига бир ғазал битдилар. Матлаъси ушбудир:

Садон он гижжак кушту ҳусни он гижжаки,
Ки шўри мажлиси ушшоқ шуд зи пурнамаки.

(Бу гижжак овози ўлдирди, гижжакчининг ҳусни тузли бўлганидан ошиқлар мажлисининг шўри кўриди).

Муҳибали Балабоний илгари... Муҳаммад Шайбонийхонга тааллуқдор йигит бўлган. Бу матлаъни унинг шаънига айтишган:

Балабони шаккорин то ба лабон оварди,
Балабони ту, ки жонам ба лабон оварди.

(Ширин овозли балабонингни лабларингга қўйганинда, балабонинг эмас, жоним лабларимга келди).

Оламнинг нодир созандаларидан устод Ҳасан Удий бўлиб, руҳбахш муғаннийлар унинг қуллигида эдилар... Устод Ҳусайнийи Кўчак Нойи ҳусну жамолда камолотда, Арабу Ажам Ироқида унинг сози овозаси шуҳрати ўз чўққисига етган эди...

Яна Мир Хонанда бўлиб, у хониш қилаётганда Ҳофиз Басир ғоят беҳуд ва бетоқат бўларкан. Ваҳоланки, Ҳофиз Басирнинг ўзи замонасининг ягонаси экан. Ҳазрати Довуд пайғамбардан кейин ҳеч ким Ҳофиз Басирдек хонандалик қилолмас экан. Шуниси ҳам машҳурки, унинг хонандалик мажлисида тўрт киши ҳушдан кетган экан. Нақл қилишларича, Хожа Товус Девоннинг таъ-

зияси куни эътиборли ва мансабдор кишилар, ҳозир бўлганлар Ҳофиз Басирдан ашула айтишни илтимос қилганлар. Ҳофиз Хожу Қирмонийнинг, «Вафоти беҳ бувад онро, ки дар вафон ту набвад» («сенга вафо қилмаганларнинг ўлгани беҳроқ») деб бошланадиган ғазалини бошлаб, қуйидаги байтга етган:

Дар оташ афканам он дил, ки дар ғами ту насўзад,
Ба бод бардиҳам он жон, ки дар ҳавои ту навбад...

(Ғамингда куймаган дилни ўтга ташлайман. Сен учун ёнмаган жоннинг кулини кўкка сокураман).

Айвон кунжидан бир мусича парвоз қилиб, ўзини ҳофизнинг қўйнига ташлаган ва жон берган. Ўша куни қарийб қирқ киши ҳушдан кетган. Уларни мажлисдан кўтариб олиб чиқишган.

Алқисса, марҳум подшоҳ Султон Ҳусайн мирзо Бойқаронинг яйлов манзилларидан Чилдухтаронда Хожа Муҳаммад Сарроф суҳбат тузди ва зиёфат берди. Унга карвон аҳлининг барча аъёнларини таклиф қилди. Ҳар ким ўз ўрнига жойлашиб олгач, мажлисга ҳозир бўлганлар Ҳофиз Мирдан бир ғазал айтиб беришни, устод Ҳусайнийи Кўчакдан най чалишни илтимос қилди. Ҳофиз Мир мавлоно Биноийнинг устоз Шайхи Нойий учун бадеҳа тарзида айтган ғазалини бошлади...

Мақсудали Раққос шундай йигит эдики, ҳар гоҳ рақсга тушганда Шарқ қуёши ва мунаввар ой гаровга кетарди... У йигит рақс тушаётганда менда мавлоно Биноий ғазали ва уни Ҳофиз Мир ўқиганидан, шу ғазалга жавоб ёзиш кайфияти туғилди. Шояд шу раққос йигитга атаб бадеҳа ғазал айтсаму қадамларига нисор қилиш учун тоза лаъллар сочсам. Йигит рақсдан тўхтагани ҳам йўқ эдики, ғазал поёнига етди... Йигит рақсини тамомлагач, ғазални мажлис аҳлига ўқиб бердим. Ғазал таҳсин нисори ва офарин тухфалари билан зийнат топди. Қобилиятимни изҳор қилмоқчи бўлиб юрган дўстлардан бири бу фикрни мақтаб деди:

— Мавлоно Восифий мусиқа илмини яхши билади, ажойиб ғазаллар ўқиёлади.

Мажлис аҳли буни эшитиб, муболағани ҳаддан оширишди. Нойийдан найни созлашни сўрашди. Нойий найда бир фасл чалгач, менга: нега ўқимаяпсиз, биз фақирларни нечун баҳраманд қилмаяпсиз, деб қолди.

Мен:

— Эй, сарафроз сарв, эй дилнавоз дўст, қанча мушоҳада қилмай, хотирам саҳифасида кўнглим дафтари-ни қанчалик варақламай, бирор байт ё ёзув тополма-япман.

У табассум билан деди:

— Сизнинг қуввату қудратингиз шу даражадаки, бадеҳа тарзида шундай ажойиб ғазал ва раъно шеър айтдингиз. Яна бошқа шеърга эҳтиёж сезасизми?

Бу сўзларни эшитишим билан ғойибдан шундай се-винч туйғулари қуюлиб келди. Мен, найни олинг, дедим ва бошладим:

Ушшоқро зи сози ту хун дар жигар шавад,
Чун най бари ба суи даҳон, найшакар шавад.

Жоно ман он наямки, бинолам зи дасти ту,
Суроҳҳо чу най агарам дар жигар шавад.

Хоҳамки баъди марг дамад най зи турбатам.
Бошад, ки ҳамнафас ба ту, эй сиймбар, шавад.

З-он най наёварам бадаҳон к-оташи дилам,
Уфтад ба наю з-оташи ман тезтар шавад...

З-ин сон, ки ҳамдами лаби лаъли ту бинамаш,
Охир ба най ду даст маро дар камар шавад.

Эй Восифий, ба полаву афгон дигар чунин,
Бо най магу, мабод, касеро хабар шавад.

Бу базм йигитларнинг сараси, агар бошқаларга уни нисбат берилса, юлдузлар ичра қуёшдек найчи йигитни Шоҳқосим дер эдилар... Мажлис аҳли уни таърифлаш-га бу каминани муносиб топдилар. Мақтов ва таъриф водийсида қойилмақом шитоб этдилар.

Хуросоннинг машҳур фозилларидан муаррих мавло-но Хондамирни Амир Алишернинг хос одамларидан са-нашарди. У киши дедилар:

— Эшитишимча, сизнинг муаммо санъатидаги маҳо-рату тажрибангиз шу қадар эмишки, ҳар қандай муам-мони ўқишса, номини айтмасалар ҳам топармишсиз. Андак ўйлаб, ҳал қилар эмишсиз. Аммо биз бунга ишонқирамай турибмиз. Сўнг бу муаммони ўқидилар:

3-офтбон рухи жолафрўзе,
Мерасад бар дили решам сўза.

(Жонга ўт ёқувчи юзинг офтобидан ўртанган дилимга олов келади).

Мен дарҳол, бу муаммо «Азиз» номига битилган дедим. У ҳайратда қолиб, гумонимиз борки, сиз бу муаммонингари эшитгансиз. Аммо, мен шаҳардан чиққанымдан бери беш муаммо ёздим. Бирортасини ҳам бировга ўқиб берганим йўқ. Буларини ҳам топсангиз сизга тан берамиз, деди. Тўртталасини ҳам мен дарҳол топдим. Биттасинга келганда ўйланиб қолдим. Сабаби: ростини айтканда, у галатироқ ўқилган эди. Шунини айтганимда, муаммо эгаси мен билан баҳслаша бошлади. Мажлисга йиғилганларнинг кўпи муаммо санътидан воқиф бўлганлари учун муаммонинг галатлигини тасдиқ этдилар. Шундан кейин у йиғит бошқа йиғитлар билан Амир Ҳусайн Нишопурийнинг муаммо рисоласини менинг ёрдамимда ўргата бошлади. Аммо бу фақир ўша чуқур маъноли муаммони ҳал қилиш билан овора эдим...

Карвон Аму соҳилига яқинлашди. Айни сувнинг тошиб оқаётган пайти экан. Жайҳун тўлқинлари тўдаларининг кўпик сачратувчи маст туялари осмондек забардаст нортуялар билан жанг бошлади, кемалар саҳнига тоғдек юкларни ташлаб, унга тушган сорбонлар устига уюрилди. Балиқ овлаш қасдида Қайвон ҳар тун фалък аксидан юлдузларга тузоғи суфрасини ясади, денгиз сувини симирувчи наҳанг коми учун унга янги ой аксидан ёй ўқини отди.

Саҳмгин обе, ки мурғоби дар у эмин набуд,
Қамгарин мавжосо санг аз каронаш дар рабуд.

(Ўрдак учун омонлик бўлмаган қўрқинчли дарё, мавждек тошни қирғоқдан юлиб олиб кетди).

Замин юксак осмон билан юзма-юз келиб, кўкнинг сомон йўлига бақамти турди. У Жайҳун дарёсининг белига камар қилиб, балиқлардан кескир ханжарлар қистириб олган эди. Дарё соҳилида кўк гумбазининг юлдузлари монанд ўз-ўзидан униб чиққан гуллар, садбарглар кўринди.

Карвон дарё соҳилига етгач тўхтади... Дарё бўйида карвоннинг тарқалиб кетиши муқаррар бўлди. Баъзиси Қобул ва Омул томон, баъзилари Ҳисору Хузур томон юзландилар. Бир тўдаси сафар байроғини Самарқанд

ва Бухоро томон кўтарди. Хайрлашув ва видолашув вақтида Ҳофиз Мирдан бир газал айтиб беришни илтимос қилишди. Иттифоқан, булутли кун эди. Булут ошиқлар кўзидек ёш тўкар эди. Фасоҳатлилар фосиҳи, шоирларнинг энг ширини тақаллуми ҳазрати Шайх Саъдийнинг ушбу газалини ҳасби ҳол учун ўқидим:

Бигзор то бигирьям чун абри дар баҳорон,
К-аз санг гирья хезад рўзи видон ёрон...

(Кўйгил, баҳор булутидек ёш тўкайин, дўсту ёрлар видолашган куни тошлар ҳам йиғлайди-ку!)

Жайҳун дарёси бўйида йиғи фиғони осмон авжига чиқди. Қиёмат куни келипти-да, деб ўйлардингиз. Фозилларнинг ҳар бири вақтга муносиб байт айта бошлади, бу эса жон ўртовчи йиғига қўшилди. Бири бу рубойини ўқиди.

Жамъ омада будем чу парвин якчанд,
Чу иқди жавоҳир ҳама дарҳам пайванд.
Ногоҳ фалак риштан он иқд бурид,
Ҳар дон ба гўшан жаҳонни афканд...

(Парвиндек бир жойга йиғилгандик, Жавоҳир шодасидек бир-биримизга боғланиб қолгандик. Ногоҳ фалак бу шода ипини узди, ҳар донани жаҳоннинг бир кунжига отди).

Дарё қирғоғида барча қучоқлашиб ҳайрлашди ва ҳар томонларга равона бўлди. Шоҳ Қосим ўзига тегишли нарсалари билан кемага ўтириб, Амударёдан ўтди ва Самарқанд сари юзланди.

Тўрт кун ўтгач, субҳидам чоғи чин тонгнинг оқ кудоҳли хоқони Машриқ томондан нур яловини баланд кўтарди, кечанинг занги қуюнини маҳв этиб, зулумотнинг зар сочувчи мушкдек қора қалқонини даҳр хокрезига улоқтирди. Карвон аҳли Насаф қалъасига яқинлашганда тўда-тўда, гуруҳ-гуруҳ одамлар ёнимизга келиб, Мирзо Бобир Убайдуллахон билан Моғиён кўли олдида жанг қилиб, шикаст топибди, деб хабар бердилар. Карвон аҳли тез суръат-ла Самарқандга йўл олди.

Уч кун ўтгач, наҳор шаҳсувори кунботар сарманзили томон оққанда, офтобнинг заррин жомини ложувардий таркашидан олганда, у қўлидан Мағриб чашмасига тушиб кетди ва юз минглаб паришон қатраларга айла-

ниб, кўк тусдаги тўнкарилган фалак эғнида доғлар ҳосил қилди.

Қарвон Самарқанд шаҳар дарвозасига етгач, шундай бир шаҳарни кўрдиларки, ғоят мустаҳкам ва маҳкам. Деворнинг баландлиги шу қадарли эдики, агар фалак ҳўкизи унинг тепасидан ўтканда, кўнгурасининг нуки қорнини йиртган бўларди.

Кўнгура дандон шуда бар шаҳрбанд,
Токи бихояд сари қасри бўланд.
Сурх шуд аз шармки, шуд хокбўс,
Кўнгуран арш чу тожи хурўс.

(Шаҳар деворининг кўнгураси тиш бўлиб, осмон қасрининг тепасини қашлаганда, арш кўнгураси хўроз тожи-дек қизариб шармдан тиз букди).

Шаҳар хандақининг чуқурлиги шу қадар эдики, ер ости ҳўкизи унинг қаъри сабзазорида ўтлаб юрарди.

Умқи дар у коре ба жои кашид,
Қ-аз таҳи у гашт замин нопадид.
Рафт замиширо чу ҳижоб аз миён
Аз таҳи у гашт падида осмон.

(Унинг чуқурлигидан шу ҳол юз берарди: остидан ер кўринмасди, замин пардадек ўртадан кўтарилиб, тагидан осмон кўзга ташланарди).

Шаҳар бозорлари келинлар чеҳрасидек безатилган ва ҳар тарафдан дилбарларнинг жингалак сочидек фитна қўзғатиб, латиф мевалар назарга ташланарди...

Иттифоқан, жумъа куни тонготар чоғи Убайдуллахон Самарқанд шаҳрига кириб келди...

Олижаноб, олий насаб, аждодининг сараси, фозиллар ва аҳолининг паноҳи Хожа мавлоно Исфаҳоний... Убайдуллахон нөмига ажойиб хутба иншо қилди. Ушу даражада фасоҳатли ва етук ёзилган эдики, хатиблар хатиби, балоғат аҳлининг сараси уни кўриб, сукут муҳрини оғизларига солиб, унинг мадҳу саносига оғиз очдилар.

Жумъа номози чоғи Убайдуллахон Самарқанднинг барча ақобиру улуғлари, олий табақа аҳли билан жомеъ масжидга келди. Хатиб хутбанинг оллоҳ ризолиги учун муҳтарам саҳобалар зикрига етказганда одам-

ларнинг фарёду фиғони ғулғуласи шу даражага етдики, хатибнинг овози эшитилмай қолди...

Бир ҳафта ўтгандан кейин улуғ хон Кўчкунжихон Туркистон тарафдан йўлга чиқиб, ўзининг ҳашамдор чодирини ва салтанат саропардасини Самарқанд шаҳри томон тортди. Шайбоний султонлари силсиласининг доимий тартиб-қондаси ва муқаррар дастури шундай эдики, катта оғалари ва улуғ хешлари ҳаёт экан, кичиклар подшолик салтанати тахтига ва буюк шаҳаншоҳлик саририга қадам қўймасди. Шунинг учун Убайдуллахон жаноби Кўчкунжихонни хонлик тахтига ўтқазиб, ўзи Бухоро томон юзланди. Мазкур хон Самарқанд шаҳрида салтанат сура бошлади ва халифалик яловини осмон қуббаси, ою қуёш авжигача кўтарди. Ўзининг ҳукмронлиги ва салтанати айёмида олиму фозилларга марҳамат ва таъзим бажо келтиришни ўз ҳиммати зиммасига олмоқни вожиб ва лозим деб билди. Унинг салтанати замонида илгари замонларда вайронга айланган мадраса ва хонақоҳлар, ибодатхонаю масжидлар, буқъан хайрлар (жамоат бинолари) зебу зийнатнинг олий даражасига эришди. Улар иморат ва таъмир қилиниб, шаҳид султон Улуғбек Гургоннинг мадраса ва хонақоҳигаки, рубъи маскунда унга тенг келадиган олий иморат бўлмаган эди, ўн мударрис тайин қилинди...

Мадраса муаззам айвонининг баландлиги шу даражада эдики, агар Шарқ қуёши ўз нурлари торини пайванд қилиб, нурли юлдуз ясаганда ва янги ой илгагига илганда ҳам унинг болаҳонаси шарафасидан пастлик қиларди. Агар ҳаёл сайёҳи андиша дастёрлигида қўнгураси тепасига қадам қўйганда, боши ломакон гумбазини шифтига тегар эди.

Шу мударрислардан бири Мавлоно Амири Қалон эдики, унинг мунаввар хотири манбаи ҳақойиқ нурларининг машриқ мамлакатларидаги машъалалари билан баён этилгуси: денгиз каби теран ақли қондаси оллоҳ ҳикмати фасллари мажмаидир. Мунаввар ботинининг ёруғ юлдузлари машриқнинг чексиз ҳақойиқ чироқлари нурлари унинг равшан фикридан ишора; тўғри ройининг изоҳи диннинг ёруғ машъали ва муқаррар мушкулотлар кашшофи эканлигидадир. Инояти ихтиёрининг жиловини сарфини талабалар тарбиятига йўналтирмоқчи лозим топиб, диний жаҳолат қолдиқларини йўқотмоқ

ва аниқ илмлар байроқларини ўрнатишга жидду жаҳд кўрсатдики, залолат биносининг синмоғи унинг заминида илова эди. Бундай қатъий аҳд унга вақолат қилинган эди. Кимийёасар замирининг боислари маъноли сўзларнинг жамъи ва саодат оятларининг муфассали эди; фазилат тарқатувчи фозиллар тарбияси билан банд эди. У билиш шарти муқаррар қилинган суфада олимларнинг олими — мударрис бўлиб дарс берарди.

Зи ҳарки гояти илмаш уюни мадар ки қосир,

Зи кунҳи ояти наъташ нуфуси нотика музтар.

(Илмининг ниҳоят даражада фаҳмлилиги олдида ботин чашмалар ожиз. Наъти оятининг моҳиятидан нотик инсонлар музтар).

Шаҳид хон, замон имоми... Муҳаммад Шайбонийхоннинг Самарқанд Чорсуқи бошланишида қурилган мадрасасининг ҳам олий даражали айвони баландлиги унинг баланд ҳиммати монанд, жаннатга ўхшаш саҳнининг кенглиги унинг дили ва қўли янглиг кенг ва аржуманд эди. Унга тўрт мударрис тайинланди. Шулар жумласидан, мавлоно Хожагийнни мавлоно Хавофий шарафли авлодидан санар эдилар.

Айтишларича, Улугбек мадрасасини қураётганларида мавлоно Хавофий унинг тезроқ қуриб битказилишига кўмаклашган. Чунончи, у ҳар куни келиб устод қўлига гишт узатиб турган. Бир куни мавлоно Хавофий пўстинини тескари кийиб олиб гишт тўдалари орасида ўтирганди. Бир киши мирзо Улугбекдан сўради:

— Шоҳим, бу улкан ажойиб мадраса тугай деб қолди. Унга кимни мударрис тайинламоқчисиз?

Мирзо жавоб берди:

— Бу мадраса мударриси жамеъи илмларга моҳир ва барча фанлардан баҳраманд ва комил киши бўлиши керак.

Мавлоно Хавофий жойидан туриб, шундай деди.— «Ана мутаъайянун би ҳазаул-мансаби» («Бу мансабга мен тайин этилурман»).

Мирзо унинг кимлиги, қаерлик эканлиги ва номиши сўради. У кишига шундай жавоб беришди:

— Уни мавлоно Муҳаммад дейишади. Хавоф вилоятдан. Анча муддатдан бери бу шаҳарга келиб, жидду жаҳд билан таҳсил кўрди.

Ҳикоя қилишларича, Мирзо уни ёнига чақириб ҳар илмдан баъзи нарсаларни сўраган. Нимани сўрамасин, маъқул ва мақбул жавоб олган. Кейин уни ҳаммомга олиб бориб ювинтиришни буюриб, ўзи хос жомалар кийдирди ва азиз тутди; уни Қозизода Румий ҳузурига бошлаб бориб, кўп таъриф-тавсиф қилди ва ўзига ҳам-сабоқ қилди.

Айтишларича, мадраса очилганда йиғилишиб, мунозара ўтказишган кун мавлоно Хавофий Мажастий ҳақида дарс ўқиган. Уша йиғилишда тўқсон донишманд ҳозир экан. Унинг сўзларини Мирзо ва Қозизода Румийдан бўлак ҳеч ким тушунмаган.

Мирзо дебдиларки, мавлоно Хавофий жамеъ илмлар ва фанлар соҳасида шундай миқёсга эгаки, агар барча китоб ва рисоаларни дарёга ташласалар ва бирор илмдан оламда асар қолмаса, у барча илмларни ҳаётга қайтара олишга қобилдир. Бирор илмдан ва фандан нуқта ёки дақиқа нобуд бўлмагай.

Мавлоно Хожагий кўп илмларда, хусусан, маоний ва баён илмларида шуҳрат тонган эди...

Бир куни каминани зиёфат ва меҳмондорчилик расми билан бир хонадонга таклиф этишди. Самарқанд шаҳрининг кўпчилик фозил ва олий табақаси, аъённю аҳолиси уерда ҳозир эди. Ул ҳазрат (мавлоно Хожагий)нинг бу фақиру ҳақирга илтифоту такрор лутфу иноятларидан самарқандлик икки толиби илмнинг кек тўла юраги оташдониди ҳасад ўти ёна бошлади. Уларнинг сабру тоқат матоъи куйиб битди. Муаллифдан:

Аз ҳасад дар сийпан худ оташе афрухтанд,

Ҳам маро ҳам хешро ҳам жону ҳам дил сўхтанд.

(Ҳасаддан ўз юракларида ўт ёқдилар, Менинг ва ўзларининг жону дилларини куйдирдилар).

Хуросоннинг жоҳилтабиат кишиларидан келадиган бўлмагур лафзу иборалар, маъносиз сафсата гапларни бу каминани хижолат қилмоқ учун айта бошладилар... Ҳазрати Хожагийнинг жаҳли чиқиб, уларни тартибга чақирди. Мен ўзимга оладиган бўлсам, у киши қаршилик қилмоқ ҳаёлида эмас эди. Иш қўполлик ва дашномга бориб етди. Бунга ҳам у киши эътибор бермадилар. Кейин ҳазрати Хожагий дедилар:

— Субҳаноллоҳ, суҳан аҳли ўртасида воқеъ бўлган не миқдор тафовут. Бир тараф шу даражада заифки,

бундай кишилар кам топилади. Иккинчи тараф ҳай-
вонларга... ҳамоҳанг. Бунга ўхшашлар билан инсон
тонфасидагилар орасида катта тафовут бор. Ру-
бой:

Бир азиз одамки, арзирди жонга,
Бир мўй ундан тушса татирди конга.
Яна ул бири ҳам одам зотидан,
Қўрмаслик тенг эрур мулки жаҳонга.

Ана шу ҳол туфайли уларнинг ҳасади алангаси фой-
да бермай, ўчди. Ул азизнинг насихати насимидан
улар ботинидаги чангалзорда мулойимлик гули очил-
мади.

Сухан ба лутфу хуши бо дуруштхўй мағў!
Ки зангхўрда нагардад бо нарми сўхон пок.

(Лутф ва яхшилик билан ёмон хулқлиларга сўз қотма,
Занг босган нарсани эгов билан тозалаб бўлмас).

Мен дедим:

— Эй, азизлар, сизлар не деган бўлсаларингиз ўрин-
ли. Аммо мен бу вилоятга келиб, одамларнингиздан
бир-икки калима эшитдимки, агар оламдаги барча бе-
маъни гапларни тўплаб, тарозининг бир палласига ва
ўша икки калимани иккинчи палласига қўйсалар, ҳам-
масини босиб кетади. Уша икки калима сўз тарихи шун-
дай: бир кунни жамаъи толиби илмлар билан Хожа Каф-
шир сайрига чиққан эдик. Болалар хокпилла ўйини
бошладилар. Бири ўйинга аралашмай турганича деди:

— Хокпиллага қўшилмайсанми?

У бўлса «иштоним йиртиқ» дейини ўрнига...

Мажлисдагилар шу қадар қийқириб кулишдики,
ғулғуласи Сурайё авжига чиқди. Уша икки кишининг
масхараси чиқди. Кейин мен дедим:

— Сизлар гапни ўрнига қўёлмадинглар. Мендан
эшитинглар,— деб мавлоно Биноийнинг Хожа Маҳмуд
Тойбодийга аталган ҳажвидан бир неча байтни уларга
қараб ўқидим. Қизиғи шу бўлдики, ўша икковидан би-
рининг исми Маҳмуд экан...

У иккови шундай ҳолга тушдики, ер ёрилмади-ю ер-
га киришса...

БУ КАМИНАНИНГ УЛУҒ ХОН КҮЧКУНЖИХОННИНГ ВАЗИРИ ХОЖА ЮСУФ МАЛОМАТИЙ БИЛАН МУНОЗАРАСИ

Намозшом пайти Чокардиза гўристониди шавкатли имом Абумансур Мотиридидий... қабри тепасидаги масжидда хастадил ва ғамгин ўтирар эдим. Ёру диёр ёдида кўз ёшим билан жигарим қонини ювар, оҳим дудининг туғини ул бузруквор қабри тепасидан чиқарар ва жонни ўртагувчи бу байтларни такрор-такрор айтар эдим:

Намози шоми ғарибон чу гирья оғозам,
Ба мўяҳои ғарибона қисса пардозам.
Ба ёди ёру диёр ончунон бигирьям зор,
Ки роҳу расми сафар аз жаҳон барандозам...

(Шоми ғарибон намозида йиғи бошласам, ғарибона фиғон билан қисса айтсам, ёру диёр ёди билан шу қадар зор йиғлайманки, йўлу сафар йўриғини бутунлай йўқотсам).

Ногоҳ, бир киши келиб, сизни Хожа Юсуф Маломатий йўқламоқда. Унинг уйида Самарқанд фозиллари йиғилишган. Сизнинг муборак пойи қадамингизга мунтазирлар, деди.

Хожа Юсуф олампаноҳ улуг хоқон Кўчкунжихоннинг соҳиб ихтиёр вазири эди, ноиблик майдонида вазирлик саманида жавлон урарди.

Хонага кириб келишим билан қарасам, бир мажлис ораста қилинганки, жаннат деса бўларди. Ҳар томонда бир беҳишт ҳурларидек дилбар ўтирибди. Оқ баданли соқилар тиниқ соф шаробни мурассаъ жомларга қўймоқда. Намгин лаблар нақлини ширин шакарханд қандига омехта қилар эдилар. Муаллифдан:

Жоми зарро соқилан аз лаъл зевар сохтанд,
Духтари разро зи чинишиша меъжар сохтанд.

(Соқилар лаълдан заррин жомга зеб бердилар. Ток қизин майга шишадан меъжар — ёпинчиқ ясадилар).

Гўё ой юзли мажлисоролар кўзбойлағич каби ёниб турган оташни тоза сув ичига қатор тизиб чиқмоқда эдилар. Ёки коми аччиқ ошиқларнинг жигари қонидан оқбадан ширинлабларга намуналар кўрсатмоқда эдилар. Суроҳийлар аччиқ кўз ёшига жавобан жомлар ла-

би хаидадан юмилмасди. Шундайин руҳ очувчи базмда йиғлаб кўзёш тўкиш жойизми. Дойраку ҳалқачалари дастидан ўзини уради; бундай жаннатга ўхшаш ишратгоҳда чангнинг ўз сийнасини тирнаб, нолаю афғон қилиши найтими? Шароб бетидаги ҳубоб жомини бир қатра ҳам қолдирмай сибқармоққа ишоратдир...

Хушандом ширинсухан надимлар, ой юзли ҳумоюн хислатли улфатлар хушчақчақ сўхбат тарҳини тузар, мажлисни жаннатнинг рашки келар даражада безар эдилар.

Хожа мажлис аҳлини бадеҳа айтмоққа кўзғади. Ҳозир бўлганларда бадеҳада ютиб чиқиш кайфияти шу даражада кучайдики, ундан ортигини тасаввур қилиб бўлмасди. Ироқ ва Хуросон фозилларининг афзали бўлган мавлоно Қатилий яқин келиб, қулоғимга деди: «Бу Хожа бизни бу жамоа назарида ажаб забун ва расво қилдимми? Иш шунга бориб етдики, энди биз унга лом-мум деёлмаймиз». Мен:

— Сабр қилинг, шошилманг, жаноб хожа илм либосидан холи бўлди ва жаҳолат зулматига яширинди. Оқибатда, ундан бир иш қилиб бош чиқаргуси. Шунда хижолатга қолиши турган гап ва бизнинг ҳужумимизга сабаб топилади...

Шу аснода шеърда анча забунқол Туний таҳаллусли бир киши мендан шеър, аруз ва қофия санъати қоидалари ва истилоҳларидан сўраб қолди, жавобини ҳам эшитди. Бадеҳа тарзида бу байт айтилди:

Эй, ки ту Туний таҳаллус мекуни,
Шеърро аз мо тафаҳхус мекуни?!

Эй, сен Туний таҳаллусини олибсану, шеърни биздан сурштирасанми?)

Буни эшитган Хожа дедилар:

Чун ту медоники марди ожиз аст,
Аз чи маъни ин тажассус мекуни.

(Ожиз кишилигини кўриб, яна нега синаб кўрмоқдасан).

Мен бенхтиёр кулиб юбордим ва дедим:

— Баракалло, каромат қилдингиз. Ўзингизни беҳудага расво қилдингиз.

Хожа эътироз юзидан сўради:

— Не иш ўтдики, бундай гапларингизга сабаб бўлса.
Мен дедим:

— Эй махдум, қофияни ғалат туздингиз. Шоирлар учун бундан ўтар айб бўлмайди.

Алқисса, хожа ғоят паришон бўлиб, алжираб қолдилар ва ўз айбини эътироз либоси билан ёпмоқчи бўлдилар. Ёмон қилиқ оташини ғазаб шамоли билан алангалаптиб, ўз обрўсини тубанлик тупроғига тўкди. Мажлисга паришонлик тоши тушиб, ҳар ким ўзини бир бурчакка ола бошлади. Базмдан ташқари ўтирган жамеъи толиби илмлар ва фозиллар каминага эътироз қилишиб дедилар:

— Бу қадар забунлик ва сабру тоқатлилик разолат ва енгилганлик аломатидир. Юсуф мартабасининг не миқдор маломатга қолгани ва фазилат аҳли қошида эътибори қанчалик экани маълум бўлди.

Ғар беҳунар ба мол кунад фаҳр бар ҳақим,
Кўни хараш шумор агар гови анбараст.

(Агар беҳунар моли учун ҳақимга фаҳр қилса, гови анбар бўлса ҳам эшак қаторига қўшавер).

Мен дедим:

— Эй, мушфиқ дўстлар, меҳрибон тарафдорлар. Сиз изҳор этган гаплар айни лутфу карамингиздир. Аммо менинг орзуйим Самарқанд шаҳрида бир неча кун бўлиш эди. Менинг бундай муомалага йўлиқишим сизларнинг ўйлаганларингизча бўлиб чиқмади.

Ҳар биримиз уй-уйимизга тарқалдик. Мен ўз меҳнатхонамга келдим у гаму ҳазинлик бурчагида қолдим...

Хотирамга Хожани фозиллар бизга ўргатмаган ва бирортаси қўл урмаган усулда бир навъи ҳажв қилиш келди. Зоҳирда, мадҳдек бўлсину, ғоят латиф ва муаммо тарзидаги бир ҳажв бўлсину... Эрта билан ёзган назминни олиб, Хожанинг ҳузурига келдим. Бу фақирдан бурунроқ Самарқанднинг кўзга кўринган фозилларидан мавлоно Муҳаммад Парағлий келибди. Кечаги можарони эшитгани учун танбеҳ бериш ниятида Хожанинг ҳузурига келиб: «Албатта, Восифийдан узр сўрашинг ва бундай бадномликни рўзномачанг варағи саҳифасидан ўчиришинг лозим», деб изо бериб, таъна қилаётган экан. Мен кириб келишим билан Хожа таъзим, ниҳояти эъзозу икром билан такрор-такрор узр сўрай бошлади. Фақир дедим:

— Бундай дағаллик ва нохуш қилиқ бу камина томонидан воқеъ бўлди. Шунинг узрига бир неча байт жаноблари мадҳига хотиримга келди.

Мен қоғозни ёнимдан олдим у ўқий бошладим. Шу аснода бир киши Хожага туҳфа тариқасида бир урмаки той етаклаб келди. Мадҳия ўқиш тугаши билан Хожа урмакини фақирга ҳавола қилиб, аини пайтда бу ажойиб назмингиз силасига бўлсин, деди. Мен уни олиб чиқдим-да, мадраса ҳужрасига йўл олдим. Мен кетишим билан Хожаникига Самарқанднинг фозилларидан Мавлоно Муҳсин Ширвоний келиб, уни роса маломат қилипти. Хуросон ва Мовароуннаҳр фозиллари тан берган бир одамни меҳмонга чақириб, шу даражада қўполлик ва нохуш қилиш равомиди, дебди. Хожа: Тўғри айтдингиз. Аммо сиздан бурунроқ Восифий келган эди. Узрхоҳлик йўлида бу камина мадҳида бир неча байт ёзиб қолдирди. Унинг силасига бир урмаки той бериб юбордим.

Мавлоно Муҳсин ўша мадҳияни сўрабди. Уша ерда бўлганларнинг нақл қилишича, у қарийб беш байтини ўқиб, олтинчисига етганда яна матлаъдан бошлаб бир-бир ўқий бошлабди, кейин кулиб юборибди. Таажжуб қилиб дебди:

— Хуросон вилояти бунёдининг вайрон бўлгани шуки, шундай одамлар у ердан чиқиб кетибди. Хожа сўради: «Кулишингнинг боиси нима?» Мавлоно Муҳсин Хожанинг қулоғига яқин келиб, дебди: «Бу назм зоҳиран мадҳ бўлса ҳам, маънан ҳажвиядирки, ҳеч ким бундай қилолмаган?» деб, уни Хожага эсдалик қолдирган.

Айтишларича, Хожа ниҳоятда ошуфтаҳол бўлиб, таҳдидли сўзлар ва ваҳшатангиз ҳикоятлар гапира бошлаган. Мавлоно Муҳсин: «Сизнинг ҳаяжонингиз хато устига хатодир. Бу ҳол ҳажвнинг шуҳрат топишига сабаб ва сизнинг расво бўлишингиз боиси бўлгуси. Менга қулоқ солсангиз, унга одми бир сарпо ва харжи учун бироз маблағ юборсангиз. Шу йўл билан уни шарманда қилмоқ лозим», депти. Бу гап Хожага маъқул тушиб, ҳашамли сарпо ва юз хоний тилла билан мулозимларидан бирини мадрасага, бу камина ҳузурига жўнатди. Фақир хижолат ва шармандаҳол бўлиб қолдим. Бу кори ҳолнинг дафъи, ва хушфеъл Хожадан узрхоҳлик учун жўшқин бир қасида ёзмоқ хаёлимга келди. Хожа мўхрдорлик мансабида бўлган учун мавлоно Қотибийнинг

Мирзо Байсунғур мадҳига ёзган «ангуштарин» радифли қасидасига жавоб тариқасида қасида ёздим...

Қасидани олиб бориб, ўқиб бераётганимда ҳар байтининг сўнгида бир бармоғини йиғиб санар эди. Ўқиб бўлишим билан хонага кириб уч юзу эллик хоний танга чиқариб бердилар. Бу қасида ўттиз беш байт эди. Маълум бўлдики, ҳар байтига ўн тангадан тўлашни ўз ҳиммати зиммасига лозим деб топиб, карам қилибдилар...

ФОЗИЛЛАР САРАСИ ОЛИЖАНОБ... МАВЛОНО ХОЖИ ТАБРИЗИЙ ҲОЛАТИ ВА ВОҚЕАЛАРИ ЗИКРИ

Жаноби Шайхулислом Хожи Табризий Шоҳ Исмоилдан қўрқиб, қочиб Хуросон вилоятига келган вақтда саййид, нақиб, олим, қози ва эътиборли аёнлардан иборат киборларнинг бир мажлисида бўлди. Ҳазрати Хуросон шайхулисломи мавлоно Хожи таърифида қуйидаги мадҳ сўзларини дедилар:

— Ун икки йил бўлдики, мавлоно Камолиддин Хожи бу фақир дарсига қатнашадилар. Гап келган ўринда ҳаргиз хомуш ўлтирмас ва чурқ этмай ўлтириш лозим бўлган жойда сўзга ҳаргиз оғиз очмайдилар.

Фазлу камол аҳлининг мунаввар хотирларига махфий ва махжуб қолмагайки, бундан ўта етук ва баланд таърифни тасаввур қилиб бўлмайди.

Ду чиз тийрай ақл аст: дам фуру бастан.

Ба вақти гуфтану гуфтан ба вақти хомуши.

(Икки нарса ақлнинг заифлигидан нишон беради: ўрни келганда жим ўтириш ва сукут ўрни келганда гап қотиш).

Мазкур мавлоно қизилбошларнинг жафо ва изоси туфайли Хуросондан қочиб Самарқандга келган пайтда Самарқанд ҳукумати Бобир подшоҳга тааллуқ топган эди. У мавлонони иззату икром билан қабул қилди ва Улуғбек мирзо мадрасасига мударрис қилиб тайинлади. Самарқанд Кўчкунжихон қўлига ўтгандан кейин мухолифлар тўдасидан баъзилар хоннинг садри Ҳофиз Тўтийга мавлоно Хожи Бобир подшоҳ замонида қизилбошлар кулоҳини кияр эдилар, деб етказди. Ҳофизда

мавланининг шиа мазҳабида эканлигига гумон пайдо бўлиб, у кишини туттириб, бир хонада ҳибсда сақладилар. Дўстлари ва талабалари жамъ бўлишиб, Ҳофиз Тўтний дарвозасига ҳужум қилдилар ва издиҳом уюштирдилар. У кишини халос қилмоққа қанча уринмасдилар, фойда бермади. Жаҳл ва эътироз янада кучайди.

Фақир журъат қилиб у кишининг ҳузурига арзга кирдим:

— Эй, махдум. Масалан, агар бир киши кулоҳига қўнгироқ ёки тулкининг думини тақиб олиб кийиб юрса, бу унинг ҳаёти тўхташига сабаб бўлди, дейлик. Агар, у ўз жонини сақлаш учун шу кўйга тушган бўлса-чи? У инсоф аҳли олдида ғазаб ва сиёсатга мустаҳикми ёки инояту риоятга сазоворми?

Жаноби садр бу сўзларни эшитиб, чеҳраси очилди, хандон отиб кулди-да жаноби мавлоно Хожини хонадан олиб чиқишни буюрди. Таъзиму мулозаматда бўлиб, иззату икром либосини кийдирди.

Бошқа бир бало ва баттарроқ мусибат шу бўлдики, Мирзо Хоразмий камоли беҳаёлик ва бешармлик кўрсатди. У узлуксиз мулозамат ва борди-келди қилавериб, шайбоний ўзбаклари табақаси эътиборини қозонди. У жамоа уни мулло, донишманд деб эътиқод қиладиган бўлди... Замон имоми, халифатурраҳмон Муҳаммад Шайбонийхон, худо унинг гуноҳларини афв этсин, уни Улуғбекмирзо мадрасасидаги суфада, илм аҳли учун унда дарс бериш шартдир, муддарис этиб тайинланганди.

Мир Хоразмий билан ўша замон фозилларидан бири орасида низо пайдо бўлди. Ўша азиз Муҳаммад Шайбонийхон учун бир қитъа ёзган эди. Унинг охириги байти будир:

Худ соз паст мартабаи, у ки пест касе,

К-орад фуру хари, ки ту бар бом бурдае.

(Уни пастроқ мартабага қўйгин, инсон бўлмагач, чунки эшак билан томга чиққанини пастга олиб тушади).

Бу маъно моҳиятини бузиш ва байтни ажратиб олинганидан ҳосил бўлган эди. Жаноб махдум мавлоно Хожини билан жанжалгача бориб етдилар. Ҳазрати мавлоно дарс беришни ихтиёр қилган вақтда, у эртароқ келиб, суфани эгаллаб, чунон ҳақорат қилдики, у киши дарс вақтида қаттиқ ҳаяжондан жон бердилар. Кейин оқ тортиб, барҳо шундай дейдиган бўлишди:

Гар туро беҳишт бошад жо,
Дигарон дўзах ихтиёр кунанд.

(Сенинг жойинг агар беҳиштда бўлса, Узгалар дўзахни ихтиёр қилур).

Хуллас, мавлоно Хожи бу каминани бошқа толиби илмлар билан бирга ўша жаноб ҳузурига юбордилар ва шундай дейишни буюрдилар: «Жаноб куннинг қайси соатларини ихтиёр қилсалар дарсларини белгиласинлар. Мен дарсхонанинг қачон бўш бўлишига қараб ишимга борайин, токи у кишининг вақтларига тўғри келмасин». Биз Мирзо Хоразмийга мавлононинг бу сўзларини етказдик. У жанжал кўтариб деди: «Хожи Табризий дево-на бўлганми ўзи? Шартга мувофиқ бу суфада аълами уламо — донишмандлардан донишмандроқ киши дарс ўқимоғи лозим. Мен шу сифат соҳиби эканман, дарс ўқиш менинг ҳаққимдир. Унга айтинглар, ўз ҳаддини билсин ва бундай бемаъни гапларни қўйсин». Мен бу сўзларни маҳдумга етказдим. У киши хандон отиб кулдилар, кейин бир оз мулойим тортиб, йиғладилар: «Қарангки, илму уламо иши не ерга бориб етди. Шунақа одам шундай жойда мударрис бўлса ва бу каби сўзларни деса, Сен нима деяпсан, сенга гапни ким қўйипти, дейдиган одам топилмаса». Самарқанд улуглари бу можарони эшитгач, раҳму шафқат қилиб Хожи Табризийни ҳазрати Хожа Аҳрор мадрасасига мударрис этиб таъинладилар...

**САМАРҚАНД СОВУҒИ ВА ҚИШИ ШИДДАТИ,
ҚАҲАТЧИЛИК ВА ОЧАРЧИЛИК ТУФАЙЛИ ҲЕЧ БИРИ БИРОР
ЖОЙДА ИШЛАМАГАН ВА ОШНАСИ БУЛМАГАН ЖАМЕЪИ
ҲУРОСОНЛИК ТОЛИБИ ИЛМЛАРГА БУ ФАҚИРНИНГ
ЕРДАМИ ЛОЗИМ БУЛГАНИ ТУҒРИСИДА**

Ҳижрий 918 (1512) йили Самарқанд шаҳрида шундай қаттиқ қиш бўлдики, тўртинчи фалакнинг тўрт болниш (безалган тахт)ли шоҳи ўзининг Қавс хонасига кириб олиб, курран заминни замҳарир ўқлари нишонига айлантирди. Камон (ноябрь—декабрь ойларига тўғри келадиган ой)чилласидан туриб у ерда яшовчиларни ўққа тута бошлади...

Ҳазрати бемонанднинг тақдир фарроши дашту биё-
бон ҳавоси фазосига булут соябонини ташлади ва фа-
лакнинг дожувард хонасини булутнинг намад пардаси
остига батамом беркитди... Булут санжобига ўраниб ол-
ган офтоб қалтирарди. Осмон қуёш мажмар (манқал)-
ини этаги остига беркитгани билан совуқ шиддатидан
афт-ангори кўкариб кетган эди... Шу йили Самарқанд-
да вазминчилик ва қаҳатчилик шу даражага етдики,
халқ фалак дастурхонидаги ою қуёш патиридан ўзга
юмалоқ нон кўрмасди. Фақирю оч-яланғочлар тунлари
Парвин хирмонидан бошоқ териш хаёлида эди.

Гуруснашикам бар намад дўхт чашм,
Ки, ҳамсоия гўшт бўдаст пашм.

(Қорни оч намадга кўз тикишдан ўзга иложи йўқ, Чун-
ки, юнг гўштга ҳамсоия бўлган-ку.)

Яна бир ажойиб воқеалардан бири шу бўлдики, кеч-
қурун бир дўстимниқига меҳмонга бориб, бир ўғрининг
мадраса хонаси қулфини бузиб, нима қўлига илинса
олиб кетганини эшитдим. Унга яқин хуросонлик толиби
илм ниҳояти париншонҳоллик ва муҳтожликдан бу фа-
қирнинг олдига келиб, ўз аҳволларини шундай изҳор
қилдилар:

— Агар бирор илож қилмасангиз, ҳаммамиз совуқ
ва очликдан ўламиз.

— Эй дўстларим, ғам еманг... Ҳазрати шайх Шафиқ
Балхийдан нақл қилиб айтардики, агар замин биринж
бўлсаю, осмон темирга айланса, на заминдан, на осмон-
дан бирор нарса келади...

Фўлод Султон хонадонидан бир ёш йнгит ҳақида
эшитгандим. Фаҳму фаросатли, карамли бўлганидан
уни Амирко Шоҳий дер эканлар. Унга бир мактуб ёзиб,
талаба ҳолини баён қилдим. Бу хат мазмуни билан та-
нишгач, узиммамдаги фақир толиби илмлар томон шо-
шилибди. Уларни уйида меҳмон қилиб, бу камина учун
бир мўйна пўстин ва муносиб сарупо, ҳар бир талабага
биттадан барра пўстин ва кўйлак-иштон карам қилиб-
ди. Мактуб унга қуйидаги мазмунда ёзилган эди: «Эй,
олий мартабали инсонпарвар! Офтобдек мунаввар за-
мирингизга арзимиз шудир: қиш оий совуғининг шид-
дати ва қаттиқчилиги, совуғию буюғи шу даражага ет-
дики, Шарқ ҳукмдори бўлган тўртинчи фалак авжининг
қуёши ҳар шом ўзини самандар янглиғ шафақ оташига

ташлайди. Шом мамлакатлари шоҳи нурафшон ой бўлса, осмон кулдонида ва юлдузлар қўрида макен тутди. Ҳавонинг ёқимсизлиги булутнинг парли тўни оғушидаги қиш шиддатининг дам-бадам совуқ нафас олишидандир. Оташ унсури шунданки, унинг елкасидаги дуддан бўлган қундуз пўстини ҳаво изғиринидан ҳамиша ларзага келади... Олам безаги бўлмиш раъйингизга махфий қолмасинки бундай фаслда юрак оташи ва сийна оташи совуқни бошимиздан дафъ этолмас экан, фақирлар ҳали яланғочлик туфайли ҳаёт хилъатидан ажрашгача боради. Лутфу банданавозлик шеваси ҳазрати саттор жомахонасидан сиз зоти бузруквор эғнига ёпилган бир жомадир. Ишончли умиду содиқ тилак шуки, бу бесарупо фақирларнинг ҳар бири ул ҳазрат карами жомахонаси пўстини билан ёпилур. Ҳамиша баракали зотингиз ҳаёт хилъати либосида бўлсин...»

Толиби илмлар иши ва аҳволи шу даражага етдики, улардан иккитаси очлик бетоқатлигидан чидаёлмай, ўз пўстинларини сотиб ебдилар ва совуқ шиддатидан жонларини жон ато қилганга топширибдилар. Яқин дўстларимдан бири мавлоно Абдулали Балхий бир кечқурун камина ҳужрасига келиб, деди:

— Бу толиби илмларнинг ҳаммаси ҳалок бўлади. Улар борасида не фикр қилмоқчисиз?

— Мен ҳам чорасини тополмай ҳайронман.

— Қаҳатчилик йили таърифиди Абусаид Султон мадҳини қилиб қасида ёзмоқ, бадий маънилар дурларини тизмоқ лозим. Ундан инъом олиб, бу фақирлар умри кемасини қонхўр қаҳатчиликнинг дишқирган дарёсидан соҳилга олиб чиқамиз.

— Абусаид Султон туркдир, форсийни асло тушунмайди, биз туркийни билмаганимиздек.

— Менинг бир ошнам бор. У имом ва султоннинг ноиб. У бизни ва бу қасидани унга таъриф қилади. Шунинг ўзи етади.

Алқисса, ўша замон қасида ёзмоққа киришдик, ўша кечаси ёзиб тамомладик.

Тонг билан уни кўчириб Конигилга жўнадик ва у қасидани эгасига топширдик. Олий мартабали ул подшоҳ ўша шарафли имом ёрдами туфайли қасида инъоми учун ўн бош семиз қўй, йигирма ман ун, юз хоний маблағ ва ўтин учун тўрт дарахт беришни буюрди. Уларни олиб мадрасага келдик. Ўша қишни бу фақир

толиби илмлар ва бошқа бир нечта фақирлар билан фароғатда ўтказдик...

ФАЗИЛАТ АҲЛИНИНГ БУ КАМИНАНИ ИНШО САНЪАТИ ВА МУАММО ЕЧИШДА ИМТИҲОН ҚИЛГАНИ

Самарқанд фозилларидан бир гуруҳи хожа Амирко Шоҳий уйида меҳмон эдилар. Гап иншо ва муаммога келиб тўхтади ўша мажлисда. Улардан бири деди: «Агар иншо ва муаммо ечмоқ санъатида Восифий нақл қилганларингиз даражасида бўлса, бу икки нарса даъвосининг бисотини йиғиштирайлик. Бошқа бу икки масалага қайтмайлик. Инсоф юзасидан айтганда унинг назари йўқ». Баъзи, ўжарлик қилиб деди: «Қаердан у муаммо билди — еча олсаю ёд билмаса, ёки муншотни билди — бошқаникни айтиб берсаю йўқки, ўз номидан тартиб берса».

Хожа Амирко дедилар: «Биз муаммони тушунмаймиз. Аммо, Муҳаммад Хусайн қасосб учун у кишидан бир иншо ёзиб беришни илтимос қилдик. У кишига юборилган кишининг айтишича, хабар етиши билан дарҳол қалам олиб, ўша иншони ўйлаб ҳам ўтирмасдан сажифага тушира бошлапти». Мажлисагилардан бири деди: «Бу шубҳани кетказиш ва бу даъвони исботлаш осон. Уни бу мажлисга чорлаймиз. Жамъ бўлганлар ҳар биримиз биттадан мактуб илтимос қиламиз. Бадеҳа тарзида бу мажлисда иншо қилади. Ҳар биримиз унга биттадан муаммо айтамыз. Яхши бўларди эшитилмаганларидан бўлса». Шу йўсни келишиб, бир кишини каминанинг ҳузурига жўнатдилар. Ўша мажлисга кириб келишим билан, биттаси деди: «Махдум, сиз бу шаҳарга ташриф буюргангиздан буён мақтовга сазовэр жиҳатларингиз ва фазилатларингиз зикри хосу авом оғзидан тушмай қолди. Халқ жаноблари таъриф тавсифида сўз бошлаб, ҳар мушкул муаммони ўқисалэр айтилмаган номни ечишингиз, ҳар мазмунники айтсалар, муддаодагидек қилиб ғоят фасоҳат ва балоғат билан бадеҳа тарзида иншо қила олишингизни айтишди. Баъзилар бунга бовар қилишмади, булар хаёлий гаплар, деб. Нима бўларди, агар шу кеч бу мажлисда пардалик махфий кўнгил очиш кечаси юзидан пардани ол-

сангизу, мақсад чехрасини толибларга намоён қилсангиз?!» Мен, ихтиёрингиз, деб жавоб бердим. Мавлоно Саид Қароқўлий деди: «Мен ўта қаллошлик ва қашшоқлик даражасидаман. Қарзини сўровчилардан қочиб, ватанимдан кетишга мажбур бўлдим. Хожа Ҳабиб девонга номимдан арзи ҳол ёзиб берсангиз». Қалам олиб, бадеҳа тарзида унга бу мактуб ёзилди:

«Эй назди худову халқ маҳбубу Ҳабиб,

Бошад ғураборо зи наволи ту насиб.

Ин банда ғариб аст, агар бинвози --

Уро ба камоли лутфи худ нест ғариб.

(Эй, худо ва халқ наздида суюмли Ҳабиб, ғарибларга эҳсонингдан насиб эт. Бу банда мусофирдир, унга яхшилик қилсанг шу лутфи камоли олдида ҳечқиси бўлмасди).

Қуллик изҳоридан сўнг арзимиз шулки, худо донодир, бу ғариб бенавода оқ ва қора (кумуш ва қора чақага келган) да кўзининг оқу қорасидан бошқа бойлиги йўқ. Унда одамлар назарида кўз ёши монанд обрўйини тўпроққа тўкишдан бошқа ҳунари бўлмай қолди. Ўз ватанимда қаерга бормайин қарзини сўровчилар соядек «оёғимга бош қўядилар», қаерга ўлтирмай «қора бахтдек» тепамда туради. Зарурат ҳукми... билан ўзимни ғурбат (ғариблик) азобига ташладим. Барча карам арбоби жамъ бўлган бу вилоятга етиб келишим билан сиз жанобнинг карами ва хушхулқу ахлоки васфларини одамлардан эшитдим. Умидим: одамлар эътиқодига яраша амал қилиниб, бу фақирнинг ғариб ҳолига марҳамат кўзи билан боқсалар».

Мавлоно Муҳаммад Куфиний обгинагар (шишасоз) деди: «Менда ишхонамда синиш, қўлдан тушиб кетишлар кўп бўляпти. Бир неча шишани Фўлодсултонга туҳфа тариқасида пешкаш қилмоқ ниятида эдим. Шу маънода бир ариза қоғози лозим эди».

Унинг учун ариза ёзилди: «Олампаноҳ! Муҳаммад Обгинагар арзи шулки, ходимларингиз арзига етсинким, даврон султонлари ва олий насаб хоқонлари бу бандани каминани ҳамиша май жоми инъомидан ва ўзларининг инояту икромии қарроба (шиша идиш) сидан сархуш ба баҳраманд этиб, бу шикаста фақир ҳолига иноят назари билан қараб келганлар. Эндиликда, анча муддатдан, бери кўк тусдаги фалак бедодлик тошини бу шикастанинг умид обгинахонасига қараб отгани-отган; бу хас-

тадилнинг сахро кезувчи муроди оёғини балою уқубат шиша синиқларида афгор қилмоқда. Натижада, бу фақирнинг турли буюмлари синиб, йитиб кетмоқда.

Гаҳам дил бишканад, гоҳ соғари ишрат зи даст афтад,
Мабодо дардмандиро шикасти бар шикаст афтад.

(Гоҳ кўнглим синади, гоҳида қўлимдан ишрат жоми тушиб кетади, Дардманлар ҳадеб шундай синаверар эканда).

Энди «Тухфатулҳақирин фақирун» («бечора ҳол одамнинг тухфаси арзимаган бўлади») ҳукмига биноан бир неча шишани ҳадя тариқасида подшоҳлик даргоҳига келтирдим. Қазо шишасози қуёшнинг заррин жоми ва фалак шиша идишларини бу даргоҳ базми зебу зийнати учун ясаб, тақдирнинг боқий соқийси унинг ишрати сағари учун деб шафақнинг гулгун бодасини уфқ пардаси этагига сузиш учун келтиргай. Умид шулки, бу номуроднинг муроди шишалари подшоҳнинг чексиз инояти шароби нобидан лим-лим тўлгуси. Мартабангиз жоми душманларини худо дил суроҳи каби қонга тўлдириб, шишадек мудом ғам ажинларига ва пешонасини андуҳга ёр қилсин».

Мавлоно Маҳмуд Убаҳий деди: «неча муддат бўлдики, Бухородан хожа Офоқ девон мулозаматига келибман. Мазкур Хожа Ерайлоққа кетганлар. У кишига фақирдан бир мактуб лозим. Бу фақир яна илми сиёқ (ҳисоб, арифметика) дан воқифман. Шунга кўра мактуб ҳам илми сиёқ истилоҳлари ва муҳаббату иштиёқ изҳорини ўз ичига олган бўлиши лозим...»

Мавлоно Гиёсиддин Турбатий илтимос қилдиларки, бу фақирнинг устод Камол отлиғ дўстим бор. У чархгарлик санъатида соҳиби камолдир. Устод Ҳусайн мисгар уни кўп ранжитади. Бу каминадан шу бобда Хожа Мирамга хат даркор. Хат ушбудир: «Эй, маҳдуми бандонозов... азиз тутиб маълум қилмоқчимизки, жаноби устод Камолнинг чархкорлик санъатидаги камоли шу қадарлики, азал корхонасининг устоди фалакнинг нуқрақуб тосини чархкори қилиб, заррин офтоб офтобасини ва ойнинг нуқра лаганини фалак кулдонида кусуф (қуёш тутулиши) ва хусуф (ой тутулиши) занги ва қоралигидан тозалаб, заррин гардун гирдихонини шафақ оташида пардозлаб, субҳи содиқ оқлигида қалайилама-

гунга қадарли бунинг каби бир ҳунар эгаси ҳунармандлик курсисида ўтирмагандир. Бу мақолнинг келтирилишидан мақсад шулки, устод Хусайн мисгарки, ҳануз вужуди миси риёзат тўқмоғи остида бир шаклга келмаган ва истеъдоди соғари ҳунармандлар корхонасида пардоз кўрмай туриб, хизмат офтобасидан сиз устод қўлига сув қуя олмасдан у билан баҳслашув ва рақобат йўлига кирди. Ҳар лаҳза ўзининг нотаом ишларини табақ устига чиқармоқда ва ўзининг ҳамда ҳунармандлар бозорининг равнақини йўққа чиқармоқда. Қарам қилиб, уни ўз ишининг охирги ўрнига қўйсангиз ва унинг чатнаган қозонига сув сешиб қўйишида ҳокимдир-сиз».

Хожа Мирак михчагар номин билан машҳур бўлган мавлоно Руҳулло Машҳадий Самарқанд ёшларига бош эди. У менга яқин киши эди. Бир мактуб ёзиб беришимни илтимос қилди...

Мавлоно Муҳаммад Хоразмий деди: «Руҳий танбурчига бир мактуб ёзиб йўлласангиз, бу мажлисга келиб, мажлис аҳлининг кўнглини оларди». Бу мактуб унинг учун ёзилди:

«Ёрон ки ба базми ишқ дамсози туанд,
Фарёд кунон зи шиваву ноzi туанд!
Бархезу биё жониби ёрон, ки ҳама —
Дила ба роҳу гўш ба овози туанд.

(Ишқ базмида дамсоз бўлган ёронлар, нозинг фарёдида ишвангдан гирёнлар, Бу ён келгил, тез ўрнингдан тур, йўлингда кўз тикиб — бир тан-бир жонлар).

Руҳ очувчи раъйинг қаршида арз қилурмизки, жамеъи дўстлар бенаво ушшоқ каби ғам кунжида чанг монанд андуҳ тиззасига бош қўйиб, ноумидлик ноҳуни билан сийналарини тирнамоқдалар. Иштиёқ қондаси бўйича най каби фироқ билан жанг қилмоқдалар. Агар улар турган жойга сайр қилгудек бўлсангиз, якжиҳатлар доираси дойра монанд сиз ёри дилнавознинг қулроғи ҳалқали қули бўлурлар; руҳафзо савт билан ёронлар дили ойнасида ғам нақшини аритсангиз, ҳокимимиз-сиз. Умидимиз шу сўзларга амал қилиб, келишда баҳонажўй бўлмагайсиз».

Мавлоно Сафойи дедиларки, Хожа Абдулҳамид базознинг ажиб латиф анори бўлади. Бирор мактуб йўл-

ланса ўша мевалардан юборган бўларди. Мактуб ёзиш пайсалга солинмади: «Ул латофат ва зеболик навниҳоли иштиёқининг ғами, сабоҳат ва юларухсор раънолж дарахтининг бир меваси фироқининг азобидирки, майгун оразининг орзуси ўт шуъласини бу ҳазин муштоқ беморлар дилига ташлади; бир гулгузордирки мавзун гулнор рухсор гулгунасини кўриш орзуси фироқ бистарида куйганлар жигарини қон қилди; ажаб дилоромдирки, гуландом гўзаллар ҳуснидан ҳиссаси бор. Унинг рухсори бира тўла гулдек тўлиб очилди, зотан у ҳам бесаранжом, қон ютувчилар ишқидан баҳрамандлар. Ҳар ҳолда, унинг хаста дилида минглаб қатра хуноба яширин. Турфа ҳолдирки, у беҳишт боғида яхшилар гуруҳи насибасидир... Афғор қалбларнинг севгани ва умидвор хотирнинг ёқтиргани... таъсири кучайди ва алаңганди. Қутлуғ висол зилолидан бўлак нарса уни ўчиrolмайди ва фойда бермайди. Иноят қилиб, агар юқорида мақталган нарсадан ул ҳазратнинг иззат пардасида ва яширин бўлса бу фироқ дашти лабташналариға юборсалар, гоят лутфу эҳсон кўрсатган бўлардилар. Зоти иқболингиз ниҳоли ҳамиша ҳаёт мевасидан серба-рака бўлсин...»

Мавлоно Саъдулла Соғаржий дедки, бир дўстим бор, Тошкентда котибдир. Унга мактуб ёзишим лозим эди. Бу мактуб унинг учун ёзилди:

«Эй, саводи қаламат айни саодатро нур.
Кўҳли хатти ту бувад равшани дидан ҳур.

(Эй, қаламинг қораси саодат нури бўлган, хатинг сурмаси ҳурлар кўзига равшанлик беради).

Фазилатларга бой жанобнинг зебо ёзадиган қалами хушбўйликлари ажойиботи ва мушкни ҳидли хома саҳифаларининг порлашидирки, унинг мушкни райҳоний хати ёқутлаб дилбарлар лаби руқъасидек ёқут хатини йўққа чиқарди. Шу нарса ҳақ бўлиб чиқдики, Ибн Муқла ўзининг сулс, насх, таълиқини ёзмаган. Яъни, эй маҳдум, эй шайх Муҳаммад, энг басир кўзлар нурини кўпайтирувчи, замонларнинг кеча ва кундузи дафтари саҳифалариға зеб берувчи бўлгин. Сўнгра тилагимиз шуки, мисоли синган қалам, дилининг дуди бошигача чиққан бу бечорақолни котиб қалами учидан тушиб қол-

ган ҳарф монанд, эътибор даражасидан соқит қилма-
гайсиз...»

Мавлоно Дўстий Сарахсий деди: «Мавлоно Афса-
рийга бир шикоятумуз мактуб ёзмоқ лозим. У Убайдул-
лахоннинг ноиби ва шоиридир. Илгари у, менга давлат
муяссар бўлса, дўсту ёрларимни унутмайман; улар ҳо-
лидан хабар олиб, парвариш қилиб тураман, деган эди.
Убайдуллахон ҳузуридан жой ва мансаб тегини билан
ўз ваъдаларини унутди-қўйди...»

Хожа Шоҳмуҳаммад ҳусни жамоли камолга етган
бир хожазода бўлиб, оламни ёритувчи офтоб гўё унинг
нурафшон оразидан нур истиора қиларди. Гулу райҳон-
лар унинг руҳсоридан раник қилганларидан юзларига
шабнам терини чиқарардилар. У дедикки, мен бир боғ
тарҳини тузган эдим. Мева дарахти ва гул ниҳолларига
эхтиёж туғилди. Фарроҳинда Абдулазиз деган фаҳму
фаросатли, иншодан ҳам хабари бўлган бир шайхзода
бор. Шунга бир мактуб ёзиб берсангиз. Ниҳолларидан
юборса. Бу мактуб унинг учун ёзилди: «Давлату иқбол
ниҳоли, иззату буюклик гулбуни, олижаноб, энг улкан
сулоланинг олинсаби, шайхлар ичра ҳурмат эгаси... азиз
ҳукмдорлар мурувватига хос бўлган шайх Абдулазиз..
иззату саодат чаманида, буюклик ва каромат гулшани-
да фазилатлар зиёли ва яратганининг инояти булути-
нинг томчилари билан доимо тоза ва ҳуррам, душман-
ларининг бахт боғи толеъсизлик хасу тиканлари билан
ҳамиша нажмурда ва хароб бўлгай.

Мунаввар раъйингизга буларни етказишдан муддао
шуки, бу дуоғўй мухлиснингиз бир боғ тарҳини тузган
эди. Бир қанча вақтдан бери унинг таъмирий ишлари-
га машғулдир. Айни пайтда, баъзи дўстхотирлар ишо-
рати ва далолати билан унинг тарбиясига киришдим.
Эштишимча, ул томонларда мевадор ва бошқа ниҳол-
лар кўплаб ундирилармиш. Гўзал хулқ эгасидан орзу
этилган ва кутилганлар бир-бир зикр этилур. Қанчани
муяссар топсангиз ниёз хатини элтувчидан юборарсиз.
Бир сийминтан гўзалларнинг дилни овловчи қомати
мисол ниҳолдирки, чаман атрофида қад кўтариб, ариқ
бўйида ўз аксига қараб ўзоқ зеб берганидан боғбонни
қийнамоқ учун юз минглаб шохларини сувга ташлайди
(сарв)... Яна бир ниҳол чодирга ўхшаб шоху барглари
бир-бирига тутшиб, боғ гўзали юзига ой юзликлар ан-
барин холининг рашкини қўзғатувчи соясини ташлайди.

Гоҳида гўё соя ва нурдан ул дарахт пойига мушкуко-
фур элайдилар. Ёки такадорлар сингари паланг тери-
ларини ўша дарахт пойига тушайдилар (Ножу). Яна
бир ниҳолки, дилга яқин дўстлардек шохлари бир-бири-
ни қучоқлаб, гул юз гўзаллар каби баҳор фаслида бо-
шига гул тақиб, жилва қила бошлайдилар. Гунчалари
гўё яшил шишалардирки, баҳор соқийси унга гулгун
бода қуйган; ёки гул шохига илиниб қолган зангхўрда,
қонли булбул дилларидир... (Атиргул).

Бошқа бир мева ниҳолики, дили афгор ошиқлар гуль-
узор гўзалларнинг оғзи гунчасидан умидворлик қи-
либ, лабташна жигари куйганлар уни хаёл ва тасаввур
қилиб, оғизларига сув келтирадилар. (Шафтолу)...

Яна бир ниҳолки, меваси дилбарлар ёноғидек, сийм-
барлар бағбақасидан хабар берур ва руҳбахш рангу
бўйи билан оёқдан қолган беморлар дилини шодликка
чулғаб, қувват бахш этади... (Олма). Яна бир ниҳолки,
ўз мева баргу кўклиги билан Халил оташини ёдга сола-
ди. Ёниб турган оловдан хабар беради. Гўё тақдир ха-
зиначиси боғнинг ёш қизлари бўйнидаги қизил ёқутлар-
ни хитой ҳаририга ўраб, ақиқ дуржда сақлаган, ёки дав-
рон... лаъл пораларини имтиҳон учун ёниб турган олов
курасига ташлаган... (анор). Яна бир бошқа ниҳол, ме-
васи беҳишт боғи меваларидан афзал бўлиб, ранги ошиқ-
лар ранги ангоридир. Нардага ўралиб олган зоҳид-
дирки, риёзат чекавериб ранги синган, ёки гариблик гу-
бори чехрасига қўнган бемор деб ўйлагин... (беҳи). Яна
бир дарахт, меваси замон қанноди (ҳалвогар) навот
селобасини Ҳалаб шишасига солиб қўйгандек, ёки оби-
ҳаёт митҳара (сув идиши)сидирки, баҳор Хизри йўқ-
лик зулуммотидан келтирган. Йўқ-йўқ, яратувчининг
устод қанноди баҳор болаларини хурсанд қилмоқ ния-
тида қанд каллаларини бир хилда майдалаб, ҳарирга
ўраган ва атторлардек дарахт шохларига илиб қўйган...
(нок). Яна бир дарахтки, меваси сийнасининг чоки дав-
рон хасталигидан, рангу равиши ҳазин дили шикастли-
гига равшан далилдир. Атамаси номининг биринчи қис-
мидан зоҳирдир... (зардолу)».

Шундан сўнг мавлоно Зиё Муаммойий бир неча муам-
мои номини ёзмасдан бир вараққа кўчириб қўлимга
тутди. Дарҳол бир қалам олиб, ҳар байтнинг тепасига
номини ёзиб чиқдим...

Бу хатлар ёзиб бўлиниб, муаммолар топилгач, мажлис аҳли инсоф билан таҳсину офаринга оғиз очди. Дедиларки, бунингдек ишни ҳеч бир кўрмаганмиз, эшитмаганмиз.

Мавлоно Фатҳулла Астрободий дедиларки: «Биз бу кишидан бошқа бир ажойиб нарсани эшитганмиз. Муҳаммад Шайбонийхон замонида Ҳирот шаҳрида Шайбонийлар хонадонининг амирулумароси ва маликушшувароси амир Муҳаммад Солиҳ ҳавлисида ҳурматли шонрлар ва азиз фозиллар ҳозир бўлган. Мазкур амир мавлоно Биноийга деганлар: «Биз катта авлод олимларидан арзирлисини билмаймиз. Уларни таърифу тавсиф қилсангиз, билиб улар ҳурматини жойинга қўйиб, бордикелди қилиб турсак, муносиб бўларди». Мавлоно Биноий бу каминага ишорат қилиб, бу киши мавлоно Восифий бўладилар. «Ҳамсан муҳаййира» шу кишиникидирки, унинг таърифи сизга ҳам етмаган. Котибийнинг «Шутр ҳужра» («Туя ҳужра») қасидасига жавоб ёзганлар. Ёзганда ҳам ҳар байтида тўрт унсурни қўшиб ёзганлар. Бир ғазаллари тўрт баҳрда. Бир луғз (топишмоқ)лари бор, ҳам луғз ҳам муаммо. Абдулвосеъ Жабалийнинг «Чор дар чор» қасидасигаки, уни ҳазрати... махдум Нуриддин Абдурахмон Жомий... «Баҳористон»да шундай таъриф қилганлар: «Бу қасида вужудга келгандан бери бирор киши унга ўхшатиб жавоб ёзиш уддасидан чиқа олмади», шундай жавоб ёздиларки, иштиқоқ санъати йўлидадир. Ундан бир ғазал чиқариш мумкин. Шу ғазалдан мазкур санъат йўли билан рубоий ва бир матлаъ чиқариладики, унинг ҳар бир мисраси муаммодир. Ғазалнинг мисралари Абулғози Султонмуҳаммад номини ўз ичига олган муашшаҳ йўлида тизилган.

Жаноби Мир бу ҳикоятни айтиб беришлари билан жуда ҳам миннатдорчилик билдирдилар... Кейин мавлоно Биноийга ишорат қилиб, субҳонолло бу шаҳарда у кишига ўхшаш одамлар бор эди.

Биз улардан гофилмиз. Кейин бир отни эгар жабдуғи билан бу каминага инъом қилдилар». Мавлоно Фатҳулла бу ҳикоятни тугатиши билан мажлис аҳли шавқу завқ изҳор қилди... Хожа Мирако Шоҳий авраси хитой атласидан бўлган қундуз пўстинни ва юз танга хоний пулни менга инъом қилдилар.

САМАРҚАНД ШАҲРИДА ЗОҲИР БЎЛГАН ВОҚЕАЛАР ЗИКРИДА. У ҲАМ БЎЛСА, НАЖМИ СОНИЙНИНГ КЕЛИШИ ЭДИ

Санаи ҳижрий 918 (1512) йил рабиулохир ойи бошлари (июнь ойи ўрталари) эди. Амир Нажми соний саксон минг бебош қизилбошлар билан Амударёдан ўтиб, тезюрар араби отларда, тожу давожларда, гўё ўт шамоли келиб қамишзорга тушгандек эди. Кежим, зирех ва жавшанлар кўплигидан, темир тоғи каби эди... Ёки Убайдуллахон улугворлиги ва ҳашамати тантанасининг зўридан темир тоғи эриб кетиб, дарёдек сув бўлиб оқардики, унда юз минг копнотни ютиб юборадиган наҳанг жилвагар эди. Самарқандга хабар келдики, Нажми соний Самарқандни эгаллаб, шаҳарни текислайман, полиз экаман. Унинг қовунидан туҳфа қилиб Шоҳ Исмоилга юбораман. Кейин Хитойга томон юриш қиламан, деганмиш. Бу хабарни эшитган Самарқанд аҳлининг қўллари полизга тушган касалликдек шалвираб тушди, бошларини эса қовунга ўхшаб ноумидлик саҳросига ташлангандек кўрдилар. Олижаноб олимлар пешвоси мавлоно Хожи Табризий барча талабаларни тўплаб... иттифоқ бўлиб Ҳиндистон сари кетмоқ керак ҳаёт ва тириклик сувини ўша зулумотдан сўрамоқ лозим, деди. У киши ўша талабаларни тўлаган кечаси бу фақирнинг рўёси оинасида ғойибдан хабар берувчилар ва муайян мубашширлар шундай намоён этдиларки, осмон юлдузлари қўйнинг елинлари мисол сут еғдира бошлади. Кўча ва бозорлардан сут ариқ бўлиб оқа бошлади. Эрта билан туриб, ул ҳазрат ҳузурига келиб, воқеани айтиб бердим; бағоят хушхол бўлдилар ва дедилар: «Сут Муҳаммад динининг нуридир, унинг иллоти шариятининг сафосидирки самовот оламидан нойил бўлгандир. Бу фараҳбахш воқеа хабари бўлиб, порлоқ далил ва қиъий ҳужжатдирки, бу тоифа давлатининг ярамас дарахти... хорлик тупроғига йиқилгуси. Пайғамбар тубомисол дини ниҳоли... дунёнинг Фирдавс боғида тарова ва гўзаллик топгуси». Шундан сўнг дедиларки, фалон киши рўёсида кўрган воқеани бир неча бор тажриба қилиб кўрдим, ҳаргиз хатога йўл қўймадим. Қандай таъбир топган бўлсам, ўшандай чиқди. У киши ўзларининг жамеъи дўсту ёрлари билан Ҳиндистон сафаридан воз кечдилар. Оёқларини саломатлик этаги билан ўрадилар. Учинчи куни

эрта тонг пайти эдики азон нидосининг садоси, хўрозлар найи дод солиб тонгнинг оппоқ мўҳрасига дам урарди. Бузрук оҳангни Ироқ срида туриб тузган, оламнинг улкан дойирасини Арабу Ажам устида ростлаб, бенаво ошиқлар дилидек танг қилган у ҳайдарий палидларнинг, подшо аскарларининг ўқ ёмғири кўнгилни хуш қилувчи найризидан Нажми соний сипоҳини пешрави устидан ғалабасининг карнаю сурнайи эшитилди... Уша ғалаба кайфияти шуки, қизилбош аскарлари Насаф шаҳрини, яъни Қаршини қамал қилганида Убайдуллахон ва Жонибек султон Кармина атрофларида, Кўчкунжихон ва Темурхон қолган бошқа султонлар билан Мпёнколда эдилар. Уларнинг барчаси... чекинишга қарор берганда олижаноб... султонлар нақиб Амир Араб лақабли амир Саййид Абдулла Туркистон вилоятидан Бухорога келадилар. У киши Убайдуллахон билан кўришганларида у инони ихтиёрини қўлдан бериб, гоят бедил бўлибди. Шунда у киши дедилар: «Эй фарзанд, сизга не бўлди. Ҳазрати ҳақ субҳона... сиз учун тухфа ва ҳадялар юборди; сизга бу дунё ва охирада олий мартабалар муҳайё қилди. Сиз уларни оёқости қялмоқ истайсизми ва қабул қилмайсизми? Убайдуллахон деди: «Эй махдум, шу нарса ҳақки, бу жамоа лашкари сонин саксон мингдан ортади. Лашкаримиз озлиги сизга маълум». Амир Араб дедилар: «Қуръонда айтилганки, кўпинча кичик гуруҳ катта гуруҳ устидан ғалаба қозонади. Бадр жанги воқеасини олий мартабали ҳимматингиз назарида манзур тутинг ва ўртанманг». Шу ҳикоят устига хабар келдики, душман Қаршини олиб, ялпи қирғин қилмоқда. Бирор жонзодни тириқ қолдирмоқ ниятида эмас. Убайдуллахон йиғламоқда тушди ва деди: «Эй махдум, бу жамоага қандай қарши туриб бўлади?..» Амир Арабнинг ғазаби қайнаб, деди:

То нагирьяд кўдаке ҳалвофуруш,
Баҳри бахшонш кужо ояд ба жўш?

(Бола йиғламаса, ҳалвофурушнинг бахш этиш дарёси тошармиди?)

Ҳозироқ тараддудингизни кўрингки, ул жамоа мағлуб бўлгуси. Чунки зулму бедодлик олий даражасига етдимиз, унга завол ҳамроҳ бўлади. Бу улар зулмининг энг ниҳоясидир. Турингиз, эй ўғлим, давлат оёғини со-

дат узангисига қўйинг-да, ҳаммани олға чорлангиз; давлат гўйи (тўпи)ни..., ҳимматингиз чавғони хамига киритгунгиз ва маҳв этмоқни ул хоксор жамоа ихтиёридан олгунгиздир». Хуллас, Убайдуллахонни отга миндириб, у лашкар жиловининг суворийсига ва эгасига айланди ва қизилбош лашкари томон кетди. Бир-икки фарсанг юрганларидан кейин Амир Араб: «Сиз то мен бориб Жонибек Султонни сизнинг қўшинингизга қўшиб қайтмагунимча бу ердан жилмай туринг», дедилар. Амир Араб Жонибек Султон ёнига келиб қарасалар, бир лаҳза кечикилса, у лашкар батамом тарқаб кетар экан. Унга ғазаб қилиб дедилар: «Шарму ҳаё борми сенда. Шундай диловарлик ва баҳодирлик кўрсатишаётганда сен қочмоқни хаёл қилибсан. Убайдуллахон-ку сенинг фарзандинг. Буни худонинг марҳамати билади ва дейди: ана давлату шараф — Муҳаммад дини ва миллати... йўлида сарбозлик қилмоқда...» Шу хил сўзлар билан уни жангга отлантирди. Аммо, Нажми соний шаъну шараф ва қаҳрамонлик осмонида шундай жавлон урардики, кўк гумбазининг оламини ёритувчи офтоби унинг назарида заррадан ҳам наст турарди. Қизилбошлар фирқаси туғён ва нажотсизлик водийсида қўшалок отлак бўлиб, жидду жаҳд кўрсатарди. Дабдаба ва «инно ланаҳнул-ғолибуна» нидосини олам гумбази саройи бўйлаб таратдилар. Хижрий 918 йил зулқаъда ойининг 20-куни (1513 йил 27 январь) эди. Гиждувон касабаси қалъасини ангиштарин ҳалқасидек қамал қилган эдилар. Нард ва шатранж ўйнида ягона бўлган Дўстий ва Барночанинг қўли нард ўйнида устун эди. Ун минг, ундан ҳам зиёда бу санъат устодлари мағлублик хонасидан чиқолмай қолардилар. Абу Зайд, Лайлож ва Қаҳрамон Наррод — бу уччаласи аср яғонаси эдилар. Агар замондошлари бўлганда ҳам ўз ишлари иложини уларнинг ортидан юриб, уларга тегишли одамлардан сўраб билардилар. Шатранж санъатида ҳар бири даъвогарлик майдонида жавлон қилиб, руҳ қўйиб, филнинг нодиралик тахтида савлат тўкадиган ҳинди Хамораполни пиёда қиларди. Шоҳга яқин бўлган фарзин янглиғ Назми соний уларни ўз ёнидан узоқлаштирмасди.

Амир Муҳаммад ибни амир Юсуф Хуросоннинг машҳур нақибу фозилларидан эди. У Султон Ҳусайн Мирзо ва Муҳаммад Шайбонийхон замонида олимлик даъво-

си дағдағасини фалак авжига чиқарганди. Шоҳ Исмоил даврида мансабпарастлиги туфайли ғурурлик чоҳига тушиб, шиа мазҳабига кирган ва улар силсиласида халифалик мансабига эришганди. Темур Султон уни Хурондан Самарқандга юборган вақтда, бир мажлисда у бу каминага қўйдагиларни ҳикоя қилган эди: «Биз умримиз давомида уч мажлисни кўриб, тамошо қилганмиз. Улардан ўтиб тушадиган тўртинчи мажлисни ақлимизга сиғдиролмаймиз. Бири мавлоно хожа Исфохоний ва мавлоно Биноийнинг шатранжбозлик мажлиси. Ўйин асносида улар бадеҳа айтишган ва ғаройиб маъно дурларига зеб берганлар. Улар бадеҳаси ҳажвга ўтди. Оғизларидан шунақа уятли ва чандиқ сўзлари чиқа бошладики, уларни эшитганлар тобу тоқат қилолмай, кулавериб беҳуш бўлиб йиқилаёзди. Яна бири мавлоно Хожа Гўянда ва Амир Халил хонанда мажлиси. Бу иккови бир ўйин бошлаб, олдиларига бир яланғоч пичоқ ва дойра қўйдилар. Қаттиқ ва кескин қасамёд қилдиларки, шу ерда ҳозир ва тамошо қилиб турганлардан кимда-ким бизнинг ўйинимизга дахл қиладиган бўлса, ёки бировимизга ўргатадиган бўлса, мана шу пичоқни олиб дастасининг тубигача унга санчилади. Дойра шунинг учун эдики, ким агар бир пиёдани ортиқча ютиб олса, ўша дойрани олиб рақсга тушарди. У шунча мақом ва жилва, шундай ҳаракатлар қилиб ўйнардик, мажлисда ҳозир бўлганлар кулавериб, ҳушдан кетаёзди. Иккинчиси шу қадар мотам тутаёзгандек қайғуда эдики, гўё унинг бутун қавму қариндошини қирғин қилганлар. Уни кўрганлар баттарроқ кула бошлади. Ҳалиги раққос рақс давомида боши ва оёқларини унинг тумшугига яқинлаштириб, масхара қиларди. У тура солиб ёқалашиб кетди. Бир-бировларининг кийимларини йирта бошладилар. муштлашувга тушдилар...

Яна бири Дўстий ва Бисотийнинг нарди ва шатранж бисотини тўшагани эди. Унда устодлар қасидаларидан, шатранж ва нард бобидаги луғз, ғазал, қасида, қитъа ва маснавийларидан, рубойиларидан пала-партиш ёд айтардилар.

Бир куни Ғиждувон қалъаси гирдида ўлтиришганди. Дўстий ва Барноча нард ўйнаб, муносиб байтлар ўқидилар. Барноча нард ҳақида бир луғз айтди. Амир Нажм уни эшитиш ва мағзини чақиш билан банд эди. Гап таҳаллусга етканда, сўради: Восифий ким? УХу-

росондаги бир зиёратгоҳга келганлар учун бир мактуб ёзган эди. Унинг иншоси ажойиб эди. Кўп қидириб, уни топа олмадик. Ҳозир унинг луғзини эшитиб, соҳиби камол киши эканлигининг гувоҳи бўлдик. Шеърлари матонат ва латофатли иншоси билан ажрალიб туради.

Амир Муҳаммад дедиларки, биз унинг ўн ҳунарда ягона эканлигини айта оламиз. Шундай қудратли қўли борки, нарра шер унинг қаршисида таслим қўли пушти-ни ерга қўяди. Бирор забардаст Хуросонда уни енга олмаган, унинг баҳодир қўлини қайира олмаган. Юриши ва рафтори шу қадарлики Машхад...дан Хуросонгача, яъни Ҳиротгача бўлган 60—65 фарсанглик машаққатли йўлни икки кунда пиёда босиб ўтган. Сузишдаги қобилияти шу даражадаки, бир кун Фаридун Ҳусайн мирзо Боғи Зоғонда унинг икки қўлини икки оёғига боғлаб қўйишни буюрган. Уни гупчак қилиб ҳовузга отганлар. Пешин намозидан то намозшомгача у ўша ҳовузда шу аҳволда сузиб юрган. У хушхон ҳофиз, Қуръонни оҳанг билан шундай ўқийдики, бирор ҳофиз ундан ўтказа олмайдди. У мавлоно Ҳусайн Воизнинг шогирдидир. У киши Восифий таърифида шундай деганлар: ваъза унинг билан менинг орамизда шундай фарқ бор — у мандан хушовозроқдир. Унга тақлид қилишга уринсам ҳам эплаёлмадим. Муаммо ечишда шу даражадаки, номи айтилмаган ҳар қандай мушкул муаммони ўқишмасин — дарров топади. У яна тез ҳам ёза олади. Бир кунда «Қофия», «Шофия», «Шамсия» рисо-лаларини кўчира олади ва ҳеч бир жойда хато кетмай-ди. Очликка ҳам чидаш бера олади. Шундайки, ўн кун сурункасига рўза тута олади. Шеъриятда унинг бадеҳаси шу қадарлики, ҳар қандай уста қасидагўй 50 ёки 60 байт айтолса, бир кечада унга жавоб ёза олади. Шунда ҳам унинг ҳар бир байти, маъносига, хаёли, ташбеҳи ўзига хос бўлади.

Амир Нажм сўради: «Ҳозир бу оламнинг мислсизи, олам наслининг бу нодир қаерда? Мен, Самарқандда, деб жавоб бердим. У буюрди: албатта одам юбориб уни чақиртиринг. Самарқанд ялли қирғинида беҳуда ўлмасин».

Шу гап устида атрофу теваракдан лашкар гулгула-си ва ур-йиқит, йиғию фарёли кўтарилди. Айтишларича, ўзбек лашкари етиб келибди. Амир Нажм, Убайднитир-рик ушлаб келтиринг, уни шоҳ ҳузурига жўнатурман.

Бошқаларнинг ихтиёри қўлларингизда, деб буюрган экан. Унга, аҳвол сиз айтганчалик эмас, тезда отга мининг дептилар. Амир Муҳаммаднинг айтишича, уни тезлаб, ковушда, кўйлакчан ва бош яланг тезда отга минишга рози қилишибди. «Булар нима, шулар туфайли отга минсам», депти. Алқисса, отга минай деб турганда уни отдан ағдариб калласини кесиб, найзага илдиришди. Яъни ҳаётидан жудо қилдилар.

Саре к-аз такаббур расида ба арш,
Ба зери қадам гашт чун санги фарш.

(Такаббурлик билан арши аълога кўтарилган бош йўлга тўшалган тошдек оёқости бўлди).

Бир куни Самарқанднинг Атторлар бозорида бир тўда шоиру фозиллар Муллозода Мужаллид дўқонида ўлтирган эдик. Жилдланган китоб варақлари сингари бир-биримизга иноқлик, шерозаси билан боғланиб, бадеҳа ва мушоира суҳбатин ўртага қўйиб, самимий ва хушдёл йиғин майдонида мутойиба байроғини баланд қилган эдик. Ногоҳ бозорнинг бир тарафидан гулгула ва тўполон овози келди. Муллозода дедилар: шубҳасиз бу бозорда хиром қилиб юрган Мақсуд Хаммор тўполони бўлса керак... У нозанин ва хушхулқ йигит бўлгани учун Самарқанднинг машҳур шоирларидан мавлоно Малолий, мавлоно Омоний Хуросоний, мавлоно Нодирий Самарқандий, мавлоно Шохудий Самарқандий, мавлоно Сафо, мавлоно Нурий Нишопурий, мавлоно Абдулалӣ Балхий унинг шаънига мадҳия шеърларини бадеҳа тарзида ўқидилар.

...Зарурат ҳукми-ла бир-биримиз билан видолашиб, сафарга отландик... Бухоро қалъасига етганимизда шундай бир шаҳарни кўрдикки, қалъа деворининг узунлиги ва баландлиги шу қадарли эдики, агар чарх ўзининг эгик қадини ростлаб, унинг кўнгурасига кўз ташлагудек бўлса, қуёшдек тугилган дастори бошидан ерга тўшарди...

Бу шаҳар зебу зийнати ва орасталиги шу қадарлики, қиёмат куни муқаррар ва муайян бўлса, ўликлар бош кўтарадиган куни анбарсиришт беҳишт ҳам унинг олдида ўзининг яширин ниқоби ва ҳаё чодиридан жамол кўрсатмасди... Айланиб, наззора қилиб, шаҳид султон Саъид Улуғбек Мирзо Бухоро шаҳрининг Чорсуқи тепасида қурдирган мадрасага етганимизда, ҳазрати мах-

дум Сайид Шамсуддин Муҳаммад ул мадрасага ташриф буюрдилар... Ул олий ҳазрат ишорати билан ул олий мартабали остонанинг тавофига вилоятнинг киборлари, муллалари ва аҳолиси йиғилди... Қози Иброҳим... ва шайхулислом хожа Ҳошимий... ул олижаноб зот мулозаматида эдилар. Мулозимлардан бири келиб деди: Убайдуллахоннинг арши аълодек тахти муншиларидан мавлоно Маҳмуд мунши Қарши яйловидан келиб, ҳазрати Убайдуллахондан мулозимларга бир хат келтирди. Жаноби улуг хожа уни чорлаб, ҳисобсиз эъзоз ва икром кўрсатди. Убайдуллахон мактубининг мазмуни шу эдики, кўп муддатдан бери ҳукмдор таъби шоирларнинг энг фасиҳи, фозилларнинг буюги мавлоно Қотибийнинг... шеърлари мутолаасига майл кўргазди. Шунинг учун номдор фозиллардан унинг шеърлари куллиётини топмоқ учун шавқ изҳорини қилибдилар... Муқаддас ошиён остонасида бахтини топган мавлоно Наим Нишопурий мавлоно Султонали Машҳадийнинг шогирдлари сараси бўлмиш Мавлоно Султон Муҳаммад Хандон томонидан кўчирилган қарийб ўттиз минг байтдан иборат бўлган мавлоно Қотибийнинг куллиётини хоннинг олий мажлисига туҳфа қилди. Бу туҳфа эътибор назарида, Нишопур фатҳидек туюлди. Гуллар ҳақида ёзилган лола, наргис, бинафша, ғунча, гул радифли қасидалар унда кўзга ташланди. Шу қадар хос маънилар ва ўзига хос ташбеҳлар мушоҳада этилдики, жаннатлар боғи бу бадна хаёлотлар ва муборак фикрлар мулоҳазасидан гулистонга ўхшади. Шунда шу гуллар радифли қасидаларга татаббуъ боғлаш фикри тугилди... Беш кунда, Убайдуллахон Қарши яйловидан шаҳарга етиб келгунча қасидалар ёзиб бўлинди...

Бу дурри макнунларни фикрат гаввослари табиат денгизи қаъридан баён соҳилига етказгач, андеша саррофи уни фикр мисқаби билан тешиб, таҳрир ипига тизгач, уни олий мартабали жаноб ҳазрати хожа Ҳошимий остонасига нисор этмоқ фикри хотирга келди. Уша даргоҳга қараб йўлга чиқдим. Йўлда у жанобнинг мулозимларидан бири етишди. У деди: «Беш кундирки, хожа сиздан хавотирдалар ва сизнинг ташрифингизни кутадилар. Қадамнингизни тезлатсангиз яқиндир». Малик ошёнли остона тавофидан сўнг ул қасидалар арз қилинди. У жаноб кайфияти ўзгариб, ажиб бир ҳолатда дедилар: «Шу беш кун саъйи раҳшимиз баён жавлониди қан-

чалик жавлон урмасин, ўша қасидалар мақтаъсига етарли бўлмабди. Инчунин, шоирлар силсиласида бирортаси айтарли иш қилолмади». Иттифоқо, шу замон хабар келдики, ҳазрати Убайдуллахон шаҳарга кириб келдилар. Хожа мулозаматида ул остонага қараб юрдим ва ул ҳазрат мулоқоти ва илтифоти бахтига эришдим. Ҳазрати хон хожадан сўрадилар: «Мавлоно Котибий қасидаларига жавоб ёзиш иши билан шуғулландингизми?» Хожа дедилар: «Жаноби мавлоно Восифий маънолар гулзори гулларидан бир навъ терибди. Биз эса ҳайрат тиканлари ва ҳасрат хашакларидан бошқа нарсани қўлга киритолмадик. Агар Котибий шу асрда бўлганда унга бандалик ҳалқасини ўз қулоғига, ва иззат-эътибор тўнини унинг елкасига иларди». Ҳазрати хон ўша қасидаларни сўради ва катта-рағбат билан эшитди. Сўнг деди: «Мен ўзимни ажаб ҳолатда ҳис қилмоқдаман. Ногоҳ бу ҳасад томири ҳаракатидан эмасмикан, деб қўрқаман». Хожа деди: «Менда ҳам шу ҳолат юз берди. Аммо, шуниси равшанки, бу ҳасад эмасдир. Зероки, ҳасад неъматнинг заволини кўзлайди. Ғайирлик ва бу ҳол унинг қабилидан эмас. Бу урфга кўра, рашк ва ғайирлик дейилади». Кейин ҳазрати хон дедилар: Эшитишимизча мавлоно Восифий хушовоз ҳофиздир ва Қуръонни яхши ўқир эмишлар. Малол келмаса бир ашарани қироат қилиб берсалар». Тиловат бошлашим билан ҳазратихон ғоят таъсирланиб ўтирдилар. Хатм бўлгач, дедилар:

Ёраб, аз ҳифзи ту ё ҳусни каломат гўям,
Эй ту мажмуан хўби, зи кадомат гўям.

(Ёраб, ҳифзинг (эсда сақлаш) ёки камолнинг ҳуснидан сўзлайинми? Қаердан бунча яхши хислатларни ўзингда жамлагансан?)

Кейин қироат илмидан айтиб беришимни сўрадилар. Мен, ёшлигимда Шотибийнинг бир неча байтини ўқигандим, дедим. Хон: биз мавлоно Ермуҳаммад Туркистонийни Шотибий деб ўқиганмиз. Мавлоно қироат илмида замонасининг яғонаси эдилар. Сиз агар бу сабоқда шерик бўлсангиз яхши бўларди, дедилар. Кейин ўзлари кўчирган Шотибийнинг китобини фақирга бердилар. 500 убайдий маблағ, муносиб сарупо ва эгар-жабдуқли от инъом қилдилар.

Кейин зафар оятли хон байроғи ва хоқоннинг осмон гумбази қадарли ялови Қарши яйлови томон юзланди. Жаноби Хожа каминага дедилар: хон ҳукми шундай содир бўлдики, то ҳумоюн мавқибининг саодат билан қайтиши ва узоқ умрли давлат байроғи келгунича бу фақир байтулэхзони мулозимлари қароргоҳида бўлғайсиз.

Лоҷарам, ўша олий остонада иқболвор яшадим. Ҳар кун Бухоро шаҳрининг фозилу шоирлари жамъ бўлиб, мулозиматда бўлдилар ва биргаликда олий остона саодат шарафини топдилар. Ул ҳазратнинг одати шу эдики, ҳар кун бир шеърни ўртага ташлаб, унга татаббуъ ва жавоб ёзишга шоирларни ундардилар. Дардиларки, табъни бекорга ўтказманглар, уни машғул қилмоқ лозим. Сузлик табънинг бўшашишига сабаб бўлади ва сеҳни ўтмаслаштиради. Кейин айтдилар: «Хусрав Деҳлавий, ҳазрати Махдумий (Жомий), мавлоно Котибий ва бошқалар ғазалиётидан юзга яқини саралаб олинди. Хотирга келдики, ёронлардан уларга тотаббуъ боғламоқни илтимос қилинса». Мажлис аҳли қўлларини кўксиларига, бармоқларини кўзларига қўйиб, ўша ғазаларни сўраб олдилар ва кўчирдилар. Ҳар кун бир ғазал ёзиб, хожага ўқиб беришга қарор қилинди. Хожанинг яқин кишиларидан бири менга етказди: хожанинг мақсади сизни имтиҳон қилмоқдир. Фақирнинг фикри кўринишларидан бўлмиш ғазаллар таҳрир қилинди... (жамъи 39 ғазал):

Базми васлингдин менингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жоми ҳижрон журъасидин розу махмур ўлмасун.
Ганждур меҳринг анго бир манзили вайрон керак,
Бу бузулғон кўнглумиз ишқингда маъмур ўлмасун.
Чарх аҳли фазлни туфроқ била яқсон қилур,
Фазл бирла ҳеч киши оламда машҳур ўлмасун.
Мудданӣ қўймас мани бир лаҳза ғамсиз ваҳ нетай,
Ераб ул нисофсиз оламда масрур ўлмасун.
Восифий қўрқуб рақибдин қолди сарвдин йироқ,
Ул каби ёраб киши даргоҳидин дур ўлмасун.

* * *

Ул шўхки, мандин яна бегона бўлубтур,
Агёр била ҳамдаму ҳамхона бўлубтур.
Бу хаста кўнгулким ичида икки кўзунг бор
Ёдомдурур мағз анга дугона бўлубтур.

Чун шамъ онинг қошида куйдургулук ўлди,
Куймакка онинг ошиқи парвона бўлубтур.
Жон мамлакатиким бурун обод эди, эмди,
Ғам шиҳнаси зулми билла найрона бўлубтур.
Зулфунгга кўнгул боғласам ўлғай дедим, эй шўх,
Дедики, кўрунг: Восифий девона бўлубтур.

Бир куни ҳазрати шайхулислом хожа Ҳошимий мажлисида Бухоронинг номдор шоирларидан бир гуруҳи ҳозир эди. Мавлоно Наим Нишопурий Қарши яйловидан у кишининг шарофатли ҳузурларига ташриф буюрдилар. Ҳазрати Хожа уларга бағоят иззату икром кўрсатдилар... Сўнгра сўрадилар: ҳозирги кунда Хуросон мулкида форсигўй суханварлик мизмори (гўёси) ва фазилатлилик майдонининг чавандози ким? Жавоб бердилар: Мир Хож қасидагўйдирки, тахаллуси Унсийдир. Барча қасидагўй шоирлар у киши олдида таслим қўлини кўксига қўюр ва ўзларини у киши ҳузурда камтарин шогирдларидан санайдилар...

ОЛИҲАЗРАТ ХОНИ АЪЗАМ... УБАЙДУЛЛА МУҲАММАД БАҲОДИРХОННИНГ ҚАРШИ ЯЙЛОВИДАН ҚАЙТИШИ

Зулҳижжа ойининг 18ида ҳижрий 919 йили (1514 йил 14 февраль куни) оламни ёруғ қилувчи офтоб — Убайдулланинг зафарли ялови маҳчаси илоҳий иноят билан Қарши вилоятининг машриқ томонидан чиқиб келди ва ўзининг таважжуҳ нурини Бухоро узра сочди; шу атрофни жаннат ва олий беҳиштга айлантирди. Атрофу теваракдан амалдору улуг зотлар унинг истиқболлига чиқдилар. Ҳазрати шайхулислом хожа Ҳошимий мулозаматида бу камина ҳам нурларга тўла ҳазрати... Хожа Баҳовуддин Нақшбанд сармозорида подшо рикобдорларини кутиб олиш бахтига мушарраф бўлдим. Ҳазрати хон иноят қилиб хожа Ҳошимийдан сўрадилар: мавлоно Котибий луғзларидан муборақ назарингизга етмадими? Хожа дедиларки, мавлоно Котибийдан бир луғз машҳурдир ва уни ўқидилар (15 байт)... Ҳазрати хон дедилар: Котибийнинг луғзлари кўп. Ҳаммаси таъба мувофиқ ва мақбул. Луғз шеърининг шундай навъи-

ки, таъб тарозусида ғоят мавзундир. Таъби ҳалол кишиларнинг унга майли ҳаддан зиёддир. Ҳазрати хон ўз луғзларидан бирини ўқиди...

Бир неча кун ўтгач, бир кечаси Улуғбек мадрасасида бир гуруҳ дўстлар билан ўтирардик, бегона учун ихтилот эшиги берк эди. Ногоҳ, бир киши келди ва дарвоза ҳалқасини қоқди. У деди: «Ҳазрати хон мавлоно Восифийни сўрамоқдалар». Қосиддан сўрадилар: ҳазрати хон мажлиси аҳли кимлар? У жавоб берди: «Азизон лақабли мавлоно Маҳмуд Балхий, унинг укаси мавлоно Абу Юсуф, Самарқанд мавлонозодалари, Пуроний шайхзодалари, мавлоно Афсарий, Ҳофиз Меросий хон ноибининг чуҳралари». Мен ҳусну қабилиятда камолга етган мавлоно Маҳмуд мунши лақабли ўғлим Муҳаммадшариф билан... хон мулозиматига шошилдим. Келгач хон маҳқидаги луғзни ўқиб бердим. Олий ҳазраг... Убайдуллахон таъриф ва банданавозликда шу қадар муболаға кўрсатдиларки, мажлис аҳли аксарининг ғайирлиги келди...

Хон бу каминадан муаммо талаб этдилар ва номини айтманг, дедилар. Биз ҳам сизнинг сунниангиз суннати қудратига таяниб шояд ечолсак ва топсак. Хон номига икки муаммо ўқилди. Иккаласини ҳам хон ҳазрати номсиз ечдилар...

Шундан сўнг дедилар: «Муаммоларингиз услуби тахминан маълум бўлди. Кўпроқ муаммоларингизни беном топа оламан. Бир қанча ёдда қолган муаммоларингиз бўлса, хотирга келтириб ёзинг». Муаммолардан бир қанчаси (79та) ёнимда эди. Ҳазрати хон дедилар: ёзган номларингизни ўчиринг. Мен варақ бошидаги номларни микроз билан ўчирдим ва ҳазрати хонга топширдим... Шу муаммолардан ўн тўрттаси номини айтишга эҳтиёж бўлди. Қолганини ҳазрати Убайдуллахон номсиз топдилар...

Хон дедилар: «Айтишларича Ҳиротда бир одам бўлиб, уни мавлоно Дарвиш девонаи Шамъариз дер эдилар. У мажнунларнинг ақллиларидандир. Ундан ширин, маъқул ҳикоятлар ва мақбул рангин сўзлар қолган. Агар ундан бир оз нақл қилинса тузук бўларди. Мен айтиб бердим: Бир куни мавлоно Дарвиш Ҳирот шаҳри Чорсуқи бошида турганди. Катта жамоат унинг гирдида жамъ бўлган эди. У овозини кўтариб деди: Эй, беақл жамоат, гофил авом! Нечун худонинг шукрини қилмай-

сизлар. Ҳақнинг шаънига ҳамд ўқимайсизларки, шундай бахтли замону даврондасизлар. Собиқ замонда дин пешволари Жўнайдак Бағдодий, Боязидак Бистомий, Зиндафили Аҳмади Жоми, Абдулла Ансорий тариқат йўли муршидлари ва ҳақиқат тариқининг раҳбарлари эдилар. Бугунги кун пешволари, раҳбарлар қандай кишилар: Паланги Табороний, Ҳисомий маддоҳ, Ашраф Астрободий, Зангичаи Туний ва бошқаларнинг номларини айтдики, рофизийлар тепасида бўлиб, бахтсизлик, куфр, жоҳиллик, ҳамоқату жаҳолатда машҳуру маъруфдирлар.

Убайдуллахон, мажлис аҳли бу ҳикоятдан хандон отиб кулдилар... Мен сўз бошладим: Қадим замонларда бир латиф таъли, ажойиб одам бўлиб, замона зайли туфайли у қашшоқлашиб қолибди. Уша давр подшо си ҳузурига йўл олибди ва дебди: «Шоҳим, мен нон билан қатиқни қандай ейишни яхши биламан». Подшо кулиб, фармон берибди нон ва қатиқ келтирибдилар. Ҳалиги одам косага қатиқдан бир оз қуйиб, унга бир миқдор сув қуйди. Кейин унга нон тўғраб, устини рўмол билан ёпиб қўйди-да, бир қизиқ ва ширин ҳикоя бошлади. Ҳикоя тугагач, коса устидан рўмолни олди. Нон билан қатиқни тановул қилди. Подшо шаънига дуо ва санолар ўқиди. Подшога унинг бу иши жуда маъқул тушиб, буюрди: унга минг хоний тилла берибдилар. Уша одамнинг бир ҳамсояси бор эди. У қараса бунинг ҳаёти хотиржам, ҳузур-қаловатда кечаяпти. У сўрапти:

— Фалончи, сенинг аҳволу авзойинг маълум эди. Бу молу дунёни қаердан топдинг? У дебди:

Мен подшо мулозаматига боргандим. Нону қатиқ еб бу бойликни орттирдим. Бу одам ҳам подшо ҳузурига боришти. Нону қатиқ сўрапти. Подшо бу одамни илгари келиб кетган хаёл қилиб, нону қатиқ келтиришни буюришти. Уларни келтирибдилар. У бир бурда нонни қатиққа теккизиб, оқизганча епти. Қолганини қўлтиғига урибди. Бир оз қатиқни соқолига сурибди. Подшо сўрабди: ишинг шуми?— Ҳа. Подшо фармон берибди: унинг гарданига ўн қамчи тушурибдилар. Яна ўн қамчи уриб подшо мажлисидан чиқариб юборибдилар.

Бу ҳикоя тугагач, подшо мажлисида гулгула кўтарилди. Ҳофиз (хоннинг ноиб ва имоми Ҳофиз Меросий)га адовати бор кишилар чунонам кулдиларки, ҳофиз мулзам ва расво бўлди:

Бўрбоб агарчи бофанда аст,
На барандаш ба коргоҳ ҳарир.

(Бичиқчилик бўрбобга тегадиган бўлса, ишхонасига ҳарир келтира кўрма).

УБАЙДУЛЛАХОНДАН РУХСАТ ОЛИБ ТУРКИСТОН ВИЛОЯТИ ТОМОН ЙУЛГА ЧИҚМОҚ ХУСУСИДА

Лълоҳазрат хоқон, сулаймон мартабали Абулғозни Убайдулла Баҳодирхоннинг бу каминага бўлган лутфу меҳрибончиликлари пойдор ва саодатли давлатлари сингари тараққий ва зиёда бўлмоққа давом этиб, карами булутини иноят ёмғири билан барчанинг паноҳгоҳи бўлган бўстонлари райҳонларининг таровати ва тозалигини зиёда қилгандек эди. Ҳасад шамоли душман арбоби сийнаси қаъридаги адоват алаңгасини янада кучайтирди. Уларнинг сабру тоқати хирманини батамом ёндириб юборди... Фикр юритувчи андиша хабарчиси тадбир олами атрофу теварагига йўл олиб, ул арш мартабали фалакдек остонадан жудолашув йўли ва йироқлашув чорасидан бошқа тадбир топа олмади...

Ифтихор эгаси ҳазрати Саййид Шамсиддин Муҳаммад бир неча муддатдан буён Туркистон вилоятининг Саброн шаҳрида Амир Араб лақабли ноиб... Амир Саййид Абдулла ҳузурда эдилар... У томон жазм қилинди... Шу орада бир толиби илм кириб келди. Қўлида ҳазрати... Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг девони бор эди. Мазкур мақсад ва ҳосби ҳол учун уни очдим шу байтга кўзим тушди:

Жомий, аз мулки Хуросон чи кун азми Ҳижоз,
Чун туро Қаъбан мақсуд ба Туркистонист?

(Жомий, мақсадинг Қаъбаси Туркистон экан, нечун, Хуросондан Ҳижозга отланмоқчисан?)

Шунга биноан бир қарорга келинганча, Убайдуллахондан рухсат олиниб, Туркистонга йўл олинди. Бу сафар шундай бир вақтга тўғри келдики, Шарқ ҳусрави ўзининг ҳашамли саропардасини саратон буржиги тиккан; ҳарорат шиддатидан, Савр яқинлашувидан Ҳамал зилолдек сув ахтаришга тушди. Гоҳида у иссиқни дафъ қилмоқ ниятида фалак далвиги ўлтирмоқни орзу қилар,

гоҳида гардун асадининг қорни соясидан манзил тутмоқни истарди. Иссиқ шиддати шу даражада эдики, ҳатто денгиз қаъридаги балиқ танаси зиреҳларигача қизитар эди. Ер курраси ҳавосининг ҳарорати темирчи кўрасидек қизирди. Иссиқ кучидан шундай хавф бор эдики, садаф сийнасидаги дурри ятқм етимлар кўз ёшидек қатрага, кон дўржидаги лаъл ошиқлар кўз ёшидек қонга айлангуси... Илоҳий қазо муқтазоси билан Бухоро вилояти доруломонидан Туркистон биёбонига етишдик. Бир неча кундан кейин бир сахрога чиқдикки, унда сув саробдан бошқа нарса эмасди. Бу хунхор чўл қаърида саргашталар боши косасидан ўзга коса кўринмасди. Билмадим, шамол турганида қумликлар бетидаги мавжлар намоён эдимиз, ёки изсиз йўқолганлар қабиргалари тупроқ остидан аёнмиди? Ёхуд офтоб тоби шиддатидан ер юзи буришиб қолган, ё бахтсиз лабташналарнинг кон ютишидан бу замин юзини буриштирими, дея ўйлайсан...

Алқисса, оллоҳ йўлбошчилигида учексиз биёбондан Туркистон вилоятига соғ-саломат етиб олдик. Саброн шаҳрига кириб келдик. Ушундай бир шаҳар эдики, мустақкамликда кўк тусли фалак биноси билан рақобат қилар, обв ҳавосининг ёқимлилиги жаннат боғлари билан баробарлашарди... Ҳазрати Амир Араб катта иззату ҳурмат билан кутиб олди... Саброн қалъаси ичкарисиди ҳазрати Убайдуллахон адлу эҳсони асосининг бинокори мадраса бино килмоққа амр қилди. Аъло даражадаги фаришталар тўдаси осмон юлдузлариники, шу маъмур иморат гишти поралари улардан иборат бўлгуси эди, ул мадраса биноси учун фалак майдониға ҳар тарафдан тўпладилар. Аммо унинг нодиракор мейморлари уларни лойиқ кўрмасдан ўз жойида фалак саҳросида пароканда қолдирдилар. Кечаю кундуз шомв субҳнинг анбару кофурларини сипеҳр майдонида лой ҳозирлаш учун мукаммал қоринтирарди. Лекин устод муҳандислар уни яроқли эмас деб топиб, у билан пардоз бермадилар. Гардун унинг айвони пештоқининг шамасаси ва ёнидаги улкан қолиби учун қуёш ва ҳилолни муҳайё қилди. Улар ҳам писанд қилинмай, ҳар бирини бир бурчакка иргитдилар... Айвонининг икки кифтида баланд икки минор қурилди. Ғоят баландлиги ва аржумандлигидан агар кўк гумбази унинг қаршисида қорниңи тортиб турмаганда, Айюқни пора қилувчи най-

заси нукидан ўз такаюҳини пора-пора ҳолда кўради. Ул мадраса хуштабъларидан бири шу айвонни захҳоки мориға ташбеҳ қилибди. Унки минор гулдастасига яқин жойга занжир ўрнатдилар. Ҳар бир минора қуббасининг остига бир чўп ўрнатишди. Ким бу чўпни ҳаракатга келтирса, у занжир ҳаракат қилиб, кимки, ўша минора ёнида турган бўлса, уни ваҳимага солган, гўё минора қулаб тушаётгандек. Бу ҳол олам ажойиботларидандир. Иморат доригаси ва мутасаддиси жаноб вазоратмаобу Осаф табиат Қавомиддинхожа бинни Султон Иброҳим эди... Бу олимақом иморат тугагандан кейин Убайдулла Муҳаммад Баҳодирхон саройидаги бир тўда яқинларини ва олампаҳоқ даргоҳ ноибларини туҳфа ва лойиқ ҳадя, инъом ва шарафли саруполар билан Саброн шахрига жўнатди. Туркистоннинг жамеъи аҳолиси, улў кишилари, уламо ва фузалосини тўплаб... мавлон Саййид Шамсиддин Муҳаммад Куртийни мударрис тайинладилар. Ҳазрати Мир Араб бу улкан мажлисда дедилар: «Мажлисда ҳозир бўлган азизлар, зебу зийнатда... шу мадрасага ўхшаши Хуросон вилоятида ва Мовароуннаҳр, балки бутун рўйи заминда бўлганини хотирларига келтира оладими?» Шу йиғинда шундай азизлар бор эдики, рубъи маскуннинг кўп қисмини қадамлари қалами билан кезиб, паргор монанд олам нуқтаси гирдидан айланиб чиққан эдилар. Улар қасамёд қилдиларки, ҳинд мамлакатининг у чети бўлган Сарандибдан то Рум чеккаси, Хитой узоқ-узоқларигача, Андалус аталмиш жой ва Мағрибнинг энг чуқур ерларини сайр қилдик, аммо бундайин йиғинни асло кўрмадик ва эшитмадик. Шу мажлисда қобилият ва салоҳиятда баркамол... ёшлардан эллик нафардан ортиқроқ эди.

Беш кундан кейин Бухородан мужда етишдики, ҳазрати Убайдуллахонга бир шарафли фарзанд ато қилинбди. Ҳазрати Мир Арабдан унга исм қўйишни илтимос қилибдилар. Ул ҳазрат бу шаҳзодага исм қўйиш ва қутлаш борасида бир мактуб ёзишни бу каминага топширдилар. Мактуб ушбудир: «Адолат маъданидан зоҳир ва ярқираган ҳар бир ажойиб гавҳар, давлат ва салтанат уфқидан кўринган ҳар бир баланд юлдуз шавкат моюсининг кўпайиши, ҳашамат ва рифъат мустаҳкам асосларининг самарасидир. Муқаддас оллоҳга миннатлар бўлсинким, яна безавол давлат тожи ва абадий ҳашамат жиғаси давлат ва иқбол баҳрининг тенгсиз

дурдонаси билан яна безалди. Салтанат ва камол оёмони азамат ва буюклик буржининг саодатли юлдузи шуъласида зийнат топди... Худо ҳаққи, бу жонга роҳат берувчи руҳбахш хабар шунчалик фараҳу сурур, завқу ҳузур келтирдикки, унинг даражасини тасвирлаб бўлмайди. Иншооллоҳи таоло, ки бу саодатли тенгсиз дур бошқа азиз гавҳар билан даҳрда абадий бўлган давлат ва салтанат тизимига тизилгай. Кейин арзимиз шулки, бахтли фарзанд Абдулазиз... ғойиблик дунёсидан вужуд маконига келган вақтда унга исм қуймоқ учун каломуллода фол очилди ва шу ном чиқди: «Хувалазизулрахим». Бу фарзанднинг исми Абдулазизга қарор топди. Бу калом икки номдан иборат бўлгани учун ғойибдан дарак берувчи мунҳий қулоққа шундай етказди: ғойиблик оламидан яна бир фарзанд туғилгуси, унинг исми ўшанинг номи билан аталади. Алҳамдулиллоҳ, ки бу ҳам муяссар бўлди...»

Туркистонда кузатилган ажойиб ишлардан бири шу бўлди: Амир Араб Саброндан бир фарсанг ерда икки кориз қурдирган эдилар. Олам барру баҳри мусофирлари ободонликда ва маъмурликда оламнинг инсон яшаб турган жойларида шу икки коризга ўхшашини кўрсата олмадилар. У коризда икки юзга яқин ҳиндистонлик ғулом тинмай ишлади. Шу икки кориз тепасида бир қалъа бино қилдиларки, фатҳ дуржини башар тадбири калиди билан очиб бўлмасди. Уни забт этиш масаласи мушкулликларини қанчалик иқтидори бўлмасин, бирор вазир ё амир шарҳлаёлмасди... Шу қалъа ичида бир чоҳ қазилган эдикки, чуқурлиги икки юз газга етарди. Муҳит денгизи чуқурлигига даъво қиларди. Камиша густоҳлик қилиб дедим: «Бу хаёлингизга халойиқ ишонмаяпти. Улар буни хаёл доирасида тутадилар». Амир хандон отиб кулдилар-да, дедилар: Мағриб чеккасида бир шаҳарни кўрганман. Унда бир подшоҳ чуқур қаздирган. Чуқурлиги муҳит сатҳига етказган. Ундан сув отилиб чиқарди, бир минора баландлигича кўтариларди. Ундан тўрт шаҳар, ободдир. Нимаси билан бу чоҳ унга тенглаша олмас экан?!

Ба ҳар коре, ки ҳиммат баста гардад,

Агар хоре бувад, гулдаста гардад.

(Ҳар қандай ишга ҳиммат камарини боғлаб киришчлса, тиканни гулдастага айлантириш мумкин).

Ердан то сув сатҳигача эллик газ эди, чуқурлиги бир юзу эллик газ. Шу миқдорда сув чиқарилардики, бир йирик далв ясагандилар; бир томонда қурилган сардобага яқин жойда бир жуфт ҳўкизни қўйиб, уларни шу чоҳ чиғиригига боғлаган эдилар. Ҳўкизларни сардоба томон ҳайдардилар. Сардоба чеккасига етганларида далв қудуқдан чиқарди ва суви тўкиларди. Кейин чоҳни яна қазир эдилар. Тўсатдан чоҳда дам (газ) пайдо бўлиб, ишлаш мушкуллашди. У одамларга ёмон таъсир қилди. Чоҳнинг бир томонидан қудуқ тубигача бир лаҳм кавланди. Кейин чармдан енгчага ўшатиб бир меш тикилди ва ўша қазилган лаҳм оғзига ўрнатиб, мустаҳкамланди. Унинг учига темирчилик дамани ўрнатдилар-да, дам бердилар. Нақб қазувчи усталар ишга тушдилар. Нақб қазувчиларнинг ҳар бири икки кадуни икки сонига боғлаб ишларди. Тўсатдан сув отилиб чиққанда ҳам, улар сув остида қолиб кетмасдилар. Сенингча, бу қудуқ аждаҳодан ҳам қўрқинчли. Дам томондан қудуқ остигача тушган набни ҳазрати Мирнинг шавкати шамёнаси михи деб ўйлайсан; гўё оллоҳнинг сеҳргар фарроши уни ерга қоқиб кетган. Ёки оллоҳ лутфининг ахтачиси Ер куррасини тешиб, фалакнинг кўк тусли оти думига ул араб шаҳсувори суворийсига кўз тегмасин деб боғлаган. Ёўқ-йўқ, ер золи бетидаги чоҳи зақандирки, шу қадарли соҳибдил дилини чоҳ қаърига ташлаган. Ул икки кориз ёнида икки чашма бўлиб, ошиқлар кўзидек унинг ҳасадидан зор-зор йиғлардилар. Кўз ёшининг фаровон сели ва вайрон сийналарининг чоки билан яшардилар...

ҲАЗРАТИ УБАЙДУЛЛАХОННИНГ ВАЗИРИ ТАЪРИФИДА

Аълоҳазрат... Убайдуллахоннинг Хожа Низом деган вазири бор эдики, мамлакатнинг барча ишлари ва салтанат амалларини бажарарди... Убайдуллахон амирлари ва аркони давлати Хожан Хурд номин билан машҳур бўлган Хожа Абулвафо Самарқандий ва Хожа Мирдўст Марвазийни Хон ҳузуринида жуда таъриф қилар эдилар. Аммо улар Хожа Низом шавкати биносини вайрон қилиш пайдан юрар эдилар. Хожа Низом бир воқеанинг олдини олиш мақсадида Амир Араб саройига, Туркистон вилоятига келди. Хуфтан намози пайти эдики, иқболдек Мирнинг муқаддас уйи остонасига келиб тушди. Ҳазрати Мир уни эъзозу икром билан кутиб олдилар ва Убайдуллахон мадрасаси дарехонасига жойлаштирдилар.

Мен ўша кеча улар мулозаматида эдим. Мулоҳаза қилдимки, умрим давомида фасоҳат ва балоҳатда, малоҳат ва зарофатда унингдек учратмаган эканман. Тонг отар маҳали совут кийган ва қуролланган бир киши жамоатхона эшигидан кириб келди. Хожа сўради: «Эй фалончи, қаердан келяпсан. Не хабар айтмоқчисан?»

— Бухородан келяпман. Келтирган хабарим шуки, уйингизни ғорат қилишди. Уғлингизни ўшлаб олиб, изо бердилар ва қийнадилар. Аммо аҳли аёлингиз саломат қочиб қутулди, дўстларингиз уйда яшириндилар.

Хожа бу сўзларни эшитиб, кулиб қўйдиларда, гапириб турган ҳикояларига қайтдилар. Авзойларини заррача бузмай, ўша қўйда гапира бошладилар. Бу ҳол оламдаги энг ғаройиб ишлардан бири эди. Тонг билан ҳазрати Амир Араб мадрасага келдилар ва Хожа Низомни алқаб, дилдорлик кўрсатдилар: олам ашёси кетганидан ғам смаслик керак.

Забар зер агар шавад олам,
Эй Бадахший, чи ғам? Чу дар гузараест!
К-ни фалак ҳамчу шиша соат,
Соате зеру соате забар аст!

(Зеру забар бўлганда ҳам, эй Бадахший, дунё ғамини ейишдан не фойда? У ўткинчидир. Бу фалак шиша соатга ўхшайди. Бир соат тўнкарилган турса, бир соат рост туради).

Хожа Низом Мир арабга жавоб тариқасида Ибни Яминнинг бу қитъасини ўқидилар:

Ибни Ямин, агар ҳамма олам ба коми туст,
Бояд к-аз фараҳ на фазояд дили туро!

Б-ар мулки кониот зи дастат бурун равад,
Ҳон! То ғамаш зи жо нарабояд дили туро!

Чун ҳасту нест жумла намонад ба як қарор,
Бояд к-азни ду ёд наёяд дили туро!

(Ибни Ямин, бутун олам сенинг қўлингда бўлганда ҳам бу билан дилингда завқу шавқ ўсмайди. Олам мулки қўлингдан кетгай. Огоҳ бўл! Ғамингдан дилинг кейин таскин топмайди, Бору йўқ нарса бир жойда турғун қолмайди. Шундай экан, бу ҳар иккисининг меҳрини дилингга жо қилма!)

Келган хабарчи деди: «Бухорода ёлғон бир хабар тар-

қалдики, гўё олиҳазрат Мир бир бахтсиз ҳодисага учрабдилар. Яна бир гапни гапириб юришибдики, уни тилга келтиришга ожизман. Хожа Низом бу рубойини ўқидилар:

Харонро нямоянд ҳар шаб ба хоб,
Ки полонгаронро бибурдаст об.
Чу полон ба пушти харон бар ниҳанд,
Бидонанд полонгарон зиндаанд!

(Эшаклар тўқимдўзларни сув олиб кетади, деган умидда уйқуга кетадилар. Тўқимларни эшаклар устига қўйишгач, улар тўқимдўзлар ҳали тирик эканлигини билладилар).

Амир Арабнинг авзойи ўзгариб, Бухоро сафари ҳозирлигини кўрдилар. Уч кун ўтгач, шошилишч равишда Хожа Низом ҳамроҳлигида Бухоро вилоятига отландилар. Амир Арабнинг ҳашамли отлари Гиждувон қасабасига яқинлашганда ҳазрати Убайдуллахон бутун амирлари, вазирлари, аркони давлати, Бухоро вилоятининг ақобиру олинасаблари, фозилу оддий аҳолиси билан... уларнинг истиқболига чиқдилар. Бир милча масофа қолганда Убайдуллахоннинг кўзи ул Араб шаҳсуворга тушиб, бутун сипоҳи билан пиёда бўлдилар; бир кишини юбориб, дедиларки, Амир албатта асло отдан тушмагайлар. Убайдуллахон пиёда, Амир Араб сувора ҳолда учрашдилар. Учрашув жойидан шаҳаргача икки фарсах масофа эди. Амир Араб дунёнинг бевафолиги ва безътиборлигидан ҳикоятлар сўзлардилар. Убайдуллахон кўзлари булутидан тупроқни лой қиларди... байтлар ўқирди... сўнг дедиларки: «эй ўғлим, воқиф бўлгил. Дунё маккораси сенга фириб бериб, дилинг қушини ғурурлик домига тушурмагай... Хожа Низом обрўси ва давлати пайнда душманлик қилиб юрганларга қарата Амир Араб кўп насиҳатлар қилдилар, мисоллар келтирдилар.

Дарахти дўсти биншон, ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душмани баркан, ки ранжи бешумор орад!

(Дўстлик дарахтини экин, дилинг коми мева бергуси, душманлик ниҳолини илдизи билан олиб ташла, чунки у саноқсиз уқубатлар келтиради).

Улар орасида бўлган узоқлик ва келишмовчилик қиёматчалик бўлса ҳам, ул ҳазрат насиҳатлари билан унинг кайфияти нур ва қуёшдек ёриди. Амир Араб Бухорода бир ойга яқин яшадилар... Хожа Низомни яна вазирлик

тахти ва ноиблик саририга ўтқаздилар. Девон аҳли ва қалам арбоблари ўз итоат ва таслим бошларини унинг фармони чизигига қўйдилар. Кейин Амир Араб дедилар: «Эй фарзанд, фазилат ва фозилликда мумтоз деб билган кишиларингдан тарбия қилмоқ олиҳимматингни аямагин...» Убайдуллахон қўлини кўксига, бармогини кўзи устига қўйиб, деди: «Боракалло, махдум! Қарам қилдингиз ва каромат изҳор этдингиз. Бир неча муддатдан буён бу фойдали маъни бу фақир хотирида эди... Энди мулозимлар ҳузурида амалга ошадди... Мавлоно Камолиддин хожи Табризийни садрлик мансабига тайинлаш хотиримга келди. Сарой ноибларидан баъзилари олий арзга етказдиларки, мавлоно Шамсуддин Муҳаммад Хуросонийки, Абу Ҳанифан соний лақаби бор, лойиқроқдир. Зероки, Хуросон вилоятида Султон Ҳусайн мирзо ҳукуматида уни шу мансабга таклиф қилган эдилар. У бу мансабдан ибо ва истиғно қилганди. Бу ҳол унинг шу мансабга сазовор эканлигининг ёрқин далилидир». Амир Араб дедилар: «Бу икки таклиф ҳам муносиброқдир». Уша мажлисда иккаласи учун ҳам нишон ёзилганди ва Самарқандга юборилганди. Амир Араб Туркистонга жўнадилар. Мазкур мавлавийлар Бухоро вилоятида садрлик олий маснадида қарор топишгач, амирлару аркони давлат икки гуруҳга бўлинди. Ҳар гуруҳ бу икки олиқадр садрдан бирининг тарафдори эди. Убайдуллахон саройида шу сабабли ихтилоф ва вайронлик бошланди. Бир тўда хожа Абулвафо ва хожа Амирдўст Марвазий тарбиятига майл қилди. Баъзилар хожа Низомни йўқотмоққа бел боғлашди. Уни Убайдуллахон кўзига ёмон кўрсатди бошладилар. Бу хабар Амир Арабнинг муборак қулони етгач, хожа Низомни мақтаб Убайдуллахонга хат йўлладилар. Хат мазмуни шундай эди: «Ирода ва муҳаббат йўлидан неки бизга мақбул бўлган бўлса, сизга ҳам мақбул бўлган. Нима бизга тўғри келмаса сизга ҳам тўғри келмаган. Шунга қарамай, Хожа Низом ишлари тартиби ўзгарибди; унинг ишлари ва шавкати бошқача бўлибди. Мисра: «Душман не қиларди дўст меҳрибон бўлганда».

Мавлоно Хожи Табризий, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Хуросоний, Хожа Абулвафо, Хожа Амирдўст Марвазий Амир Араб мулозаматига Туркистонга отландилар. Бу қиш фаслида юз берганди. Бошқа унсурилардан юқори турган оташ унсури совуқ зарбидан ер курра-

си бурчак-бучакларига кириб кетди. Кура ҳавоси восита-сида яна бош чиқариб ҳар хонадан жой олди. Уша кошонининг эгалари ва яшовчиларининг ўтин-чўпини ялмаб-юта бошладики, вужудидан тутун чиқа бошлади... Бу жаноб муборак мулозаматига келиш шарафига эга бўлган ходимлар дедиларки, «... кўнгул очувчи номанинг лебо жомаси дўстлар мажлисининг беагадир. Ҳайф ва юз ҳайфки, унинг кейнидан у одам қиёфасидаги нобакор, маънаи маймун бўлганнинг ҳол-аҳволини сўрашда ва зикр этишда айб ва нуқсон топилди... Шу қувончли мактуб сабаб бўлиб у нобакорнинг ёқаси хоннинг таарруз қўлидан омон қолди». Бу сўзларни эшитиб, бу ҳол оқибати мушоҳадасидан у киши ҳайрат бормоғини тафаккур тишига қўйдилар...

Ҳазрати Амир Араб Бухорога жўнадилар. Сафар ойнанинг ўнинчи кунни Бухорога келиб тушдилар. Шу олий зот, ҳазрати Мирнинг жаҳонни ёритувчи офтоби Бухоро осмонида чиққани кунни Хожа Низомнинг давлати ойна наҳслик ва уволлик сари юз тутди. Уни разил кишилар тўдаси рад қилиб лаънат ва сазойилик тупроғини бетига суртди; нтоб ва уқоб сарпанжаси ва Убайд азоб исканжаси билан жонини олдилар. Ушанда хожа Султон Иброҳим Туркистонда эди. Бу ваҳшатли хабарни эшитиши билан Амир Араб тилидан Убайдуллахонга мактуб ёзди. Чунки Амир Арабнинг меҳри унинг қўлида эди. Мактуб мазмуни шундай эди: «Биз барча эзгу ҳимматимизни давлатнинг тараққийси ва ҳашаматинг равожига сарфладик. Буюклигинг ва салтанатинг истиқболини ўйлар эдик. Сен шоҳлик осмонида ва шаҳоншоҳлик фалагида офтоб мартабасига эгадирсан, бошқалар эса сенинг ҳукмингда... Агар бир неча кун сендан олдин даврон суралган бўлсалар салтанатда, ҳечқиси йўқ, ахир гул мевадан олдин очилади-ку! Ҳар кимнинг қадри ва мартабаси муқаррар ва муайяндыр. Зинҳор қайғу-ғам емагин, яқинда булар талаф майдонига айлангуси. Подшоҳлигу салтанат истиклол йўлида сенга қарор топади... Буни Мир Араб мўҳри билан тўлдириб ташлаб, Кўчкун-жихоннинг ўғли ва Ясси қасабасининг ҳокими Абдулла Султонга етказди ва деди: «Анча бўлди. Менга бу мактубни Мир Араб бериб, Убайдуллахонга етказ, деган эди. Мактуб фитна ва фасод, душманликка сабаб бўлади, деган андиша билан сақлаб қўйган эдим... Энди билсам, буни сақлаб туришнинг ўзи катта фитна экан. Чора то-

полмай, сизга айтишга мажбур бўлдим». Абдулла Султон йирик амирларидан бирининг воситасида мактубни Тошкент вилоятига Севинчхожахонга жўнатди. Севинчхожахон мактубни ўқиб, номадек печу тоб бўлди ва интиқом тифини қинидан чиқазиб, Султон Иброҳимни ўз саройи яқинлари билан Амир Араб хонадонини талон-торож қилиш учун Туркистон вилоятининг Саброн қасабасига жўнатди. Машриқ султони ўз саропардасини субҳ отига юклаб, шом подшоҳи ҳазинасини таловга берган пайтда Амир Арабнинг дирҳаму динорлари, майда-чуйдасидан йиригигача, каму кўстидан тўласигача бўлган барча молу мулкни талаб олдилар. Айтишларича, Амир Араб ер остида бир хона ясаб, ташқаридан бир тешик қолдирган. Шу ердан у хонани тиллою нуқра буюмларга тўлдирган.

Мазкур воқеа содир бўлгач, олижаноб саёдатмаоб, Убайдуллахон мадрасасининг мударриси Саййид Шамсуддин Муҳаммад Куртий дедиларки, сизга ортиқ бу вилоятда қолишингизни маслаҳат бермайман. Ўзлари мадраса талабаларини тарқатиб юбордилар. Ҳар ким ўз кўч-ўланини ҳар томон кўтариб кетди. Бу каминна ҳазрати махдум мулозаматига келдим, Ҳиндистон орқали Қабба зиёратига кетмоқ бўлиб йўлга тушдик. Тошкентга яқинлашганимизда, бу диёрга тушмоқни маслаҳат кўрмай, Фаркат қасабасига йўналдик. У ғоят хушҳаво ва дилкаш жойдирки, Боғи Эрам ундан хижолат тортиб, юзига яшириниш пардасини олган эди. Жаннат боғи унинг чашмаларига рашк қилиб, ҳавзи кавсардан оғзига сув олиб олганди. Зилолдек сувлари тириклик чашмасини қора ерга киритиб юборган эди. Жонга малҳам обу-ҳавоси жонбахш этувчи Масихо нафасини оддий шамолча кўзга илмасди. Қайси сифати ва таърифини қилайинки, бу ерда олижаноб... ҳазрати шайхулислом... Мунзиддин хожа Абдураззоқ яшашининг ўзи уни ҳар қандай мақтовга сазоворлигига далил эди.

Ҳижрий 928 йили шаъбон ойининг 26 кунини панжшанба (милодий 1522 йил 21 июль) да тонг пайти жаҳонни ёритувчи шайхулисломнинг ҳилолдек пайкари биқинида санчиқ пайдо бўлди. Масиҳонафас табиб у кишини даволади... У ҳазратнинг жаннатдек мажлиси фозилу камол аҳли, хусну жамол арбоби ва созу навоз кишиларидан холи бўлмасди. Фозиллардан... мавлоно Қизилий бор эдики, у кишининг дилкушо ҳазаж ва ғамзудо ра-

зâж баҳрларидан самарали ёзганлари кўп эди. Ётук файз эгаси эдилар. Соз ва навоз арбобларидан жаноби даврон ягонаси, «Таркиботул-нағмот вал-алҳон» асарининг муаллифи, оғзаки ва амалдаги дostonлар мунаққиди, ҳазаж ва рамал қонунларининг нозими, шундай бир ҳушнавоз-ки, ҳар гоҳ бенаво ошиқлар базмида руҳафзо нағмалари, дилкаш ва ғамни йўқотувчи овози билан амал қилардики, Ироқу Арабу Ажам катта-кичигидан зангуладек фарёду нола кўтариларди. Ҳар гоҳ нодиракорлик қондаси юзасидан ҳунарварлик арғанунига қўл урганда аҳли сафо мажлисни қизитарди; фалак авжининг дostonчи мутриби Ноҳид рашкдан ўз чанг созини уддек ёқиб юборарди. Унинг мақоматлари овозаси олти жиҳати билан баланд бўлгани шиорга айланиб қолган. Қароматларидан бир шуъбаси шуки, удники сингари қулоқлар истаб, гоҳида Нишопур ва Исфаҳон томон сайр қилади. Гоҳи Зобил ва Наҳованддан хабар беради, бу мавлоно Ҳусайн эди. У ҳазрати хожанинг доимий ҳамсуҳбати ва яқин кишиси эди. У муҳаббат қонуни ва дўстлик арғануни билан ғам изини дил ҳужрасидан аритарди... Буларнинг беҳишт мисол ва осмон зийнатли мажлисларида иштирок этиб, Аҳси вилояти томон отландик. Фаркатдан бир фарсахлик ерда бўлган Нимдонак қишлоғига етгач, бу фақир бир ҳодисага дуч келдим; қаттиқ оғриб қолдим, ҳаётдан умид узиб, узоқ ётиб қолганимдан, ҳазрати Махдумдан ёлвориб сўрадим: мени қўйиб, Аҳсига жўнадилар. Бир ҳафтадан кейин тузалиб, Тошкентга шошилдим.

Бир шаҳар кўрдимки, зангоря фалак ҳар шом газандаларни қувиш учун юлдузлардан исириқ уруғини унинг учун шафақ оташига куйдирарди; аҳолиси йўли ва равишига деб оининг жаҳонни ёритувчи машъалини ёқарди. Қон ичувчи Баҳром бу қалъа забти ва қўриқланиши учун юлдузлардан милтиқларга соққа тайёрларди. Зухал ҳиндуси раъд тошини Шарқ қуёшидан мукаммал ясарди... Бу шаҳар атрофида Қайковус биноларидан чорбоғлар бўлиб ундан Эрам боғининг дилида доғи бордир. Сафолиги гўзаллар вафосидан зебандатар, ҳавоси маҳбублар карашмасидан ҳам фирибгарроқдир. Сув тўла ҳовузлари сафо чашмасидан нусхадир: ойнадек тоза суви дарахтлар ва қушлар суратларидан тасвирли саҳифага ўхшаб кетарди. Булбули гўё дарахтлар минбаридан туриб: «Жаннатин тажиримин таҳтиҳо аланҳору» ояти каримасини шарҳлар; нарғиси бино ариқлари атрофида

анҳорлари васфини қиларди... Бу жаннатдан нишона бўлган бўстон гуллари кўп ханда отганидан оёқ пуштига ағнашиб ғазабини сочарди. Бу гулистон чамани гунчалари янги келинчаклар сингари кулгидан ўзларини аранг тутуб, бошларини ёқалари остига олардилар. Сабо насимдан беҳишт чамани васфини тингладим, ё наргиси шахло нуқра табақчасидан заъфароний кайф берувчи ичимлик ичганми, ширингина яйраб ўйнайди. Табархун дарахти ғалаён қилавериб, қизариб-бўзарган. Бузуқчи булут ништари билан унинг томирларини мафосилдан очарди. Тол дарахти ҳаминша баҳор гули туфайли ярақон касалидан қутулмоқ ниятида юз минглаб балиқни ўз барглари аксидан оқизарди. Баҳор фаслининг нодирликлар яратувчи меъмори чаман атрофларида бинафша ранг ариқлардан кул тўкиб, иморат тарhini чизган деб ўйлайсан, ёки боғнинг ёш келинлари жомадори жингала тукли кўк барра пўстинларини ёзиб шамоллатмоқда дейсан. Савсан гунчалари боғи Эрам васфида бу чаман гуллари қаршисида бир сўз айтдим дейман, гулгунчалар шамолдан ҳаракатга келиб, улар оғзини мушт зарби билан нилу ранги лойидек кўкартирган эдилар. Ҳар томонда минглаб кофурий шамълар мавжуд эди. Занбақ гунчаларидан омода қилиб, ҳар томонда кўк тўхтамлар ясарди. Ариқ бўйида нилуфар гулларидан қўйилган навраста сабзалар гул юзли дилбарлар нозик лабидаги хатдек кўринарди. Сарв, аръар дарахтлари ул руҳпарвар жаннат ҳовузлари атрофида ҳавзи Кавсар бўйидаги гўзал қизларнинг дилрабо қоматлари кабч назарга ташланарди. Кимки бу жаннатнишон боғ дарвозасига қадам қўйса, ғайб олами фариштасидан муборак «Бу жаннат боғларига хуш келибсиз!» сўзларини эшитарди. Мевадор дарахтлари ҳосили кўплигидан ёшини яшаган қариялардек қоматини букиб, осмон дарахтидек ҳар тарафдан этакларини ерга текизардилар. Беғубор олмалар дилбарлар ёноғию сийманбарлар чоғи зақанидан хабар берарди. Руҳбахш рангу бўйи оёқдан қолган беморлар учун қувват ва сурур бағишларди... Анорларини кўриб... тақдир танжинасининг хазинабони руммоний ёқутларни боғ ҳарами қизлари гирибонининг яман ақиқи дуржларида чиний ҳарир қоғозга ўраб, омонат деб яширган, ёки даврон заргари жавҳару ёқутни имтиҳон учун ёниб турган нор курсига ташлаган, деб ўйлайсан... Серсув латиф шафтолулари шу қадар дилрабо эдики, ўз хаста ва мажолсизлариңи

висоли неъматидан тўйғизар, то уни пичоқ билан нимта-
ламай қўлдан қўёлмасдинг. Улар шундай турфа маъшу-
қаларки, ошшқсифат кўксига тиг ургайлар. Ёки маҳваш-
лар лаъли лаби шавқидан ёқаларини этакларигача чок
этиб, бағрилари чокини кўрсатгайлар. Чиний серсув пок-
лар гўё навог жаллоби эдики, даврон қанноди уларни ҳа-
лаб шишаларига солган, ё муқаддас оби ҳаётдирки, баҳор
Ҳизри йўқлуқ зулматидан келтирганди; ёхуд парварди-
горнинг устод қанноди баҳор болалари хотирини овун-
тирмоқ учун қанд сочиб, уларни боғдод ҳарир қоғозига
ўраб, атторлар каби дарахтларга илиб қўйгандек эди.
Беҳилари жаннат меваларидан беҳроқ, руҳпарвар бўйи
жигари қон беморлар дил қувватини оширар, гўё паш-
мина ёпинган зоҳидлар, риёзатдан рангу рўйи синиқ,
тарки дунё қилганлар; ёки касаллар ғарибхонасининг
беморларидирки, ғариблик ғубори улар чеҳрасига қўниб,
норанжий тиллодек гўё беҳишт меваларидан латофат
олган деб ҳаёл қиласан. Жаннатлар боғининг турунжи-
унинг ёдида оғзига сув келиб, ҳасрат ёшини тўкарди.
Ажаб ҳолки, унинг ранги ҳамиша сафромизож (саргай-
ма) беморлар каби сариқдир, аммо сафромизож бемор-
ларни ботиндан шифо қиларди. Беназир ангири кўкно-
ри доналарини қанд ширасида парвариш қилиб, барг
кафтига қўйган ва боғ аҳлини чорларди; гўё ширин маъ-
жун қутисининг нархи тушиб, боғ аҳли учун ўзининг их-
лос кафтига қўйган.

Тошқанд мулкин букун таърифин этай,

Нукталар шодасин назмга битай.

Бир днёрки, анда сунбулу раъно.

Халқин жаҳон айтар мардуми доно.

Андоқ бир шаҳарки жаннатмақондир,

Хижолатдин жаннат сийнаси қондир.

Бу келти ки м кўрса асло жилмагай,

Жаннат неъматларин орзу қилмагай.

Бўлак юртларда гар бўлгунг бахтиёр,

Бунда гадолик беҳ, этгил ихтиёр.

Муборак тупроғи мисли тўтиё,

Суйи раҳмат суйидин хўброқ гўё.

Тупроғин гардлари етса фалакка,

Бўлгудек тўтиё чашми малакка.

Шунинг-чун ел уни элтиб осмона
Атру упу қилур ҳуру филмона.

Суйи қаршисида оби ҳаёт ҳеч,
Зулмат сари кетсин, шармандадан кеч.

Хизр гар суйидан хабар топсами,
Зулматни тарк этур, ҳам қолмас ғами.

Балки аввал излаб топган бўлса ул,
Оби ҳаёт таркни айлаган буткул.

Төн-тоза зилолдек Парак дарёси,
Салсабил наҳрига монанд қиёси.

Остидаги тошлар дурдан қолишмас,
Дурлар бозорида нархи ҳеч тушмас.

Насими гўёки Исонафасдир,
Анга етмоқ Масиҳога ҳавасдир.

Хушбўй сабосини этсанг ихтиёр,
Руҳпарвар дилбарлар нафасича бор.

Ҳавоси малҳамдир хаста жон учун,
«Қонун»и шифодир бағри қон учун.

Олови дилбарнинг феълидек саркаш,
На дилкаш! Оташин, воҳ, лаъли маҳваш!

Фитна қўзғашлари жонга балодир,
Шуъласи серафшон ўтлар солодир.

Ҳар бир нур ўришдан туриб қолса гар,
Тасаввур қилакўр—шинша тўла зар.

Дуди оловидан гар кўтарса бош,
Дейсиз лозазорда сарви қаламқош.

Теграсин қуршаган гўзал чорбоғлар,
Алардин Эрамнинг кўксига доғлар.

Боғларин васфина агар киришсам,
Ёддан кўтарилур беҳишту Эрам.

Гераклар саф тортиб турарлар қатор,
Ҳар бирин дегайсан сарвиқомат ёр.

Тераклар қоматин кўрганда қизлар,
Шармдан қизарур, ҳаёдан гизлар.

Ясанган қизлардек қадди санавбар,
Виқор-на туради саф тортиб аръар.

Ераб, тоғ баргининг сувдаги акси.—
Қармоққа иллинг балиқлар рақси.

Заминга инади соя билан нур —
Гўё мушқу анбар ерга сочишур.

Чаман узра атир гулнинг болқиши,
Айман водийсининг оловкор ниши.

Анҳор тарафинда кўринган гулбун,
Уша яшил дарахт, гули эса — хум.

Қара, гулбунидин гунча кўрингай,
Сабзаранг хум мисол, ичи тўла май.

Ё доғли сийнаси маҳзун булбулнинг,
Ичи қонга тўлмиш дардида гулнинг.

Йўқ, галат сўзладим — бу бир боғ гули,
Шундан доғли эрур булбулнинг дили.

Гулнинг шавқида доимо нолон,
Шул гулнинг жабридан чекадир афгон.

Ливойи бинафша ариқ четинда,
Титратма бор каби тану этинда.

Ё йўқлик мулкидин қаторма-қатор,
Яшиллик келтурур қарвонда баҳор.

Савсан гунчалардин кўрсатур бармоқ,
Олуда этибди нийлу рангга, боқ.

— Мендандир,— дейди у,— боғнинг чиройи,
Бўёқчига келур кўк ранг киройи.

Наргис кўзи тегди унга азалдан,
Кўкариб бўй чўзди сарв касалдан.

Шунданми юз минглаб гунча чўзиб тил,
Дам содур сарвга бир-бир мустақил.

Ҳамиша баҳор гули деганича бор,
Ундан чорбоғ ичи ҳамиша баҳор.

Ёнги пойига қирмизи гулни,
Чаман соғди анрафийлар соғқини.

Ёки Қорун ганжи ер остидайди,
Баҳор анинг сиррини фош этиб қўйди!

Гулхайри гулларини қалқон айламиш,
Устида забаржад маржон айламиш.

Шунданми ҳамма ёқ ганжга ўхшайди,
Қалқон тутган баҳор ганжини ўлчаydi...

Лолазорда маскан қурган андалиб
Гул мадҳин тарк этмас тани ўт олиб.

Боди сабо лола ҳовончасида
Ғолия туяди гул боғчасида.

Арғувон гуноҳкор бир ҳиндумикин,
Тани чўб зарбидан қорайдимикин?

Таёқ зарбидандир танда яралар,
Баданида юз минг қонли қатралар.

Занбақ гули гунчаси ёнар чаманда,
Шу ваз кофур нархи тушган экан-да?!

Анинг шу жилваси шишан зарми?
Ёрнинг бармоқларини аён этарми?

Воғнинг янги келинчаги настаран —
Оҳорли рўмолин бошга боғлаган.

Қариликдин нишонами—боши оқ!
Ёки жондин умид уздимми ёш чоқ,

Чаманга маст қумри нолон кирибди,
Зебо сарв кўксини ошиён дебди.

Ул ҳам гул хабарин эшитибди-ку,
«Қани!» деб аламда зорланди «ку-ку?».

Қумрилар чинорда, маснад юқори,
Ҳар бири минора узра бир қори.

Бадроқдек ҳаммаси шавқу завқда, ҳур,
Ҳаммаси тангрига сано айтадур.

Оғиз шу маҳали лаззатга тўлар,
Мевалар сифатин сўзласам агар.

Узумин васфидан айтигин бир қур,
Лаълу дурлар билан гаровда енгур.

Назарга келтиринг соҳиби навъин,
Эслатур чиққабел дилбарлар лабин.

Ҳусайний узумин ҳар бир донаси—
Гўзаллар лаълининг ол дурдонаси.

Ишқомлар осмонин кузатсанг агар,
Бобаки кўринур мисоли Ҳулкар.

Кузаки қанд билан гаровда банддай,
Новвотнинг устидан шакар тортгандай.

Шаккари навъининг узумидан енг,
Нархини сўрсангиз новвот билан тенг.

Бир кезиб чиқсангиз тарвуз пайкалин,
Ҳавас ҳам қилмайсиз беҳишт асалин.

Чарх бу экинни омонда сақлар,
Балки осмон уни тумор-ла ёқлар.

Қовуни новвотнинг таъмини берар,
Мазаси таниннга жон бўлиб кирар.

Араблар ҳалвога чўп ўрнатурлар,
Ширинлик қасдига на чуст қилурлар?

Қовуннинг ҳар бири каллақандча бор,
Ўдамлар шунинг-чун бошини ёрар.

Айшу ишрат рукни эрур ҳар боли,
Шу бинонинг ҳеч ҳам бўлмас заволи.

Майсалари кўзга ташланган ҳамон,
Гўзаллар хаттининг ҳечлиги аён.

Нозик сабзалари—барра. ўлтиринг,
Нозиққадлар аҳсонига тенг кўринг.

Ширинлиги ўткир — тилни тилади,
Алишер таъбидан — буни билади.

Меваларга тўлиқ бу рангин бўстон,
Арзийди ёзолсам шаънига дoston.

Ҳар анори гўё чўғдек санжоний,
Лаъл каби товланур ёқут румоний.

Хўққа тўла лаълу ҳам қизил ёқут,
Жонингга баришлар қувват билан қут.

Нашвотисин қилай таъриф, сифотин,
Сув олади оғзинг, зикр этсам отин.

Гўё шишачалар тўла новводир,
Дема навот, унда оби ҳаётдир.

Ўн оғоч, ёйинки ўн тош наридин,
Мушкин ҳид таралар олмаларидан!

Ўхшайди дилбарлар занахдонига,
Кўрганлар илингай унинг домига.

Ё тавба, беҳисин obu рангидан,
Боғ кўрки ортади янги-янгидан.

Шираси беҳиштнинг сувими десам,
Жаннатнинг лаззати унда мужассам,

Таърифда ягона Тошканд аяжири,
Бунда жамулжамдир сирларнинг сир.

Булардан ҳамиша жонга ҳаловат,
Шираси эсални қилур маломат.

Бу вилоят подшоҳи ва бу олижаноб ноҳият шаҳаншоҳи... Севинхожахон эди... Адолати шу қадарли эдики, салтанати замонасида чумчуқлар ўз ини учун лочину қарчиғайлардан нар сўрарди; алқору тоғ эчкилари ўз соқолига тарогликка ўткир човутли паланг чангалини муносиб кўрардилар... Адолатининг овоза таитанаси Арабу Ажамда шу қадар баландовоза бўлдики, йўлтўсарлар дастидан ҳеч ким танбур ноласидан бўлак нолани эшитмасди... Саховати камолдан ва адолати ободонлигидан мамлакатининг гадолари ўз ганжини яшириш учун бир вайрона тополмасди. Ситамгар гўзаллар ва жафокор дилбарлар ошиқлар сийнасида ўзга кишиларга гамза тийғи ва карашма ханжари билан жароҳат солмас эдилар; қўли очиклигидан денгизу кондан келган бойликларни ҳадя этиб юборганди... Бу динпаноҳ подшонинг шаҳриёрлик дуржида икки гавҳари ва бахтиёрлик буржида икки юлдузи бор эдики, ҳар иккиси салтанат дарёсининг дурри ва ҳашаматли осмонининг дурраси эдилар...

Бир кун олижаноб... вазир хожа Жалолиддин Юсуф Қошгарий хонасида эдик. Мазкур хожа улуғ хон ҳазрати мулозаматидан келиб, бу каминани ҳузурларига чорлаётганлари ҳақида хушxabар келтириб, дедилар: «Бугун ҳазрати хон мажлисида Тошканднинг ақобиру улуғлари, уламою фузалоси жам бўлган эди. Илму уламо фазилатлари борасида сўз борарди... Аълоҳазрат хон дедиларки «илло алҳамду валминнату»ки мунаввар замири-мизда лавҳи ва кўнглимиз саҳифасига илм соҳиблари иззату икромии битикликдир... Шундай экан, энди биз суюкли саодатманд фарзандимиз, салтанатимизнинг кўрар кўзи ва қудрати... Наврўз Аҳмадга муаллимлик ва сабоқ бериш мансабига...илмий ва адабий фазилатлари билан мавсуф (васф қилинувчи) ва «илм ҳусндир» маъноси сифати билан маъруф бўлган мавлоно Камолиддин Восифийни тайинлаймиз. Чунончи, маъқул хислатлари ва ёқимли шамойили бу саодатманд фарзандимизга камолат асбобидан таҳсил беришда ва одобу адолат расм-русумларини камолга етказишда жидду жаҳди етарлидир...»

Иттифоқо шу кун саодатли соатда ихтиёр қилиб,

улуғ жожа тегишли тайёргарликни кўриб, девонхонада бу каминани мажлисга таклиф қилди. Ҳазрати Султон Наврўз Аҳмад мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомийнинг назмий сарфини ўқишдан бошлади. Унинг жидду жаҳди шу қадарли эдики эрта тонгдан намозгаргача, кечқурундан шомгача мутолаа ва баҳс эикри билан машғул бўларди. Бир лаҳза ҳам унинг хаёли сабоқдан ташқари чиқмасди. Баъзида тезрафтор қалам жилавини сахий бармоқлар ихтиёрига бериб, руҳияг ҳандасаси бўлмиш хат қондаларига машғул бўларди. Андақ фурсатда «илм қаламдандир» сўзи ёрдамида сулс тавқеъники, насх ғуборини замон хушнавислари риқоъсига сепарди; гўзаллар хатти райҳонидек диллар таълиқини таҳрир қиларди. Хат ва қалам сурмоқ фанларида, иншо турлари ва фасоҳатли жумлалар тузишда замонанинг илғорларидан бўлиб қолди. Кеч кириши билан сабоқ ва варақларда машқ қилишдан фориг бўлиб, созандалар созини чалиш ва навозанда мутриблар ижросига эргашишга ҳаракат қиларди. Жонфизо наволари ва дилрабо нағмалари билан чангчи Зухронн фалақдан Ер томон индира оладиган, тарабангиз куйлар ижроси билан бенаво ошиқлар кўзларидан қўшалоқ булоқ оча оладиган муганнийлар табақаси билан суҳбатлар қуарди. Мулойим нақарот, мавзун нағмалар адоси ва ритм усуллари ҳосилларидан сўнг улар бу киши билан қонунда машқ қилардилар. Токи мусиқий илмида ва адвор фанида шундай жойга етдиларки, нишот кўзғатувчи замзамаси хушовоз Ноҳиднинг кулогини чанг гўшасидек бураб қўя оларди. Туркона куйлаганда руднинг қуруқ торлари дастидан айш булогига сув очиларди, чашмининг бир имоси билан минг чашмани очиб юборарди. Гоҳида фикр хазинисини аруз баҳрида оқизар ва суханварларнинг соғлом таъби садафидан чиққан буюк шоирлар фикри дур бўлақларини фаҳму фаросати риштасига тизарди. Тақтеъ ва зуҳофлар кайфияти, шеър баҳрлари ва вазнларининг, санъатлари ва бадиаларининг миқдори, ҳарфлар хислатлари ва камчиликлари, қофия ҳаракатлари ва ҳожибу радиф шарҳи, бу латиф ва муборак фанга тегишли бошқа жиҳатларни ўзлаштириб олди. Камондорликда шу даражага етдики, бирорта паҳлавон ҳам унингдек камон тортолмасди. Унинг ёй ўқи душман кўзига бориб етмай тинчимасди; камон тортган вақтида фалак Қавс чиллахонасидан туриб таҳсинга оғиз очарди. Уқи отилган вақтда

бурчак бурчаклардан «Офарин!» овози кўтариларди... Шаҳоданинг бир тезюар оти бор эдики, тезлиги суръатидан ўтган замонлардан ўтиб кетарди. Шитоб қилиб, бир-икки қадам билан келадиган замонларга ҳам етиб борарди. Сайри суръати шу қадарли эдики, кўз уйқуда пайти жавлон қилса, ширин уйқу лаззатини зойил қилмасди. Йўртган пайтда оёқ босишидан ернинг асло хабари бўлмасди... Шу отни тахтга ўлтирган кунлари тўла эгар жабдуғи билан бу каминага инъом қилдилар. Кураш тушиш расми, олишув қоидаларига шу қадарли эдики, Рустами Дастон ҳадиси, Исфандиёри Рўйинтан дostonини янгилатган эди; шер овловчи Пижан ҳикоясини эл ёдига соларди. Уруш сафи девонини тошбўрон ўтида яшин сингари куйдириб юборар, сипеҳр майдонининг найзадори. Самоки Ромиҳ кўзини шигоб янглиғ найзаси билан санча олади. Шунингдек, осмон зийнатли, жаннат тартибли, маслаги нодир фазилатлар инадиган жой бўлган илму камол аҳли унинг мурожаатгоҳи эди.

Баҳор вақти, азал сунъининг машшотаси рабиъ ойнинг дилрабо янги келинини лола ғозаси ва гуллар оқлиги билан ораста ва зийнат бериб, сунбулнинг жингалак муанбар сочи қўнғироғини унинг юзига таққанда, сарв панжасидан билагини бегаанда... Замон кўзи нарғислардан юз минглаб кўзларини тамоша учун очди. Баҳорнинг нодиракор нассожи (тикувчи, тўқувчи) гулбунларнинг писта ранг атласи ёқасини феруза ғунчалар тугмаси билан зийнатлаган эди. Ёсуманнинг рангин кошинли алвон жомасига турли нақшлар ва товланувчи барглар билан товус паридек пардоз берганди. Бўстон саҳнини Қайковус базмининг рашкини келтирадиган даражада бегаганини кўриб, бўстон саҳни тўй мажлиси ёки келин саройи деб ўйлабсанки, сарвлардан ҳар томонда яшил чироқлар порларди. Нилуфарнинг кўк шамдонлари ҳар тарафдан кўзга ташланарди. Гулгун бода тўла ғунчаларнинг яшил шишачалари, лаълин лола пиёлалари юз мингдан ҳам ортарди. Ҳазрати аъло хоқони Сулаймонмаконий Севинчхожахоннинг давлат сифатли мавкиби яйлов сари йўл олиб, салсабил наҳридан хабар берувчи Қалас дарёси бўйини шоҳона чодирлар қароргоҳига айлантирди. У манзилдаги қозиқлару тортилган таноблар юлдузи шиҳоблардан ҳам зиёда эди.

Бир кун султоннинг муборак мажлисида ўтирардик. Ҳар бобдан сўз борарди. Шу аснода Қароқозининг ўғли

Мухаммад Боқи Туркистон вилоятидан келиб қолди ва осмон мартабали остона тақбилига мушарраф бўлди. Гўё бир ажойиб махлуқ ва гаройиб санъаткор масхарабоз келди... Ногоҳ подшо чодирини эшигидан кирдию менга ассалому алайкум, деди. Мен жавоб бердим-да... унинг беназир сунбатига боқиб, бир ҳикоя бошладим:

Хуросон вилоятида бир надим бор эди; Қосим Ҳисорий дер эдилар. Очиққўнгил бўлганидан нишот аҳлидилидан завқу шавқдек ўрин олган эди. Юракдаги ғаму андуҳни хамирдан қил суғургандек олиб ташлаёларди. Уни Ҳисор халқи таърифун тавсифи билан қўшиб гапирардилар. Фаҳму идрокда овозасини кетганди. Ўша халқнинг фасоҳату балоғатини баён саҳифасида жилвалантирарди. Бир куни Ҳисор томондан бир карвон келди. Биз у билан Ҳирот хиёбонида сайр қилардик. Бир киши отидан сакраб тушиб, Қосимга юзланди-да, ассаломалайкум, деди. Мен, баракалло, мавлоно Қосим Ҳисорнинг халқи қобилиятини салоҳиятини уларнинг саломидан маълум бўлди дедим. Қосим шарманда бўлиб, ерга қараб қолди. Ҳалиги одамни уйи томон бошлаб кетди. Хуросоннинг донғи кетган шаробхоналаридан бўлган Мирза Баҳодир ҳовлисига етганимизда ҳовлидан мастларнинг бақир-чақирлари эшитилди... Қосим Ҳисорий ҳалиги мусофирга деди: бу бизнинг уйимиз. Кириб, суфада бемолол дам олинг, менинг зарур бир ишим бор. Ҳалиги одам кириб, бемолол суфага ўтирди. Мастлар ундан: сен кимсан? Қаердан келдинг?— деб сўрашди. У, мен Қосим Ҳисорийнинг меҳмониман, деди. Мастлар галасини уни дўппослаб кетишди, бошини уриб ёришди. Икки қўлини орқасига қилиб боғлаб чунонам уришдики, байрам кечаси ноғорани ҳам бунчалик уришмасди. Уни уқубатли бир аҳволда кўчага чиқариб ташлашди. Қосим Ҳисорий етиб келди. Уни бу ҳолатда кўриб: «Эй оғайни, алифломни танвин билан жам қилган сазою жазога лойиқ киши ким бўлди? Мени фозиллар орасида шарманда қилдинг-ку!»

Ҳикояни тугатишим билан... мажлис аҳли гуррос уриб кулиб юборди... Келган одам деди: «Мен толиби илм ва Абубакр Сиддиқ авлодиданман. Эй Абубакр, мени хўрлаётган бу одамларни шарманда қилгин ва бало-қаърига ташлагин!» Мажлис аҳлидан бири деди: «Биз уни яхши биламиз. У Янги шаҳрининг энг пасткаш одамларидан. Зиндиқнинг Сиддиққа қанақа алоқаси бўларди?» Мен дедим: Насабинг маълум бўлди, ҳасабдан баён

қил!.. Ундан мавлоно жабалий «Алқориату малқориа» сурасининг тафсирини сўрадилар. Бу жуда яхши ва ғалати савол эди. Жавоб беришдан олдин мавлоно Муҳаммад Боқи Туркистоний туркийча сўз бошлаб деди: «Сиз айтасизки, қилич-милич, қалқон-малқон, ўқ-мўқ. Тангри ҳам ўшундоқ айтибдурки... «Алқориату малқориату». Бу бемаъни гапни эшитиб ичимга ўт тушгандек бўлди, сабру тоқатим матоини куйдириб юборди. Мен, эй нодон... худо каломинию Қуръон сўзини шу маънида баён қилгани уялмайсанми, дедим. У қизишиб, ҳақорат қила бошлади... Мен чодирдан чиқиб кетдим....

Хондан рухсат олиб, Тошканднинг зариф ва надим кишиларидан бўлган мавлоно хожа Али Убаҳий билан ҳамроҳликда Тошкандга етиб келдим. Қирқ кундан кейин зафарли хон байроқлари Тошканд доруссалтанаси томон йўналди. Уша кuni олижаноб... саййидлар авлодининг сараси Саййид Шамсиддин Муҳаммад Куртий... Ахси вилоятидан Тошкентга ташриф буюрган эдилар Жумъа намози адосидан сўнг хожа Убайдулло... олий мадрасаси суфасида... жамеъи ақобиру олий зотлар, каттаю кичик уламою фузало йиғилган эди. Олижаноб мавлоно Абдулгаффор илми каломдан ўртага масала ташлади... (Баҳсга мавлоно Шайх Боқи, Тошканд қозиси мавлоно Ҳофиз Поянда кабилар қатнашди)...

Мен амирулумаро Сулаймон тархон ҳузурига бориб, уни васила қилиб, хондан Шаҳрсабзга бориш учун рухсат олдим. Ҳазрати маҳдум Саййид Шамсиддин Муҳаммад, мавлоно Амир Ҳусайн ва Тошканд қозисининг ўғли билан Шаҳрсабзга жўнадик. Қози Шайхмуҳаммад Солиқ ўз уйида бизни илиқ кутиб олди. Анча муддат бу мақсадлар каъбасида туриб қолдик. Бир ой ўтди. Оқибат мен ва мавлоно Амир Ҳусайн Тошканд қозисининг ўғли билан ижозат олиб, Тошкандга келдик. Бу ердан Туркистонга жўнадик. Иттифоқо хон, Кўчумхон ва Самарқанднинг бошқа султонлари қозоқлар устига юриш қилиш учун Туркистонга келиб қолди. Султон Абусаиднинг вазири хожа Офоқ тоби бир оз қочганидан Сабронда қолди. Мен у билан яқин дўст бўлиб қолдим... У мени Самарқандга биргаликда кетишга ундади. Султонлар қайтишаётганда у билан Самарқандга жўнадим. Самарқанднинг амалдору аслзодалари мени эҳтиром билан кутиб олишди ва ҳазрати улўф хожа Убайдулло қурдирган

Атторон бозоридаги масжид имомлигига тайинлашди. Шу масжидда панжшанба куни ваъз айтишга қарор қилинди. Одам кўплиги ва жойнинг торлигидан ваъз мажлиси Масжиди жомеъда жумъа намозидан кейин бўлиб ўтди. Самарқанднинг ақобиру мударрисларидан мавлоно Амири Қалон, Амир Абулбақо, мавлоно Иброҳим Ширвоний, мавлоно Бобои Ширвоний, мавлоно Хожагий, мавлоно Маҳмуд Бохорий ва бошқа махдумлар ташриф буюришган эди...

Шу йўсинда бир йил ўтди. Олижаноб... Султон Муҳаммад Баҳодирхон Шоҳрухия вилоятдан бу каминани сўраб, лутфу иноят нишонини юбордилар. Унга муҳр босиб банданавозлик ва заррапарварлик қондасини намоеън этган эдилар. Самарқанд ақобирлари бу фақирнинг кетишини маслаҳат кўрмай, рухсат бермадилар. Нишонга узр сўраб жавоб ёзишни таклиф қилдилар... (Хонга, садр шайхулисломга, амир Муҳаммад Мирак, мавлоно Қатилийга ҳам мактуб ёзиб жўнатилди...) Бу ариза ва мактублар ҳазрати султонга... етгач, муҳаббат ва иноқлик занжири ҳаракатга келиб, шавқ олови шуъласини янада кучайтирди. Абу Саид султонга бир мактуб ва Самарқанд ақобирлари номига ҳам даргоҳи олампаҳоқ муншийларининг дур тўкувчи ва гавҳарнисор қалами билан битилган нишонни Ҳожим Тархон Туркистоний Самарқандга олиб келди. Абу Саид Султон вазири хожа Офоққа сафар ҳозирлигини кўриб, бу каминани... Келди-муҳаммад Султон... саройига етказишни буюрди.

Шоҳрухияда эътиборим кундан-кун орта бошлади. Илми нужумдан маҳорати бўлган мавлоно Қатилий хон мажлисида ҳаммадан юқори ўринда ўтирарди. Дастлабки мажлисда мен ундан қуйроқ ўтироқчи бўлдим. Аммо у тавозе ва камтарлик билан мени ўзидан юқорироққа таклиф қилди. Охири у мени ўзидан баландроқ ўринга ўтқазди. Келдимухаммад султон менинг юқорида ўтиришимдан Қатилий норози деб гумон қилиб, шу хусусда деди: «Худо такаббурларни ёқтирмайди». Камина дедимки, шоҳо! Биз ҳар иккимиз ҳам биримизни юқори ўтказишга ҳаракат қилдик. Аммо, мавлоно Қатилий камоли камтаринликдан мени юқорига ўтқазди. Султон хурсанд бўлиб, сизга ўхшаш фозиллардан бундай хислатнинг содир бўлиши марғуб ва эътиборга лойиқдир, деди. У бизнинг бу ишимизни, бир-биримизга тавозе қилганимизни бир неча мажлисда фахр билан ҳикоя қилиб берди. Шу

мажлисида остонага яқин жойда икки киши турарди. Ҳазрати Султон ҳар замонда уларга кўз қирини ташлаб кулиб қўярдилар. Охири бу фақирга қараб дедилар: «Бу икки одамни танийсизми?» Мен: «Буларни кўрмаганман, танимайман», дедим. Султон: буларнинг ҳар бири нақлдан бир нуқл (луқма) изҳор табағида келтираман, кимлигини билиб олинг. Уларнинг бирига ишорат қилиб,— бу кишини мавлоно Ҳожи Муҳаммад дейишади. Толиби илмлардан. Узлари жуда ҳам садоқатли, фазилат аҳли муҳаббатини қозонишга қобилияти бор. Бундай зотлар мансабига тақлид қилиш номаъқулдир. Маслаҳат билан бу кишига шу даргоҳ китобдорлиги мансабини бағишладик. Мавлоно Нодирий аср гўзаллари ва даҳр сохийларидан бўлиб, бу ерга ташриф буюрган эдилар. «Изҳори музмари» санъатини билишларини изҳор қилдилар. У киши бир рубойи ўқирдилар. Ким агар Султон Муҳаммад исмидан бирор ҳарфни хотирида сақласа, у шу рубойини қайтараётганда топарди. Мавлоно Муҳаммад дедиларки, мен бир ҳарфни «Султон Муҳаммад»дан хотирга олдим. Сиз уни тополмайсиз. Мавлоно Нодирий ўша рубойини ўқидилар-да, сўрадилар: «Ўша ҳарфи музмар қайси мисрада?» Жавоб бердиларки, ҳеч қайсисида йўқ. Ҳамма таажжубда қолди. «Бундай бўлиши мумкин эмас, бирор мисрада бордир. Иноят қилиб айтинг-чи бўлмаса, у қайси ҳарф бўлди ва қайси мисрада? Ҳожи Муҳаммад дедиларки, у айн ҳарфидир... Шундан кейин у кишини «Айни инсондирлар ва инсон аинидир» дейдиган бўлишди. Кейин хон дедилар: «Иккинчиларини Паҳлавонзодаи тарроҳ» дейдилар. Бир неч суҳбат қургандик. Қайковус базмидек ораста мажлис бўлди. Ҳусн аҳли созу навоз арбобининг сону саноғига етиб бўлмасди. Ҳазрати... мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий шеърларидан ўқилди. Мен дедимки: «Ҳазрати мулло қандай бузруквор ва азиз одам бўлганлар. У кишининг камоли жамолидан мунаввар бўлган кўзлар эгаси бахтиёрдир. Вилоятимизда у кишини кўрган киши топилармикин?» Паҳлавонзода: Бали, Султоним, фақир у кишини кўрганман, мулозаматларида бўлганман. Ҳазрати мулло кўкимтир юзли, қотмароқ, ўртабўй, идрокдан холи бўлмаган одам эди, дедилар. Шу гапни айтиши билан мажлис аҳли гуррос уриб кулиб юборди. Шу бўлди-ю, бу кишининг номи «Паҳлавонзода холи аз идрок» бўлди.

Мен дедимки, Паҳлавонгоданинг бу сўзида жон бор. Бу гапни Жомийнинг: «Жомий, дилшуда ҳам холи аз идроки нист» («Дил берган Жомий ҳам идрокдан холи эмас») мисрасидан олган бўлишлари мумкин. Ҳазрати Султон узоқ кулганларидан сўнг дедилар: «Илло, йўқ, унда бу қадар идрок йўқдир».

Шундан кейин ҳазрати Султон сўрадилар: «Ҳазрати маҳдумнинг байтлари қанчага боради? У кишининг нафисликлари нақдинаси қандай миқдорда». Мавлоно Қатиллий дедиларки, маълум бўлишича, ул ҳазратнинг айтган байтлари тўқсон минг байтдан зиёда, юз минг байтга бормайди. Ҳазрати султон сўрадилар: «Мен ҳазрати мавлавийнинг эътиборга лойиқ, ўтмиш ва замондош шоирларининг шеърларидан ажратиб, мумтоз қилиб турган байтлари ҳажмини сўраялман?» Мавлоно Қатиллий жавоб беролмай, сукут сақладилар. Мен, маҳдумнинг куллиётини топиб, бир неча кун назаримдан ўткармасдан бу саволга жавоб беролмаслигимни айтдим. Ул ҳазрати киши юбориб, куллиётни ўрдадан келтирдилар ва мураккаб фикрли байтларини саралашни буюрдилар. Мен уч кун давомида куллиётни ўқиб, ул иқтидорли шоирнинг ажойиб шеърларидан ўнта парчани танладим. Биринчи—«Бисмилло»нинг таърифи борасидаги ул ҳазратнинг—биринчи девонидаги парча... иккинчиси—у жанобнинг девонидаги «Ҳам дар он жо маъние зоҳир бувад ҳам таъмия» (Мунда бир маъно зоҳир бўлур ҳам таъмия—яширин фикр, муаммо) сарлавҳали қасидаси... учинчиси, Яъқуббек мадҳига битилган қасидадан бир неча байт... тўртинчиси, савдогарлар бошлиғи номасига жавоб тарзида ёзилган қасида, бешинчиси, он ҳазратнинг қўш қофияли ғазалидирки, Хуросон шоирларидан Мир Алишер унга татаббуъ боғлаганлар. Хожа Осафий ва Малолийдан бошқа аксар шоирлар унга жавоб ёзганлар. Жаноби Мир жавоб ёзмаган, бу икки шоирга инъомлар бериб, офарину таҳсинлардан кейин дедиларки, сизлар шеършуносликда қўлингиз узун ва улкан қувватга эга экансизлар... олтинчиси; мавлоно Ҳамидкал тўғрисидаги қитъа... еттинчиси, мақтуъ (алоҳида-алоҳида) ва мавсум (пайваста) қондалари бўйича ёзилган ғазал... саккизинчиси, ҳазрати пайғамбар шаънига наъти бўлиб, «Силсилатузаҳаб» китобидадир... тўққизинчиси; ҳазрати Юсуф алайхуссалом билан Зулайхонинг висол кечасига бағишланган байтлар...

Уч кун ўтгандан кейин ул олиҳазратнинг мажлисига келиб, шу ҳодисани изҳор ва ул бокира келинлар юзидан ниқобини олмоқ истадим. У ҳазрат дедиларки, шошилманг, сабр қилинг, мавлоно Қатилий ҳам бу чуқур гирдоб ва таҳқиқ уммонида гаввослик қилсин. Кўрайликчи, бу киши соҳилга нима олиб чиқар эканлар. Мавлоно Мавлавийнинг куллиётини олиб уйларига жўнадилар. Уч кун ўтгач, мен ҳам ўнта нарса танладим, дедилар. Муқобала қилинганда бу каминанинг танлаганлари билан у кишиники мувофиқ келди, фарқ қилмади. Бу ҳол ҳам оламнинг ажойибу ғаройибларидан бўлди. У ҳазрат... бизнинг ҳар биримизга эгар-жабдуқли от ва муносиб сарупо инъом қилдилар... Кейин ҳазрати Султон дедиларки, Фирдавсий достонидан... «Баҳористон»да ёки бошқа баъзи фозиллар китобларида келтирилган марғуб парчалар жуда кам. Кўпроқ бўлса керак. Батафсил зикр этилса мақсадга мувофиқ ва кўнгилдагидек бўларди.

ФИРДАВСИЙ ТУСИЙ ДОСТОННИНГ ЕЗИЛИШИ

Айтишларича, Султон Маҳмуд Ғазнавий замонида Тус аслзода деҳқонларидан бир киши бўлиб, уни Али Дайлам дер эканлар. Унинг икки ўғли бўлган: Абулқосим ва Абумансур. Абулқосим шоиру фозилликда замонасининг ягонаси бўлган. Оталари дунёдан кўз юмди. Тус омилининг уларга хусумати бор эди, ака-укага зулм ва зўрлик қила бошлади. Буларнинг бир Муҳаммад Аскарӣй деган дўстлари бор эди. У билан маслаҳат қилдилар: мулкимиз, экин, ерларимизни сотиб, савдогар бўлиб кетсакмикин?! Бунга уларнинг дўстлари рози бўлмади. У деди: Султон Маҳмуд шоирларни эъзозлайди. Абулқосим Ғазнага бормоғи ва омилнинг ёмон қилиқларига барҳам бермоғи лозим. Шу фикрга келишдилар. Абулқосим Ғазнага жўнади. Ғазна шаҳри яқинида Султоннинг бир чорбоғи бор эди; боғи Эрамдек ораста, ҳури ийидек безатилган. У қараса Унсурий, Фарруҳӣй ва Асжадий шу боғда ишрат қилиб ўтиришибди. Абулқосим уларга яқин кела бошлади. Шоирлар бегона одамнинг келаётганини кўриб, айшимизни бузмоқчи шекилли деб ўйлаб, ҳийла ишлатдилар, ундан қутулмоқ мақсадида: келишиб ҳар биримиз

биттадан мисра айтамыз, тўртинчисини айтмаймиз. Унга деймизки, биз шоирлармиз, шоирлардан бошқа одамлар билан суҳбат қурмаймиз. Қим бизнинг рубойимизнинг тўртинчи мисрасини айтса, бизнинг даврага қўшила олади, йўқ эса, бизни холи қўяди... Абулқосим улар айтган рубойнинг тўртинчи мисрасини айтгач, шоирлар уни иззат-ҳурмат билан тўрға чиқаздилар, ҳол-аҳвол сўрадилар. У ўзи тўғрисида сўзлаб берди. Шоирлар, агар бу одам Султон ҳузурига йўл топса бизнинг қадр қимматимиз қолмайди, деган андишага бордилар-да, Султон ҳузурига кириш йўлини айтмадилар. Фирдавсий етмиш кун Ғазнада яшади. Султон билан кўришниш учун ҳеч баҳона топа олмади. Мушкул аҳволда қолди. Бир кун масжидда тафаккур бошини тиззалари орасига олиб ўтирар экан, ногоҳ бир нозанин йигитнинг фахрли либосда масжидга келишини кўрди. Фирдавсий унинг кимлигини бир кишидан сўраганда, унга «бу киши Моҳак кўзбойлагич дедилар, Султон мажлисининг хос надимларидан». Фирдавсий, зора шу орқали ишим юришса деб ўйлаб, унга яқинлашди-да, ўз аҳволини баён қилди. Моҳакка унинг суҳбати ёқиб қолди. Абулқосимни у уйига олиб кетди; иззат-ҳурмат кўрсатди. Султон мажлисидан қайтар экан, Моҳак ҳар кун Фирдавсий билан суҳбат қурарди. Бир кун у Моҳакка деди: «Агар фурсат топа олсанг, ҳолимни ҳазрати султонга айтсанг». У деди: «Бугун шундай фурсат бўлган эди. Аммо «Сийярулмулук»ни назм қилган шоирлар бор эди. Ҳар бири бир дoston назм қилиб келтирган экан». Абулқосим сўради: «Қимнинг шеъри маъқул топилди?» У деди: «Унсурийники». Абулқосим, «Сийярулмулук»ни олдинроқ назм қилганлар», деди. У, шундай бўлмаса керак, йўқса ҳамма биларди-ку деди. Абулқосим ўзи ёзган дostonни унга тутқазди. Моҳак уни Султонга етказди. Дoston Султонга маъқул тушди. Сўради: қаердан олдинг? У, бир фозил ва шоир, омил жавридан қочиб Тусдан келган бир кишидан, у менинг ҳовлимда, деди. «Сиярулмулук» ҳақида гап кетганда менинг бошлаган бир дostonим бор, шояд тамом қилолсам, деб шу дostonни берди. Султон уни келтиришни буюрди-да, деди: «Аниқлаш лозим. Агар шунгача айтилган бўлса, заҳмат чекмай қўя қоламиз». Фирдавсий Султон мажлисига келиши билан, Сиз сўраган ушбу китобни мен назм қила бошлаган эдим, деди. Султон худои таолога шукурлар қилди, шундайин шоир-

га етишгани учун. Шунда Султон мажлис аҳлига қараб, Лёзининг хатги ҳақида бир рубоий айтишни буюрди. Шоирилар Абулқосимга ишора қилишди. У бадеҳа тарзида рубоий тўқиди. Султон буни эшитиб, омон бўл эй Фирдавсий, мажлисими Фирдавс боғидек обод қилдинг, дедида, унга инъомлар берди. Ҳукм қилдики, бундан буён уни Фирдавсий деб улуғлашсин. Унга «Шоҳнома»ни назм қилишни буюрди. Саройи ёнидан унга жой ҳозирлаб берди. Айтишларича. Шоҳноманинг муқаддимасида Фирдавсий Султон даргоҳи аъёнларидан бир нечасини мадҳ қилган. Султоннинг вазири Хожа Ҳасан Маймандийни, Фирдавсий шиа ва у эса носибий (Алини тан олмайдиган)лар тоифасидан бўлганлиги учун тилга олмади. Фирдавсийнинг дўстлари унга насиҳат қилиб, Маймандийни мадҳ этишга ундадилар. Аммо у қабул қилмади: Менинг номим назм билан боқий қолади. Султон карами билан эмас, девон миннатини тортмайман. Эътироз билдирувчилар бу гапни Хожа Ҳасан Маймандийга етказдилар ва унинг дилида адоват қўзғатдилар. Фирдавсий олтмиш минг байт ёзиб, ҳазрати Султонга келтиргач, асар гоят мақбул ва манзур бўлди. Хожа Ҳасан Маймандийга буюрди «Юз минг дирам қизил тиллани Фирдавсийга жўнатиб. Одам Атодан шу кунгача ҳеч ким бунчалик назм айтмаган ва айта олмайди ҳам». Фирдавсийга ғаразни дилига тугиб юрган вазир фурсатни ғанимат билиб деди: «Султон ҳиммати ва Фирдавсий шеърини қиёслаганда бу инъомни икки бор кўпайтирмоқ лозим. Шунда ҳам унинг ҳақи кетади. Аммо оз-оздан бермоқ лозим». Султоннинг ғазаби қайнаб, нима хазинамда бунчалик зар йўқми, деди. Ҳасан деди: «Султоним, агар истаса ундан юз минг чандон ортиги топилади. Аммо одам бундай катта бойлик олдида ҳайратдан ва хурсандликдан ўлиб қолиши мумкин. Унда ҳайф бўлади, гарчи Фирдавсий рофизий ва муътазиллий бўлса ҳам...» Султон Маҳмуд мутаассиб одам эди. Бу сўзлар унга ёмон таъсир қилди. Хожа Ҳасанга деди: «Билганингни қил. Иложини топиб уни рози қилиш йўлини топ». Вазирнинг буйруғи билан олтмиш минг дирамни Фирдавсийга олиб бордилар. Фирдавсий ҳаммомда эди. Уйига келса унга пул халтасини беришди. Қизил тилла бўлса керак деб ўйлади. Кумуш эканлигини кўриб, дилгир бўлди. Хожа Ҳасан уни алдагани маълум бўлди. Маблағнинг йигирма минг дирамни ҳаммомчига берди, яна йигирма мингини бўзачига, қолган

Йигирма мингини уни олиб келтирган кишига бериб, деди: Султонга менинг таъзимимни етказ. Менинг бу хизматим номимнинг боқий қолиши учун қилинган, фоний молу дунё учун эмаслигини ҳам айтгин. Бу гап Султонга етгач, Хожа Ҳасанга ғазаб қилди: «Сен қўзгадинг шу фитнани. Биз энди шоирлар орасида гап бўламиз, бадном қилдинг». Хожа Ҳасан деди: «Эй шоҳим, Султондан нима келса, раият уни улуг тутуниши лозим. Унга бир бўлак кесак бериладиган бўлса ҳам, уни хор қилмаслиги лозим эди. Камхўрмат ва илтифотсизлик қилмаслиги лозим. У одам аҳмоқ экан. Сизнинг ишъомингизни ҳор қилибди». Султоннинг авзойи ўзгариб, деди. «Фармоним шу-бундайин қарматийни фил оёқлари остига ташласинлар». Фирдавсий буни эшитиб даҳшатга тушди. Уйдан Султон саройига келаётганди. Султон таҳорат қилиш учун хонасидан чиққан пайт Фирдавсий унинг оёғига йиқилиб, деди: «Шоҳим, бу банда хусусида шубҳангиз бор экан, шоҳ фикрига қарши чиқиб бўлмайди. Аммо Султон мулклариди мусулмонларга зид бўлган ҳар миллат одамлари борки, ҳашаматингиз соясида яшамоқдалар. Не бўлгайки, бу қулингизни ҳам уларнинг бири қаторида кўрсангиз-у, у ўлимдан қолса.» Бу гаплардан Султон хижолатда қолиб, деди: «Жонингизга омонлик бераман. Аммо бу даргоҳдан кетишингиз лозим». Фирдавсий ташаккур айтиб чиқиб кетди. Ўзига тегишли нарсаларни Тусга жўнатди. У Аёз билан яқин эди. Унга қоғозга бир неча байт ёзиб берди-да, йигирма кундан кейин Султонга берасан, деди. Ўзи эса Ғазнадан чиқиб жўнади. Ўша муддат етиб келгач, Аёз қоғозни Султонга берди. Султон ишрат билан машғул эди. Уни ўқиш учун Унсурийга берди... Султон Маҳмуд унда ўзининг ҳажв қилинганини билиб, ғазаби қайнаб тошди. Лашкар нақибларига буюрди: «Кимки Фирдавсийни келтирса ўн минг динар бераман». Улар муддат сўрадилар. Қидириб, Фирдавсийни тополмадилар. Шу сабаб бўлдию, Султон Маҳмуд Хожа Ҳасан Маймандийни қатл этди.

Фирдавсий Ғазнадан кетиши билан Ҳиротдаги Азракийнинг ўғли Исмоил варроқ уйда олти ой яшириниб яшади. Уни изловчилар қайтиб кетиши билан омон қолган Фирдавсий Тусга қараб йўл олди. «Шоҳнома»ни олиб Табаристонга келди. У ернинг подшоҳи Шерзод ҳузурига келиб, буни сенинг номингга бағишлайман. У сенинг бобонг, аждодларинг тўғрисида, деди. Шерзод унга ҳур-

мат кўрсатди ва деди: «Эй устод, Султон арзига етказмагайлар яна. Сен шиа мазҳабидасан. Ким агар пайғамбар хонадонига тавалло қилса, дунёда унинг ҳеч бир иши юришмайди. Султон менинг ҳокимим. Сен «Шоҳнома»ни унинг номига ёзгансан, шундай қолдир. Унинг ҳажвини эса менга сот». Фирдавсий қабул қилди ва уйига қайтди. Эртасига унга юз минг дирам юборди ва ўша юз байт Султон Маҳмудга ёзилган ҳажвини олди ва ёндириб юборди. Ҳажвини йўқотди. Ҳақиқатда яхши хизмат эди бу. Кейин у Фирдавсийни Мозандаронга жўнатди. У вилоятнинг подшоҳи шиа эди, Султон ходимларидан эди. Фирдавсий шу ерда ўрнашиб «шоҳнома»ни қайта ишлади. Бир куни у шоҳнинг маҳрамларидан бирига деди: «подшони кўрсангиз, менинг ҳолимдан хабар берсангиз». Фирдавсий ҳақида подшога етказишлари билан у деди: «Мен Султон Маҳмуд мулозимиман. Мабодо уни талаб қилса, иш мушкуллашади». У Фирдавсийга кўпгина инъомлар бериб, бу ердан кетиши маъқул эканини айтди. Фирдавсий ундан Бағдод томон кетди. Шаҳардаги бир савдогарнинг уйига жойлашди. Савдогар ҳалифанинг вазири билан дўст эди. Фирдавсий ҳақида вазирга гапирди. Вазир эса ҳалифага етказди. Халифа Фирдавсийни чорлаб, олтмиш минг мисқол тилло ва фахрли либослар инъом қилди ва шу ерда тинч яшайверишини айтди. Султон Маҳмуд бу гапдан воқиф бўлиб, дорулхилофага ёзди: «Агар ўша қарматийни менга жўнатмасанг, Бағдодни филлар оёғи остида топтатаман». Бу хат халифага тегиши билан жавоб ёзди: «Бисмилоҳир-раҳмонираҳими алам»... У билан элчини қайтариб жўнатди. Султон хатни ўқиб қараса уч калима сўз. Бўлак гап йўқ. Таажжубланди, бу нима румуз бўлди, деб. Бутун оқиллар уни ҳал қилишдан ожиз эдилар. Шулар тўдасида бир ёш йигит бор эди. У деди: «Агар Султон рухсат этса бу мушкулни ечсам». Султон буюрди. Йигит деди: «Султон ўз мактубида агар рад жавоби келса, Бағдодни фил оёқлари остида топтатаман деган эдилар. Жавоб келди: Алам-тара кайфа набала раббика биасҳабилфили». Бу гап Султонга ёқиб тушиб, йигитни тарбия қилди.

Бир қанча фурсат ўтгач, Султон билан гуз қабилиси ўртасида уруш бўлди. Гузларга мактуб ёзилди. Улардан қандай жавоб келганини Султон вазирдан сўради. Вазир деди: Жавоблари шундай:

Агар па ба коми ман ояд жавоб,
Ману гурзу майдони Афросиёб.

Султон бу кимнинг байти эканлигини сўради: ундан мардлик ва жасорат уфуриб турибди. Сарой аъёнларидан бири деди: «Бечора Фирдавсийники. У ўттиз йил ранж чекиб, шундай китоб ёзди. Аммо ҳеч бир самарасини кўрмади». Султон унга бу гапни Ғазнага келишлари билан ёдга солишни буюрди. Ғазнага келгач, Хожа Аҳмад бинни Ҳасан Фирдавсийни Султоннинг эсига солди. Султон юз минг мисқол тилло топтириб, хос туяларга ортишни ва Тусга элтишни, Фирдавсийга топшириб, ундан узрлар сўрашни буюрди. Хожа Ҳасан кўпдан бери шундай орзу билан яшарди. Дарҳол ишга киришди. Туяларни ҳозирлаб жўнатди.

Фирдавсий Бағдоддан қайтиб Тусга келган эди. Бозорларни айланиб юрар экан, бир гўдакнинг ҳазин овозда қуйидагиларни хониш қилишини эшитди:

Чу Рустам падар бошаду ман писар,
Ба гити намонад яки тожвар.
Чу равшан бувад рўйи хуршиди моҳ,
Ситора чаро барфарозад кулоҳ?

(Рустам отам бўлсаю, мен ўгли бўлганимда, жаҳонда қолмасди бирор подшоҳ. Қуёш ва ой болқиб турганда юлдуз нечун кулоҳини осмон сари кўтаради?)

Фирдавсий бунини эшитдию, оҳ деб беҳуш йиқилди. Уни уйига келтирдилар. Уч кун ўтиб, жон берди. Гудбор дарвозасидан Султон туяларини киритдилар. Фирдавсий жанозасини эса Разон дарвозасидан чиқардилар. Тусда бир мутаассиб одам бор эди. У деди: «Унинг жасадини мусулмонлар гўристонига қўймайман, у рофизий эди». Ноилож Фирдавсийнинг жасадини ўзининг боғига қўйдилар. Фирдавсийдан бир қиз қолган эди. Султон инъомини унга келтирдилар. У қабул қилмади. Бўлган гапларни Султонга етказганларида, у буйруқ юборди: «Ҳалиги ўзбошимча кишини шаҳардан чиқариб ҳайданглар. Тиллаларни эса Имом Исҳоққа топширинглар, мазорот, хонақо вақфларга сарфласин». Шундай қилишди.

САЪИДИ ШАҲИД УЛУҒБЕК МИРЗОНИНГ БАЪЗИ ФАЗИЛАТЛАРИ ВА КАМОЛАТИ ЗИКРИДА

Бир кун и олижаноб садоратмаоб, шайх Шайхулолаб ва Муҳаммадамин Мирак бунданнинг уйига келиб, меҳрибонликлар кўрсатдилар ва дедилар: Ҳазрати Султоннинг суҳбатингиздан ифтихор ва завқ ҳосил қилдилар ва дедиларки, мавлавийнинг хуш ахлоқи ва марҳаматлари насимидан шу нарса сўралади: ҳар субҳгоҳ, забаржадий фалак дастурхони гирдини оллоҳ ошхонаси хонсолори юлдузларнинг майда ҳалқалари ва учарюлдузларнинг позик иплари билан безаб, худо паноҳидаги подшоҳлик оламининг нағмапардоз хушовоз қориси... овоз қилганда, понуштадан сўнг келиб, худо каломи ва йўриқларидан ушрини тиловат қилсалар, токи у кишининг бахти бизнинг саодатнишон замонда зиёда ва баландроқ бўлса. Яна шуки, насиҳат ва ўғит мазмунидаги ибратомуз ҳикоялар ва ҳикматли нукталар айтиб турсалар, зора ундан табиат ўткирлашар, зеҳн фараҳ топарди. Бундан ташқари, олий мақсадли ҳимматимиз шунга қаратилганки, мазлумни ва ғамзада бечоралар ҳолини сўраш ва додига етмоқ пайғамбар шарияти ва аҳмадий дину миллатига мувофиқ келади. Шу туфайли, ҳол сўраш вақтида ҳозир бўлмоқлари лозим, токи у кишининг мадади ва ёрдами билан ўша ишлар шарият йўли билан файсал топса.

Каминанинг бу такаллуфотларга кўнмай иложим йўқ эди. Хоҳишу рағбат билан у мултамасларни қабул қилдим:

Рўзи дигар кин жаҳони пурғурур,
Ёфт аз сарчашмай хуршид нур.

(Бу мағрур дунё эртаси кун қуёш сарчашмасидан нур топди).

Олижаноб салтанатмаоб адолатпаноҳ, улуғ подшоҳ, жаҳон шоҳларининг энг одили... Келдимухаммад Султон... бахт тахти ва шоҳлик саририда қарор топди... Давлат аркония ҳазрат аъёнларининг ҳар бири иззат ўрни ва ҳурмат маконидан жой олган эди. Ҳазрат ҳикмат дуржи эшигини очиб, дедилар:

Машҳурдирки, фаросату зийраклик, адолату раҳмдиллик, илму фазилат бобида Улуғбек мирзо синғари бир

подшоҳ салтанат тахтида ва ҳашамат олий мақомида ўлтирмаган. Агар унинг хислатлари ва фазилатларидан олий мажлисла бир оз зикр этилса айни муддао бўларди. Мен сўз бошлаб дедим:

Бир куни бир киши Улуғбек мирзо ҳузурига келиб деди: «Шоҳо бошимга мушкул иш тушди, ажиб бир ҳодиса юз бердики, уни ҳал қилолмай ақлим, балки барча оқиллар аҳли ҳайрондир. У ҳодиса шундан иборат — мен Ироқдан келмоқдаман. Хуросон карвони билан Самарқанд томон йўл олгандим. Карвон Жайҳун дарёси бўйида тўхтаганда, мен холироқ жойга бориб, кийимларимни ечдим. Менда бир бўлак қимматбаҳо лаъл бор эди. Уни бир парча чармга ўраб, билагимга боғлаб юардим. Ҳалигини ечиб, кийимларимнинг устига қўйдим-да, сувга тушдим. Қайтиб чиққач, ўша лаъл бўлагини тополмадим. Ерга кириб йўқ бўлгандек эди. Ҳеч ким бу томонга келмаган эди. Карвон аҳлидан уни суриштиришга ор қилдим. Бўлган воқеа шу». Подшо: сен бу ишда бир йил сабр қилишинг лозим, дедилар. Топилса... қанчалик қимматбаҳо бўлса ҳам сенга етказаман. Ҳалиги одам таъзим билан чиқиб кетди. Ҳазрати подшоҳ девони аҳлини чақириб, мажлис қилди ва деди: қаламровимдаги барча аворжа (солиқлар ҳисоб-китоби)ни тумор (узун қилиб ўралган ҳужжат) қилиб насталиқда ёзиб келинг. Подшо уни мутолаа қила борди. Янги йил кириши билан яна девони аҳлини йигиб янги йил ҳисобидан ҳам олдингидек аворижа қилишга буюрдилар. Ҳар икки туморни солиштирди. Қараса, Қоракўлда яшовчи бир киши ўтган йилги мол солиғи эллик танга бўлса, бу йил беш юз тангага кўтарилди. Шу одамни чақиртириб, бир хилватда сўради: «Бу тафовутнинг сабабини тушунтириб берсангиз; мол солиғингиз нега кўп? Бирор нарса топдингизми. Ёки бирор кишининг уйини урдингизми, ёки мерос олдингизми? Ё бирор карам соҳиби инъомидан бадавлат бўлдингизми? Ростини сўзланг, ёлгон деманг...» У жавоб берди: «Шоҳо! Мен, тикувчиман, Қоракўл қасабасиданман. Бир куни ўз ишим билан банд эдим. Саройим ўртасида бир дарахт бор, қарасам унинг шохида бир акка ўтирибди. Тумшугида гўштга ўхшаш бир нарса бор. Ҳогоҳ, унинг тумшугидаги ерга тушди. Акка уни олишга интилганда, мен сапчиб ўрнимдан турдим у бориб олдим. Қарасам, бир парча чарм. Ичини очиб эдим, бир бўлак лаъл чиқдики, шуъласидан шарқ қуёши

хира тортади, ёлқинидан рашк қилиб дилбарлар ёқут лаби қуриб, тийра бўлиб қоларди. Уни худо юборган ҳади, кутилмаган тухфа деб билиб, дарҳол Самарқандга келдим. Уни жавҳарийга кўрсатдим: «Қадри зар заргар шиносад, қадри жавҳар жавҳари». У лаълни кўриши билан эси оғиб, кўз соққаси олайиб, ранг-рухсори лаълдек қизарди. Мен бу тош қимматбаҳо эканини фаҳмладим. У сўради: буни қаердан олдинг? Мен суриштириб нима қиласан, оладиган бўлсанг, чамалаб кўр, йўқ эса қайтиб бер, дедим. Буни қанчага сотмоқчисан, деди. Мен икки минг тангага, дедим. У бўлса лаъл минг тангага арзийди, деди-да, тортишиб, охири бир минг беш юз хоний тангага унга бердим. Бозорга тушиб, бир ғулом, канизак олдим; уй асбобу зийнатларидан гилам, рўзгор буюмлари, эгар-жабдуғи билан от харид қилиб, ватанимга қайтдим. Аҳволимни сўраганларга, Самарқандда бир бадавлат хешим бор эди, мендан бошқа вориси йўқ эди. У ўлгач, бу нарсалар менга қолди, дедим. Ҳазрати Улугбек мирзо буюрди: жавҳарийни келтирдилар. У инкорор бўлди. Чўнтаги ҳуққасидан ўша лаълни чиқарди... Кейин ҳазрати подшоҳ ҳалиги жавҳарийга ғазаб қилдилар. Зеро, ноинсофлик қилиб, лаълнинг эгасига фириб берган ва аввалига инкор қилган эди. Мисра: «Минглаб азиз жон тадбиру коринг фидосидир».

Сўнгра яна арз қилдимки: мазкур подшо ҳузурига бир киши келиб деди: «Шоҳим, то дурухшон юлдуз дирамлари Қаҳқашон ҳамёнида сақланар экан, баракали зотингиз ҳаёти нақдинаси умру тириклигингиз суррасида маккор ажалнинг ўғрилиқ таловидан муҳофаза қилингай ва сақлангай! Офтобдек мунаввар замирингиз учун маълум бўлсинким, мен минг ашрафий маблағни ҳамёнга солиб, оғзини мум ва муҳр билан мустаҳкамлаб, бир одамга омонат топширгандим. Бир оз муддатдан кейин уни талаб қилдим. Олиб, очиб қарасам, юз ашрафий кам чиқди. Унга буни айтсам, мени масҳара қилди: «Ҳамёндаги сенинг муҳринг бузилмаган бўлса, ҳамён йиртиқ жойи бўлмаса, сен пулингни қанчалигини унутган бўлишинг керак, ашрафийларинг тўққиз юз бўлган», деди. Эй подшоҳ! Худои таолонинг ягоналигига шак-шубҳам бўлмаганидек, пулимнинг минг ашрафий бўлганига имоним комил. Подшо унинг икки кундан кейин келишини, шунда иши ҳал бўлишини айтди.

Подшонинг етти тусда товланувчи хитойи атлас-

дан гирдболиши бор эди. Кечқурунлари унинг устига ўтириб мутолаа қилар эди. Фалак шоҳи субҳнинг оппоқ атлас дурроасини чок қилган субҳидам пайтида ҳазрати подшоҳ ҳалиги гирдболишдан туриб, жабран унинг бир бурчагини йиртди-да, хонадан чиқди. Тўшакчи канизак кириб бу ҳолни кўрдию, унинг тириклик либоси йиртилгандек ҳолатга тушди. Аҳволни эрига арз қилди. У ғам ема, бунинг бир иложини қиламан, сенинг ишингдаги бу тугунни ўзим ечаман, деди. Унинг бир руфугар дўсти бор эди. У ҳаёт либосидаги чокдан бошқа ҳар қандай чокни баб-боягидек тўқиб ямардики, Суҳо юлдузини ложувард фалакдан чоштгоҳ пайтида ҳам аниқлай оладиган ҳар қандай кўзи ўткир, зийрак одам унинг ямоқ эканлигини сезмасди. Шунга айтган эди, у тўшакни тўқиб ямади. Кеч киргач, тўшакчи одатдагидек ҳалиги гирдболишни ўрнига қўйиб қўйди. Подшо қараса, ҳалиги чокдан асар ҳам қолмабди. У сўради: «Мен эрталаб тўшакдан туриб кетаётганимда оёғим тирноғига илиниб, тўшакнинг бир бурчаги йиртилган эди. Ҳозир ундан асар ҳам йўқ?» Тўшакчи бўлган воқеани бир-бир айтиб берди. Подшо руфугарни олиб келишни буюрди. Унга деди: «Ростини сўзласанг тўғрисиан. Йўқса тириклигинг соғарини жаҳолат тошига урган бўласан!

Тўғрилиқдан «алиф» ўрни «жон» устида,
Эғрилиқдан «вов» ҳамниша «хун» устида.

Рост дегил: шу кунларда ҳеч киши сенга ашрафий тўла ҳамённи келтирмадими? У ҳамённи йиртиб, юз ашрафий олиб, яна тўқиб ямагансан. У тўғрисиани айтди: бир киши ичи ашрафийга тўла ҳамённи келтирганди. Уни йиртиб юз ашрафий олдик. Ун ашрафий менга берди. Қолганини ўзи олиб кетди...» Подшо буюрди: Халиги одамни топиб келтирдилар, подшо унга ғазаб қилди ва эгасига пулини олиб берди.

Кейин яна ҳикоя қилинди:

Улуғбек мирзо ҳузурига бир киши келиб, деди: Шохим, мен Рум сафарига отланмоқчи эдим. Беш минг ашрафий маблағим бор эди, эҳтиёжимдан ортиқчароқ эди. Бу шаҳарда қозидан бўлак диёнатли ва амонатга хиёнат қилмайдиган одам бўлмайди, деган хаёл билан, ҳалигини офтобага солиб, оғзини мумлаб, қозига топширдим. Сафардан қайтиб, қозидан амонатни сўрадим.

У менга: «Девонамисан, сени ҳеч қаерда кўрмаганман. Бошқа бу афсонани демагинки, буюрсам тишларингни синдиришади, балки тилингни суғуриб олишади!» деди.

Подшо деди: эрта мен ўша қозиникига бораман. У ердан чиқиб кетаётганимда, отга миншим билан тиз чўкиб, шу арзингни айт. У кетди.

Подшо қозини чақиртириб, хилватга тортди-да, деди: «Эй қози, мен бир ажиб фикр дарёсидаман, ғаройиб бир андеша гирдобида ғарқман. Менда нақдина ва нафис жавоҳиру лаъллардан шу қадар тўпланганки, ҳеч кимнинг хаёли хазинасига сиғмайди. Буларни тўплаганимнинг боиси шуки, ўлганимдан кейин фарзандларим ҳоли мушкуллашса, бахтсизликка учрасалар бир кунига ярайди. Бу нарсалар бизнинг хонадонимизда бўлса, мен ўлган кунидек талоң-тороғ майдонида қолиб кетади. Ҳожат пайтида улар ўз ҳаётига васила топишмай қолади. Ҳеч бир кишига эътиқодим йўқки, буларни унга топшириб қўйсам. Сиз ҳазрати пайғамбар ишининг давомчисисиз — диёнатун омонатингиздек одамни бугунги кунда топиб бўлмайди. Сиз хотиримга келдингизу чақиртирдим. Бу сирни сиз билингу мен билай».

Қози бу гапни эшитиб, эси оғиб, шодлигидан баданидан руҳи қуши учиб кетаёзди. Кейин яна ўзини тутиб, такаллуф билан қараб тураверди. Подшо айтди: «Сиз бораверинг, мен дафина учун жой танламоққа уйингизга бораман».

Алқисса, подшо қозиникига келди бутун ҳовли-жойни кўздан кечириб чиқди, эҳтиёт бир жой тайинлади. Подшо чиқиб, отга миними билан ҳалиги одам тизи билан юриб келиб, арз қилди: «Шоҳо, мен бир омонатни қозининг уйига қўйгандим...» Қозининг ранг-қути ўчиб, ўзича, агар мункир келсам, подшода шубҳа пайдо бўлади. Эътироф этишдан қулайи йўқ, деб ўйлади-да: «Сен девона бўлдингми? Тиз чўкишинг нимаси. Менда бўлгач омонатинг мenden сўрамайсанми?» деди. Сўнг қози ғуломига бунинг омонатини олиб чиқишини буюрди. Ғулом офтобани олиб чиқиб, подшо ҳузурда эгасига топширди.

Бу ҳикояни эшитиши билан Султон ва мажлис аҳлидан бу беназир подшонинг ройи ва тадбири ҳусни, дақиқ назарига таҳсини офаринлар ёғилди. Ҳазрати Султон буюрдиларки, у олижоҳ подшо ҳақида яна ҳикоя қилсинлар.

Мен дедим: Улугбек мирзо ҳузурига бир одам келиб деди: «Мен Самарқанддан Бухоро томон кетар эдим. Минг тангалик ҳаменим бор эди. Икки фарсахча шаҳардан узоқлашганимда бир анҳор бўйидаги дарахт соясида ҳордиқ олдим, овқатландим. Қарши томондан бир киши келиб қолди. Уни овқатга таклиф қилдим. Ўзимча шундай қарорга келдим, ҳамён менда бўлмагани маъқул. Уни ҳалиги одамга бериб, буни уйимга олиб бориб берсангиз, дедим. Бухородан қайтиб келсам, ҳалиги киши омонатни уйга келтириб бермабди. Ундан талаб қилганимда, мен сени танимайман, деди. Подшо буюрди, у айтган одамни топиб келтирдилар. Ундан сўради. У: «Мен буни ҳам, айтаётган дарахтини ҳам кўрмаганман, қаердалигини билмайман ҳам», деди.

Подшо муддаийга ўша дарахтдан бир-иккита барг келтиришни буюрди. Мункир келган одамни эса ёнидан жилдирмай, ҳар тўғрида ҳикоя қилиб, машғул қилиб турди. Ҳикоя айтиб қизиган пайтда сўради: «Ҳалиги одам ўша дарахтга етиб бордимики-а?» Мункир келган одам камоли ғофилликдан: «Менимча ҳали етгани йўқ», деди. Подшо кулиб, сен у дарахтни кўрмаганман, билмайман, деган эдинг. Энди қандай қилиб у одамнинг ҳали етиб бормаганини била қолдинг. Тез тур ўрнингдан, беҳуда алдамчиликни қўй. Инсоф йўлига киргину омонатни қайтар...

**ҲАЗРАТИ АДОЛАТЛИ СУЛТОННИНГ АМИР АЛИШЕРГА
ДОИР ҒАРОЙИБОТЛАРДАН ВА АЖОИБ ТАДБИРЛАРИДАН
ҲИКОЯ ҚИЛИБ БЕРИШНИ СУРАГАНИ ВА ФАЗИЛАТ АҲЛИЮ
КАМОЛ АРБОБЛАРИГА НИСБАТАН КўРСАТГАН ДАҚИҚТАБ
НОЗИКМИЗОЖ ВА ЛАТИФ ХИСЛАТЛИЛИГИ ВА
ЭЪТИБОРИ ҲУСНИ ТУҒРИСИДА**

Ҳижрий 937 йил муборак муҳаррам ойи эди (милодий 1530 йил, сентябрь). Олижаноб... Султон Муҳаммад девонхона ичкарасидаги саодатли салтанат тахтида ўтирган эди. Қаҳрли давлатнинг арбоблари, равшанзамир ҳазратнинг аъёнлари ҳар бири иззат жойи ва ҳурмат ўрнидан жой олган эди. У олиҳазрат бу хоксор каминига хитоб қилиб дедилар: «Бизга айтишларича, сиз муқаддас сифатлар эгаси бўлган зот, салтанат таянчи, мамлакат мумтози, дину давлат арбобининг пешвоси, мулку миллат асҳобининг сараси, хайрли ишлар мута-

саддис, мубаррот муассиси Амир Алишер билан ҳам-
суҳбат ва дўстлашиш шарафига муяссар бўлган экан-
сиз. Ул бузрукворнинг атворига доир гўзал ҳодисалар
ва туриш-турмушларига алоқадор зарифликлардан
гаройиб ҳикоятлар ва ажойиб ривоятларни хотирингиз-
да сақлаган бўлсангиз, унинг латифалари зикри тоза
дурлари билан мажлисимиз варақлари саҳифалари
зийнат ва оройиш топарди».

Мен арз қилдимки, камина ўн олти ёшли чоғимда
маликулаълум (олимлар — шоҳи аллоҳ) каломини ёд-
лашдан фориг бўлгандим. Ҳиммат камарини илм бой-
ликларидан кўпроқ ўзлаштириш учун боғлаб, бу ишга
қаттиқ киришдим.

Бир куни бир гуруҳ шоиру фозиллар Ҳиротнинг Бо-
зори Маликида сайр қилиб юрган эдик Ҳофиз Ҳусайн
деган бир бадфеъл фитначи ўтиб қолди.

Алмулаққаб ба Ҳофиз Ғамза,
Табъи у каж ба ҳайбат Ҳамза.

Кўлида бир китоб бор эди. Мен унинг қандай китоблиги-
ни сўрадим. У: «Сайфий Бухорийнинг «Рисолаи муаммо-
си», деди. Ушанда барчамизнинг мақсадимиз ва ниятимиз
Амир Алишернинг кимёасар назарига етишиш эди. Яқин-
лашиб қолганмиз учун у жанобга муаммо тўғрисида ҳеч
бир васила демадик. Кейинчалик Ҳофиз Ғамзани учра-
тиб, ўша рисолани кўчириб олиш учун марҳамат қи-
либ вақтинча бериб туришини илтимос қилдим. Ҳофиз
кулиб, деди:

Мормушу гулоб—яъни чи?
Гўши кару рубоб—яъни чи?

(Ғор сичқони қайдаю гулоб қайда. Кар қулоқ қайдаю
рубоб қайда?)

Бу маломат ва эътироздан менинг кўзимга жаҳон
ғор каби тангу қоронгу бўлди. Гулоб тўқувчи кўзимдан
юзим саҳифасига кўз ёшим гулоби ёғилди. Ғайрат му-
ғаннийси ҳамият рубобининг қулоғига тоб бериб, ҳазин
жон томирлари рубоб торидек нолаи зорга киришди.
Гирён ва нолон уйга келдим. Бир бурчакка ўтириб,
одамлар ошначилиги эшигини ўзим учун беркитдим.
Намозгарда масжидга бордим. Намоздан кейин қара-
сам, бир одам масжид бурчагида намат ёпинган ҳолда
суяниб ўтирибди, ҳазин нола чекмоқда. Унинг ёнига

чўкиб, юзидан намадни олдим. Назаримда булут пардаси остидан бир офтоб чиққандек бўлди. Шундай бир йигит эдики, ҳусну жамолли, аммо ранг-рўйи шикаста, ғариблик ғубори рухсорига қўнганди. Ботаётганда юзи сарғайган Шарқ қуёши ёки тугилган ўн тўрт кунли ой, деб ўйлайсан... Унинг ёнига ўтириб, аҳволини сўрадим. У тилга кирди:

«Мен Табриз фарзандиман. Отим Абдураҳмон Чалабийдир. Хуросонга сафар қилмоқ мақсади пайдо бўлди. Отам рози бўлмадилар. Ундан берухсат ва беижозат маблағу мол билан бу дийрга томон жўнадим. Ҳиротдан бир фарсах масофадаги Соқи Салмон ўзанига еганимизда, карвон аҳли хушҳоллик изҳор қилиб, дедилар: «Алҳамдулиллоҳ, йўл ҳавфу хатаридан қутулдик, йўлтўсар ва қароқчилар ҳаросидан омон қолдик». Карвон аҳли ҳазму эҳтиёт ипини бўшатиб қўйиб, фароғат ва омон сарманзилида ором олдилар.

Иттифоқо, ўша кечаси Табриздан бери бизни яширин таъқиб қилиб келаётган ўғрилар тўдаси фурсат кутиб туришган экан, устимизга ёпирилди. Сурайё мисол тўда бўлиб турган савдогарларни юлдузлар тўпидек пароканда қилиб юборди. Ногоҳ, жанггоҳда бир ўқ билагимга келиб санчилди-да, тарозудек илиниб қолди. Гўё бало ва фитна даллоли вужудим матоъини ўша тарозуда ранжу машаққат аралашмасига қўшмоқчидек.

Карвоннинг аксари таланди. Мен шундай бир ҳолатдаки, ундан баттарини тасаввур қилиб бўлмасди, йиқила-суруна ўзимни бу ерга етказдим».

Мен йиғлаганча уйга келдим у тахти равон олиб келиб, уни уйга келтирдим. Бир жарроҳ қўшним бор эди. Қўк гумбазида Қаҳқашон яраси аён бўлатуриб, парвардигорнинг жарроҳлари уни, умрлардирки, мана уни шаҳобларнинг заррин иплари билан тикардилар, у ҳамон тузалмайди, юлдузлар ўқининг захмларини субҳ кофури малҳами билан даволасалар ҳам тузата олмаганлари бир пайтда, бунинг дастёрлиги ва таъсир қилувчи малҳами бўлганида наҳорга етмай ўша чок ва яралардан асар ҳам қолмасди. Тор кечанинг ўзида ҳам улардан аломат қолмасди. Ўшани олиб келиб, ярасини кўрсатдим. Андак фурсатда уни тузатди.

Бир кун у йигит миннатдорлик ва ширинсуханлик изҳор қилиб, деди: «Мен Табризда икки илмда — муаммо илмида ва илми нужумда ягоналик ялови ва ус-

тушлик туғини кўтарган эдим... Хотиримга шу нарса келди: кўрсатган эҳсонингиз ҳаққи учун... шу икки илмни хотирингиз саҳифасига чексам ва ўзимдан шу билан сизда бир ёдгорлик қолдирсам.

Мен муаммо номини эшитишим билан назаримда етти қат осмондан номимга бир саҳифа етишгандек бўлди. Мен дедим: «Эй азиз. Менга илми муаммо таҳсили жуда зарур. Шунини ўзлаштиришимга саъй кўрсатсангизу, шу фанда етук бўлсам, ғояти лутфу эҳсонингиз бўларди».

Давоту қалам сўраб, Амир... Али ибн Абу Толиб... пайгамбарнинг муборак ва саодатманд номларига муламмаҳ амалида муаммо ёзиб кўрсатди ва фақирга ўргатди... Муаммо фани қондалари ва истилоҳларини шарҳлари билан ёзиб бериб ёдлатди.

Шу пайтда Ироқдан одамлар келиб ҳалиги хожазодани зўр ҳурмату илтижолар билан таклиф қилиб, Ироқ томонга олиб кетдилар. Бу машаққатда қолганининг жонини, дилини азобу уқубат лочини қўлига топширдилар. Аммо ўша соҳибидавлатнинг ҳиммати билан бу камина муаммо фанида шу қадарли қудрату маҳсрат ҳосил қилдики, номини айтмасдан ўқилган аксар муаммоларни тополадиган, сцадиган бўлдим. Бу нарса Ҳирот шаҳрида муаммойлар орасида машҳур бўлиб кетди. Иш шунгача бордики, бир тўда кишилар келишиб, менинг номимдан шарт ва гаров боғлашибди.

Хуросонга Румий муаммой келганди. Ундан эшитган мушкул муаммоларни нақл қилардилар... Дўстларимдан бири унинг номи айтилмаган бир муаммасини Восифий еча олади деб юз тангага у билан гаров боғлашибди. Улар бир гуруҳ бўлиб, бу фақирнинг уйига келишди. Иттифоқо, ўшанда беш кундан бери тобим қочиб, ҳасба (терлама) касали билан оғриб, кўрпа-тўшак қилиб олгандим. Жамоат мени кўриб, худо ҳаққи, биз бу ҳолингдан беҳабар эдик, дедилар. Улардан бири келишларининг сабабини айтди. Мен ўша муаммони ўқинглар дедим. Улар: «Тобингиз йўқ экан, сизни койитиб қўямиз!» дейишди. Мен муболаға қилиб, ўша муаммони ўқинглар, топаман, деб қасам ичдим. Муаммо ўқилгач, озроқ тааммул қилиб дедимки, тўғрими-нотўғрими, бу муаммодан «Сайфи» номици чиқарса бўлади, дедим. Ҳалиги Муаммойда ажиб бир ҳайратланиш юз бериб, гаров қилинган маблағни шу ернинг ўзида чиқариб,

дўстимга берди. Бу фақирга эса бир яздийча фўта ва эллик хоний танга пул ниёз қилди.

Улуғ амир Амир Алишернинг энг яқин дўсти ва суҳбатдоши... Мавлоно Соҳибдоро ул амири кабирнинг умри офтоби завол сарҳадига етганда ва руҳининг азиз қуши танаси қафасини бузиб, арши аъло кунгураси уз-ра манзил танлаганда сағиру кабир, амиру вазир бу мусибат доғидан нолаю фиғонни осмон авжига, Қайвон айвонигача етказдилар. Дил хунобасини кўзларидан баҳор булуту ёмғиридек тўкдилар. Мазкур мавлоно амирнинг бошқа мулозимларига қараганда унга яқин эди ва доимо сўзсиз меҳрибончиликларига сазовар бўларди. Ўз ҳасби ҳоли тўғрисида қуйидаги байтни мўъжизакор шоир ҳазрати амирнинг оғзидан эшитган эди:

Мангә улким анису Соҳибдур,
Туну кун ҳамдаму мусоҳибдур.

У киши амир...га марсия ва вафотига таърих назм силкига чекдиларки, унга яқинларидан ва ўхшаганларнинг манзумотидан санъат ва фаройибликда мумтоз эди. Айтиш мумкин эдики, бундай назмни Одам-ато вафотидан буён ҳеч бир фозил баён саҳифасига тушурилмаган. Шу дамдан тортиб олам инқирозигача бундайин одамнинг дунёга келиши маҳолдир. Фазл арбоби инсоф аҳлидандирки, фақир не демоқчилигини тушунурлар. Ҳар бир байтнинг биринчи мисраси инъому эҳсон баҳри бўлган ҳазратнинг вилодат тарихидан хабар берса, иккинчи мисраси вафотидан...

Ҳижрий 912 йилнинг зулҳижжа ойи охирларида (милодий 1507 йилнинг апрели) 14 кун йўл юриб, Наҳшаб шаҳриданки, Қарши ва Насаф ҳам дейдилар, кўп манзиллар ўтиб, Ҳиротга келдим...

Бу фақирнинг мавлоно Соҳибдорога она томондан қариндоши бўларди. Бир кунни отам билан бу кишининг уйига бордик. Камол аҳлию фазилат арбобларидан анча киши бор экан. Бу фақирнинг отасига хитоб қилиб дедилар: кўп муддатдан бери эшитаманки, ўғлингиз мақбул толиби илм, хушхон ҳофиз ва паҳлавон шоир экан. Ҳар қандай номи айтилмай ўқилган мушкул муаммони ечаркан, деган шов-шув юради, деб бир муаммо ўқидилар, мен топдим...

Биз уйимизга қайтиб кетдик. Бир оз фурсат ўтгач,

мавлоно Соҳибдороннинг хабарчиси келиб, хожам сизни сўрамоқдалар, деди. Биз етиб боргач, мавлоно деди:

— Амир Алишер ҳузурларига борган эдик. Мирнинг одати шуки, ҳар куни мени чақириб, бугун шаҳарда бўлиб ўтган ажойибу ғаройиб ҳодисалардан мени кўрдингиз ва нима гаплар эшитдингиз, деб сўрайдилар. Мен жавоб бердим: «Бир кишини учратдим. Ўзи 16 ёки 17 ёшда. Номи айтилмай ўқилган ҳар қандай мушкул муаммони топади. Толиби илмликда, ҳофизу шоирликда катта иқтидори бор». Мир таажжуб билан сен уни имтиҳон қилдингми, дедилар. Мен, бир мушкул муаммони номини айтмай ўқиган эдим ечди, дедим. Ҳазрати Мир менга у кишини нега олиб келмадинг, деб эътироз билдирдилар. Мен ўз гапларимдан пушаймон бўлдим. Чунки Мирнинг суҳбати ҳайратли ва даҳшатангиздир. Масалан, бирор мажлисда бирор фозилнинг номини сўрасалару айтиб беролмасангиз, койийдилар. Мабодо, бир муаммо ўқилсаю тополмасанг, шарманда ва хижолат бўлишингизга сабаб бўлади. Энди ҳозирлигингизни кўриб, эрта эртароқ бу ерга келиб турингки, ҳазрати Мир сиз билан кўришмоқ иштиёқидалар.

Кечқурун уйга қайтдим, ажойиб кайфият мени чулғаб олди. Илон чаққан кишидек у ёқдан-бу ёққа ағнаб, ухлаёлмадим. Фақирнинг отаси изтиробимдан воқиф эдилар:

Эй, жони падар, чи ҳол дори,
Аз рўйи чи дард беқарори?
(Ҳа, жоним ўғлим, бедорсан,
Не дард била сен беқарорсан?)

Мен у кишига: «Э ота! Нимасини сўрайсиз. Эртага Мир Алишер мажлисига боришим лозим. Ҳолим не кечарини билмайман»,— дедим. Отам кўз ёши қилиб, дедилар: «Эй, жоним ўғлим, сен бир инсон суҳбатидан бу қадарли кўрқув ва ҳаросдасан. Вой бизнинг жонимизгаки, маҳшар куни ўз қилмишларимиз дафтарини қўлимизга беришади. Ҳазрати раббил-оламиннинг ҳисоб бергил, деган хитоби келади. Сирларинг муаммосини изҳор қилгин, деб буюрадилар...»

Алқисса, эрта билан Мавлоно Соҳибдоро уйига етиб келдим. Мендан бошқа у кишининг ҳузурда яна уч толиби илм бор экан. Мавлоно Соҳибдоро менга: вақтида

келдинг. Бу уч ёшни ҳам Мирнинг ҳузурларида таъриф қилган эдим, дедилар. Уларнинг бири муаммой эди. Маҳорати шу қадар эдики, уни бу санъатда мавлоно Ҳусайн Нишопурий билан тенглаштирар эдилар... Иккинчиси қасидагўйликда шуҳрат топган эди... Учинчиси маснавийни жуда яхши айтар эди... Олий мажлисга кириб бордик. Мажлис аҳли ва ҳазрати Мир ўз надимлари билан ҳозир экан. Жаноби Мир биз томон қарадилар. Фақирга ишора қилиб, номини айтмай ўқилган муаммони еча оладиган дўстимиз шу кишими, дедилар. Мавлоно Соҳибдоро: бали, ўша махдум, деб жавоб бердилар. Мавлоно Муҳаммад Бадахший суҳбатга аралашдилар: «Махдумлар, худовадигоро муаммо ечишда Сиздан ўтадигани йўқ-ку?...» Мир дедилар: «Мен унинг муаммо ечишига иқтидорини кўзидан билдим. Зеро унинг фикрлари кўзларидан зоҳир бўлиб турибди.— Кейин шу муаммони ўқидилар:

Боғро бин аз хазон бефарру, сарв аз жо шуда,
Булбулаш барҳам зада минқору, ногўё шуда.

(Боғини кўр, хазонрезликдан кўрки қолмабди сарв ўрнида йўқ, булбулнинг тумшуғи йўқ бўлиб, куйлашдан қолибди.)

Иттифоқо, мен бу муаммони ёд билардим. Уйланиб қолдим: номини айтиб, ўзимни гўлликка солиб, мажлисни ўткаверсамми ёки тўғриси айтишимми? Оқибатда, ростини айтишга аҳд қилдим. Дедим: махдум, мен бу муаммони ёд биламан. Ҳазрати Мир бир оз бошларини эгиб турдилар-да, ёнидагиларга, азизлар, биласизларми, бунинг сўзи не маънони билдиради. Ўз қудратини изҳор қилиб, бунисини биламан, бошқасини айтинг, демоқчи. Мир бошқа муаммо ўқимадилар. Анчагина лутфомус сўзлар айтиб, сўнггида мавлоно Соҳибдорога: биз бунинг даъвосини қабул қилурмиз, дедилар.

АМИР АЛИШЕР МИЗОЖИ НАЗОКАТИ ВА ЛАТОФАТИНИНГ ЗИКРИ

Жаноби Мирнинг Шайх Баҳлул деган мулозими бўлиб, уни ҳазрат ўзининг маслаҳатчиси, ишончли, эъти-

қодин ва эътиқодли кишиси деб биларди, ўзининг жузъий ишидан муҳимиғача, озидан кўпиғача, майдасидан тортиб йиригиғача — бутунлай ҳамма-ҳаммасини унинг кифоятли кафти ва ишбилармон ихтиёрига топшириб қўйган эди. Уни Мирнинг ақли ва сўзловчи нафси дейишарди. Чунки у Мирнинг таъни ва қизиқишларини яхши биларди. Унинг номус хилъати (тўн) ёқасию безаклари фазилатлар ва камолат дуру лаъллари билан ораста эди. Унинг жаъми лаёқати фазилату камолининг олий назари туфайли мукаммал бўла борарди; кўп фазилат хулқда машҳур ва маъруф эди; ҳамма фанлардан хабардор ва воқиф эди. Хусусан, иншо ва муаммо фанларида мисли йўқ даражада беназир эди. Аммо у ўз фазилатларини камдан-кам ишга соларди. Чунончи, ҳазрати Мир уни чини хумдонига ташбеҳ берарди. Баъзи калта андешалар, беҳабар, нодону эгри таъьлар эса буни айблар жумласига қўшардилар... Бу гаплар ҳазрати Мирнинг муборак қулоқларига етгач, мавлоно Баҳлул шаънига қуйидаги байтларни айтди:

Хоки машриқ, шанидаам, ки кунанд,
 Ба чеҳил сол косаи чини.
 Сад ба рўзе зананд дар Бағдод,
 Ложарам, қийматаш ҳамебини!

(Шарқ тупроғини қирқ йил тешиб, чини коса тайёрлағларини эшитганман; Бағдодда бир кунда юзтасини ясайдилар: «Ҳазрати махдум устод... анчадан бери беморбилавер».)

Саҳибдородан нақл қилишларича, у дебди: бир куни Мир дўстлари билан суҳбат қуриб ўтирарди. Фозилу шоир, надимлари шу ерда йиғилган эди. Каминага дедилар: «Ҳазрати махдум устод... анчадан бери беморлар. Мен у кишини иёдат қилолмадим. Бориб, узрхоҳлик қилсанг». Мен чиқиб кетишим билан таом тортилибди. Таомдан сўнг мажлис аҳли Ҳазрати Мирнинг кўпчилик олдида кўнгиллари беҳузур бўлиб, ёлғизлик талаб қилиш одатлари хотирларига келиб... бир-бирига божишиб, ўринларидан турдиларда, ташқарига чиқдилар. Мирзо шу куни суҳбат ва улфатчиликни қўмсаб турган эканлар. Ташқарига чиққан жамоага қараб, Мир ғазаб ва эътироз билан дедилар: «Ҳар ҳолда Алишернинг уйи ошпазлар дўконию Алишер эса ошпаз экан-да. Ҳарифлар келадилару ош еб кетаверадилар...» Мен

етиб келдим. Мирнинг камоли жаҳллари чиқиб турганиданми, мени мавлоно ва устод ёнига иёдатга юборганлари хотирларидан кўтарилибди, дедилар: «Ана, эй Соҳиб, сенга нима бўлди. Ошдан кейин ёнимда бирпас турмайсан! Ё сен ҳам манави паст, нафс кетидан юрувчи одамларга тақлид қилмоқчимисан?» Мен тиз чўкиб, дедим: «Махдум, одам бадани сихату касал бўлиб турар экан, малаксимот зотингиз сихату саломат бўлсин! Душманларингиз жисми ҳамиша касалу иллатлар макони бўлсин! Офтобдек мунаввар хотирингизга махфий қолмасинки, сиз бу фақирни охунд иёдатига юборган эдингиз чамаси!» Шундай деб изо беришим билан Мир шуъладек қизишиб кетдилар. Безовта бўлиб, ўтириб-тура бошладилар. «Шундай одамлар билан ошначилик ва масоҳиблик қилувчига лаънатлар бўлсин», дедилар. Шундай эътирозли бир ҳолда ўринларидан туриб, ҳарамларига кириб кетдилар. Мен ўша ерда туриб қолганларга қарадим: дўстларим, кўряписизларми, қандай балоларга қолдик...

Алқисса, жонимдан тўйган бир ҳолда уйга қайтдим. Пешин намози пайти одатдагидек Мирнинг мулозама-тига келдим. Мир бинафшазорда турган эканлар. Менга кўзлари тушиши билан бинафшадек менга терс ўгирилиб олдилар. Юзларига тўғри бўлишга шунча уринсам ҳам, бари бир, ўзларини олиб қочавердилар. Уйимга қайтиб кетдим. Эртасига келсам, яна ўша муомала қайтарилди. Узимча энди кетсам қайтиб келмаганим бўлсин, деб жазм қилдим. Шу фикрни хотирга келтиришим билан «давлат арбоблари худо илҳомини олган кишилардир», деганларидек, шу маъни малҳами каби мени чақириб, дедилар: «Эй, Мавлоно Соҳиб, ғалат ва хатога йўл қўймаслик парвардигоргагина раводир. Мен камоли ғазабим туфайли сени устод охунд иёдатига жўнатганимни фаромуш қилгандурман. Сенга эътироз билдирдим. Тиз чўкиб, ҳаммага билдириб, шунини айтишинг ва Алишерга нима бўлдийкин, қариб ақлдан озибдими, деб ҳамманинг кўзи олдида мени шарманда ва хижил қилишинг лозиммиди? Дўстлик олами нима бўлди? Ўтиниб қўйсангу менинг бу хатоимни беркитсанг ва мени одамлар ҳайратига сабабчи бўлишдан сақласанг бўлмасмиди?!» Мавлоно Соҳибдору инсофга келиб, дарвоқеъ ҳақиқат Мир томонда эди, хато мендан ўтган, деди.

**АМИР АЛИШЕР ВА ХОЖА МАЖДИДДИН МУҲАММАД
МАЖЛИСИ ТАЪРИФИ ВА ПУРЗА БОҒИДА
ФОЗИЛЛАРНИНГ МАВЛОНО АБДУЛВОСЕЪ МУНШИГА
ҲАЗИЛ-МУТОЙИБА ҚИЛГАНИ ЗИКРИДА**

Мавлоно Соҳибдоро шундай ҳикоя қилади: Бир кун улуг амир Амир Алишер Мири Қалон номи билан машҳур бўлган хожа Маждиддин Муҳаммадни Боғи Жаҳонорода учратиб, дедилар: «Сизнинг беҳиштдек осмон зийнатли мажлисингиз таърифу тавсифини эшитдик. Зарифу фозиллар мавлоно Абдулвосеъ муншига ҳазлу мutoйиба қилишибди. Мавлоно уларнинг қарши-сида туриб олиб ҳаммасини енгибди. Бу ажойиб ва ғаройиб ҳодиса. Эсингизда турсак, шундай суҳбатга биз ҳам мушарраф бўлсак». Хожа қўлини кўксига қўйиб, «3-ин тафохур шояд ар сар бар фалак сояд маро!» (Бундай фахрдан шояд бошим осмонга етса!) деди ва мажлисга ҳозирлик кўриш учун бир ҳафта муҳлат сўради. Суҳбатни Ҳиротдан ярим фарсах узоқликда бўлган Пурза қарясида ўтказмоқчи бўлишди. У ерда Хожа бир чорбоғ қурдирган эди. У шундайин бир боғ бўлган эдики, Эрам бўстони унинг хушҳавоси ва ёқимлилигидан ҳайрат бармоғини тишлар ва андеша меъмори унинг латофати ва ғаройиблиги, гўзал қурилишидан ҳайрон эди. Унда бир кўшк бўлиб, қоруралар чархи мисоли Ҳаварнақ обрўсини бир пул қиларди... Ҳар бир ариғи бўйидаги тик ўсган сарвлар маъшук қомати ҳаёлидек ушшоқ кўз чашмасидан ўрин олар; ҳар гул бутонида булбуллар бедиллар каби гуландом ёрлардан ҳижрон шикоятини қилар. Этагидан ёввойи лолалар гўзалларнинг дилга фириб берувчи хатти райҳонларидек сабза уриб ўсган; райҳон покдомон тол соясида «Беҳи наботун хайрун!» (Қандай соз, ўсимликлар, кўкатлар инъом-эҳсондир!) ни ўқиш билан овора. Чаман бетидаги бинафша нозанинларнинг паришон сочидек ҳар тори бир томон; наргис эса мастлардек ариқ бўйида кўз тикиб туради.

Илдам ва дастёр фаррошлар фалаклар қасри ҳасадини қўзғовчи ул иморатнинг Қайвондек айвони олдида зарнигор атлас шамёналар ва кечқурун тусидаги зарбафт соябонларни... айланиб турувчи фалак каби кўтардилар. Деворларга қоқилган ва ерга кетма-кет тўшалган гиламлар фаранг кофуриддек, суратли пардалар,

мунаққаш ва етти рангда товланиб турарди. Хонандардан Ҳофиз Басир, Ҳофиз Мир, Ҳофиз Ҳасанали, Ҳофиз Ҳожи, Ҳофиз Султон, Маҳмуд Айший, Шоҳмаҳмуд хонанда, Сияҳча хонанда, Ҳофиз Убаҳий, Ҳофиз Турбатий, Ҳофиз Чароғдон, созандалардан устод Ҳасан Нойий, устод Қулмуҳуммад Удий, устод Ҳасан Балабоний, устод Али Хонақоҳий, устод Муҳаммади, устод Ҳожи Кўхастий Нойий, устод Сайидахмад Ғижжакий, устод Али Кўчак Танбурий, шоирлар, надиму мажлисоролардан мавлоно Биноий, Хожа Осафий, Амир Шайхим Суҳайлий, мавлоно Сайфий Бухорий, мавлоно Комий, мавлоно Ҳасаншоҳ, мавлоно Дарвеш Рўғангар, Машҳадий, мавлоно Муқбилиий, мавлоно Шавқий, мавлоно Завқий, мавлоно Халаф, мавлоно Наргисий, мавлоно Ҳилолий, мавлоно Риёзий Турбатий, зарифлардан Мир Сарбараҳна, мавлоно Бурҳон Гунг, муаррих Мирхонд, мавлоно Муъин, мавлоно Ҳусайин Воиз, Саййид Ғиёсиддин Шараф, мавлоно Муҳаммад Бадахший, мавлоно Халил Саҳҳоф, мавлоно Муҳаммад Хавофий хаттот, Хуросоннинг обрўли йигитларидан Мирак Заъфарон, Шоҳмуҳаммад Мирак, Хожажон Мирак, Султон Сирож, Мирзойи Натъдўз, Ҳусайн Зардўз, Сарви Лабижўй, Шамшоди Сояпарвар, Мулло Хожа Хонанда, Юсуф Мозори Чилгазий, Юсуфи Соний, Моҳи Симноний, Соқи ва Боқи Ироқийларни ўша мажлисга чорладилар. Иморат айвонининг олдида мармар тошдан қурилган ҳовуз бор эдики, Салсабил рашкини ва Ҳавзи кавсар ғайирлигини келтиргудек эди. Ушани қанд шарбатига тўлдирдилар. Шуниси машҳур бўлиб кетганки, унга саккиз юз калла қанд ишлатилган эди. Нодиракор қаннодлар шарбатлардан ва маъжунлардан, қовурма очорлар (маринад), қанд мевалари, шира-шарбатлар, фирниялардан ҳам кўп ҳозирланган эди. Султон Ҳусайин мирзонинг бир боварчиси бор эди. Уни Абулмалеҳ дер эдилар. У шу мажлисда қирқ турли таом тайёрлади. Ҳеч ким у таомлар номини санаб, билолмасди.

Мавлоно Халил саҳҳофданки, Мирак мажлисларининг варақлари ва саҳифа бўлаклари унинг латиф сўзлари шерозаси билан мустаҳкам ва мажлис бузуқиларини ва юзсизларининг кесувчи тилу баёни ҳужуми ва далиллари шиканжасидан омон сақлаган эди, эшитган эдим, нақл қилиб деди: «Эртасига чоршанба куни намозгарда келишилгани бўйича мажлисни бошлаш бел-

гиланди. Хожа Маждиддин Муҳаммад, мавлоно Абдул-восеъ ва мен бир бурчакда мажлисининг баъзи ишлари заруратларидан гаплашиб ўтирган эдик». Жаноби Хожа мавлоно Абдулвосеъга дедилар: «Махдум, ёрдам беришг-ку, лекин ўз вақтингиз ҳозир ва ҳолингиз воқифи бўлинг. Наҳаҳсийрат ҳарифлар ва аждаҳосифат зарифлар ганимлигининг аёвсиз деңгизи ва шаштининг хунхор мажлисига тушиб қолишингиз мумкин. Эртага сизга юзланишмоқчи. Бундаин ажойиб марака ва ҳайбатли жангга сиз асло тушмагансиз. Иншоолло, яхшилик билан ўтсин». Мавлоно Абдулвосеъ деди: офтобдек мунаввар хотирингиз учун яширин қолмагайки, эртага менинг мажлисга келмаганим бўлсин... Хожа бу сўзни эшитдню изтиробда қолди. Жойидан сакраб туриб, ҳайрат бармоғини таажжуб тишига қўйиб, деди: «Махдум, бу қандай дил ўртайдиган гап бўлди. Амир Алишернинг мақсади сиз эдингиз. Бу мажлисга келмасангиз ҳолимиз вой-ку!.. Бу мажлисга мен қарийб юз минг танга харжляпман. Сизсиз Амир Алишер менинг бу хизматимдан заррача мамнун бўлмайдилар. Менинг бу миқдор молим зоё кетади. Нега сиз энди бундай қилмоқчисиз?» у деди: «Шу туфайлики, мана, анча вақт бўлди, Сиз билан Амир Алишер ўрталарингда дўстлик ниятлари борасида сизда бир оз губор ва кек кўринди. Алҳамдулилло, олло таоло инояти туфайли, унинг карами саҳобидан бу губор тарқалур. Бу мажлис ва маҳфил биниси сўзсиз заиф ҳазил ва ярамас мутойиба асосига қурилиши керак. Мир Алишер ўзини олам хуштабълари ва зарифларининг пешвоси чоғлайди. Ҳеч бир имкони йўқки, бу мажлисда бу каминага дахл қилмасалар. ʘнг мушқули шу бўладики, мен сизга йўналтирилган ҳужум тигини иложи борича мулоҳаза қилиб, сизга томон қаратмасликка ҳаракат қиламан. Унинг нозикмижоз эканлиги сизга ҳам маълум-ку... Шундай қилиб, мен туфайли ўртадаги тинчлик ва мусаффолик барҳам ейди. Сафо кудурати билан алмашинади. Мирзо Султон Ҳусайн, худо унинг жойини жаннатдан қилсин, шу орзуда ва бу маънини даъволарни вожиб қилувчи даргоҳдан сўрарди. Мулоҳаза қилиб кўринг, ул ҳазратнинг менга нисбатан не муносабати воқеъ бўлди. Ё мен ҳалок қилади, ёки ғазаб палахмонига солиб ўз мамлакати майдонидан улоқтиради. Мирак дедилар: «Шу

нига не лозим бўлса ўз устингизга олингу бу гапларни айтманг».

Алқисса, эрта тонгда панжшанба кунни жумодилоҳир оин бошлари, санаи ҳижрий йил (милодий 1492 йил, апрель оин бошлари). Амир Алишер улуғ амирлару ҳурматли аъёнлари, хосу авом, улуғу олий зот, мўътабар аҳоли билан бирга Мирак чорбоғига йўналдилар ва арши аъло ҳашамли у манзилга келиб тушдилар. Ҳар ким ўз жойига қарор топгач, Амир Алишер деди: «Жаноби мавлоно Абдулвосеъ қанилар? Нимага бу мажлисда кўринмайдилар?» Хожа Мажидиддинни ажиб бир изтироб чулғади, у ёқ-бу ёққа қараб, Мавлоно кеча намозшомда шу срда эдилар, шаҳарга тушиб кетган эдилар, деди. Уч-тўрт кишини Мавлонони топиб, чорбоққа олиб келиш учун жўнатинди. Улар боғ кўчаларига тушини билан Мавлонони топиб келишди, деган хабар келди. Мирак: «Унинг шаънига тегманглар, хафа қилманглар, ундан кўнгилхушлик ололмайсизлар», дедилар.

Миракнинг Шер деган бир югурдаги бор эди; жусаси мустаҳкам, баланд қоматли, савлатидан даҳшатли шер ҳам ярақон касалига мубтало бўларди; қутурган фил унинг салобати олдида хартумини ерга қўярди. Унга дедилар: Мавлоно мажлис остонасига қадам қўйиши билан ва чорбоғ дарвозасидан кириши билан асонгина унга тўғрилаб, Мирак буюрганлар, у кишининг ижозатисиз ҳеч кимни киритмайман, деб айтгин, деб тайинлашди.

Мавлоно Абдулвосеъ кириб келиши билан Шер асонинг унинг йўлига кўндаланг қилиб, «Миракдан ижозат бўлмагунча ҳеч кимни қўймайман», деди. Мавлоно деди: Қайси Миракни айтяпсан? Шер: «Мулло сиз нима деяпсиз? Битта Мирак бор, бошқасини билмайман», деди. Мавлоно деди: «Сен ҳалиги мен... Миракни айтяпсанми?» Шернинг жаҳли чиқди: «Мавлоно оғзингизга қараб гапиринг!» Мавлоно Шернинг ҳалқумига бир мушт туширди. Шер ҳам Мавлононинг ёқасидан олди. Мавлононинг дастори ерга тушиб кетди. Мажлисга хабар бердилар. Мажлис аҳли гуррос этиб кула бошлади. Кутилган ҳодиса бўлди. Мавлоно аждаҳодек қаҳр билан мажлисга кириб келди. У кириши билан ҳамма ҳурмат таъзими билан уни қабул қилди. Амир Алишер Муллога ўз ёнидан жой берди. Хожа Мажидиддин Муҳаммад

жўрттага ўзини билмасликка солиб, деди: «Махдум, мулозимлар сизнинг боғ эшигига ташриф буюрганингизни хабарини айтишганига анча муддат, қанча фурсат бўлди. Нима, у ерда тўхтаб қолдиларми?» Мавлоно деди: «Ори, боғи эшигига сизлар қўйган итсифат хўкниҳод, хирстабиат бир Шерча бизга тишини кўрсатиб, шағолдек ириллади. Бизнинг қоплон қаҳримиз газаб чангалини шердек унинг хунини тўкиш учун узатган эди. Маълум бўлиб қолдики, бу найранг сизларники экан». Мирак буюрди; Шерни келтириб, Муллонинг хотирига тасалли бериш учун унинг гарданига бир-икки қамчи туширишди. Сўнг деди: «Мавлоно, маъзур тўтинг, бу мажлисда бундан ортиғини амалга ошириб бўлмайди. Тилингиз тиғи билан унинг сазосини беришингиз мумкин...»

Мавлоно мажлис аҳлининг уни ҳажв қилмоқчи бўлганларига тегишли жавоб беролгани учун эгар-жабдуқли, олтин узангили от, йигирмата мовут чакмон ва ўн минг танга пул билан мукофотлашди.

Нақл қилишларича, Соҳибдоро дебди: «Султон Ҳусайн Мирзонинг бир амири бор эди. Қозоқлик даврида чўлу биёбонларда соядек ҳар қадамда уни қўриқлаб, офтоб пайти соя шамёна сифат унинг тепасида сарв қоматини соябон қиларди. Уни Амир Жаҳонгир барлос дейишарди. Мирзонинг жаҳонни ёритувчи подшолик офтоби ҳашамат ва азаматлик осмонида кўрингач, унинг бетолё толё юлдузи Уторуд сингари офтоб нурлари остида оташ иссиғи изтиробида қолиб кетди. Ниҳоят даражада, хору зор беъътибор бўлиб қолди. Ҳеч ким бу сирдан хабар топмади, хотира бармоғини бу мушкул ишни ҳал этиш учун босмади. Бу бадбахтликларнинг ҳаммаси учун у Амир Алишерга нисбатан ёмон муносабат қилиб юрди; Мирни ҳақорат қилишгача борди. Ҳазрати Мир буларни унутиб, унинг гуноҳини кечириб юради... Шу алпозда йиллар ўтди.

Бир кун Султон Ҳусайн Мирзо Амир Алишер билан хилватда ўтириб, ҳар бобдан суҳбат қуради. Мирзо ҳикмат дуржини очиб, Амир Алишердан сўради: «Ҳалойиқ фақирнинг ҳаққида на сўз айтадурлар?» Амир Алишер жавоб бериб, Сизни доду адлда, лутфу карамда, саховату шижоатда, баҳодирлигу диловарликда ягона билишади. Мирзо сўради: «Менинг мақсадим — менинг ғийбатимда, айбларим ҳақида халқ не демоқда?»

Амир Алишер деди: кеча келаётсам, бир болохонадан овоз келди. Секин яқин бориб эшитсам, бир киши шундай демоқда эди: «Султон Ҳусайн Мирзонинг ҳамма қилиғи, ахлоқи жойида, кўнгилдагидек беназир одам... Аммо аҳволи пешонасида бемурувватлик; ҳақиқатсизлик ёзилган. Узининг эски хизматкорларини ва қулларини, йиллар давомида унга итбат камарини жон белига боғлаб, қуллик юзини елкасига қўйганларни инояти назаридан узоқлаштириб, уларни оёқ остига ташлади...» Мен бир кишидан унинг кимлигини сўрадим. Унинг номи Амир Жаҳонгир барлос экан. Мен анча муддат ўз умрим нақднинг сарфлаб хизмат қилдим. Ҳозир аҳволим шундайки, ундан баттарини тасаввур қилиб бўлмайди, дебди. Мирзонинг буни эшитиб, авзойи ўзгарди. Кейин деди: «Махдум, сиз билмайсизми, у қанақа одам, мен унга бир оз эътибор кўрсатсам, такаббур бошини Сурайё авжига етказиб, ҳар куни бир кишини ўлдириб юрмасмикин?..» Мир дедилар: «Сиз тўғри айтдингиз. Аммо халқ буни тушунмайди. Унга риоят қилганингиз, тарбиялаганингиз тузук. Агар қийинчиликлар курасида вужуди нақди зангларида тозаланган бўлса... нима қилинса ҳам арзийди... Мирзо деди: «Унинг ишини сизнинг олий ихтиёрингизга топшираман». Мир уйга келиб, бир кишини Амир Жаҳонгирга жўнатди, бўлган гапларни унга айтгин, деди. Айтишларича, у соқолини тугамлаб, юзига ўзи бир шаполоқ тушурибди ва «Эй дариг, Амир Алишернинг қадрини билмай юрар эканмиз; унга шунча нохушликлар етказдик. У бўлса бизга шунча лутфу эҳсон ҳозирлаб юрган экан», дебди. У дарров Мирнинг уйга келиб, узр сўрабди. Ҳазрати Мир деди: «Олий ҳазрат хоқон... Сизнинг ихтиёрингизни менга топширди. Сиз нима дейсиз?» У хурсанчилик изҳор қилди. Мир деди: «Биз сиз учун Хуросоннинг йирик қасабаларидан Туршизни олмоқчимиз. Туғ ва ногоралар билан сизни у томон жўнатамиз. Сиз у ерларнинг подшоҳи бўласиз». Илгари такаббурлик ва ҳурматсизлик кўрсатиб юрган Амир Жаҳонгирнинг бор узру тавозеъ қилди. Тезда Мир уни катта дабада, туғу ноғора, мулозиму навкарлар билан ўша вилоятга ҳоким қилиб жўнатди. Лекин у ернинг халқи саркаш ва такаббур эди. Кўпинча улар ўз ҳокими ёки доруғасини, у ўздан кетадиган бўлса подшо рухсатисиз йўқотишарди. Амир Жаҳонгир бу ерга келиши билан бир

печа бузуқлар тўдасики, уларни чуғул дер эдилар, унинг ҳузурига тўпланиб, фитна қўзғатиб, ёмон қилиқлар ўргата бошладилар. Иш шунгача бориб етдики, халқ молу жонига қўл узатадиган, хотину фарзандлари номусига тегадиган бўлди. Амир Алишер ёнига бир тўда одамлар келди. У ўйлаб қараса, унинг ишлари уни қатл этиш ёки йўқотишга сабаб бўлмайди. Мир келган одамларга: «Сизлар доим ўзбошимчалик, фитна ва нохушлик қилиб юрасиз, ҳокиму доруғаларингиз билан келишолмайсиз. Энди сизларнинг адабларингизни берадиган вақт келди», деб қўрқитиб, подшога арзга боришга йўл қўймай, қайтариб жўнатди.

Амир Алишернинг ҳимоясига эътибор қилган Амир Жаҳонгир арзга келганлардан учта оқсоқолни қатл қилди. Туршиз халқи қора кийиб, икки юзга яқин киши Жаҳоноро чорбоғи эшигига тўпланишди, фиғону нола чекдилар. Мирза ҳарам ичкарасидан туриб, буларнинг дод-фарёдидан қўрқиб сўради: «Нима гап, уларнинг гулгуласи боиси нима?» Унга жавоб беришди: «Туршиз аҳли Амир Жаҳонгир дастидан арзга келибди». Мирза Амир Алишерни чақиртириб, таъна қилибди: «Тарбия қилганингиз устидан дод деб, келганларнинг додига стинг! Шарият буйруғига амал қилиш лозим».

Барча хатоларини, жиноятларини ҳисобга олиб, Амир Жаҳонгирни қатл этиш тўғрисида Туршиз халқи вакиллариغا нишон ёзиб беришди. Улар бориб ҳокимларини олиб ташладилар ва тошбўрон қилиб ўлдирдилар...

Мавлоно Муҳаммад Бадахший шундай ҳикоя қилади: Олижаноб... Мирзо Султон Ҳусайн Баҳодирхоннинг Мирҳожии Пири Баковул деган бир мулозими бор эди. Қазо ва қадар баковули ою қуёш патирларини ва юлдуз пилаларини ложувард гардуннинг зарафшон дастурхони атрофига қўйгандан буён ва Қаҳқашон дастурхонини парвардигор меҳмонлари олдига ёзгандан бери шоҳ ва шаҳриёр унинг каби баковул кўрмаган эди.

Бир куни ҳарамдан тахти равонда бир ҳурматли зотни олиб чиқишди. Амир Алишер дарвозасига қадам қўйиши билан тахти равон ичидан товуш келди: «Махдум, бугун сизнинг мулозимларингиз ҳазрати Мирзо олдидан ажойиб гапларни айтишди», деди-да, ўтиб кета-

верди. Ушанда подшонинг Мирдан кўнгли қолибди, деган одамлар орасида баъзи илво гаплар юрарди. Мир шундан музтариб бўлиб, тахти равон орқасидан югурди: «Махдум, бирпас тўхтанг!» У деди: «Маъзур тутинг, Мирзо мени бир зарур иш билан жўнатдилар, шошиб турибман.» Айтишларича, Мир тахти равон орқасидан йигирма қадамча югуриб борганлар...

Шоҳга яқинларининг кўпроқ танишини,
Улар яхши билур Султонининг ишини.

Мир ҳазрати Мирзо билан мулоқот пайтида ўзлари тахмин қилган гаплардан асар ҳам сезмади. Шоҳ хизматидан қайтгач, баъзи яқинларидан шоҳнинг кайфиятини сўради. Улар: «Мирзо бугун сизни яхши гаплар билан эсладилар. Ҳеч бир мурид бундайин иззату ҳурмат билан ёд қилмайди, дедилар», деб етказишди,

Мирга маълум бўлишича, Мирҳожининг мақсади ўзини халқ олдида Алишер билан қай тарзда муомалада бўлишини кўрсатиш экан... Мир бу кинани дилида сақлаб юрди. Бир йил ўтди. Бир куни намоз вақтида Мирзонинг ёнига келдилар. Аммо бу ташриф одатдаги вақтда эмасди. Шоҳ Мирдан сўрадилар: «Қасрдан келяпсиз? Чехрангизда ташвиш ғубори сезилади?» Мир деди: «Дарвешали шоҳ ҳузурига борган эдим. Қайтаётганда Ферузобод дарвозасига яқинлашган ҳам эдимки, дарвоза ичкарасидан ғала-ғовур эшитилди. Гумон қилдимки, мулозимларингиздан бўлса керак. Бир тўда йигитлар тозинажод отларга миниб келиб қолдилар. Бундай гўзал йигитларни бу шаҳарда кўрмаганман. Улар ортидан ҳайҳўйлаб келаётган кишилар кўринди. Ясавуллар одамларни четга сура бошлади. «Тарриқуво!» (Йўл бўшатиинг) дейишиб, йўл очардилар. Мен ўзимни бир бурчакка олдимда, кузата бошладим. Қимматбахо гавҳару ёқутлар билан безатилган тахти равонда Амир Ҳожининг Пир пайдо бўлди. Унинг товланишидан оламни ёрутувчи қуёш ҳам хира тортарди. Пахтагуллик жомаси чўнтагу ёқалари зарбафт, гавҳар қадаб, безатилганди. Бошида минг бахияли шафтоли гулли тақия қийшайтириб қўйилган, қўлида кўк дастрўмол; арғувоний таёқ ушлаганди. Тахтиравонни тўрт ёш йигит елкасига кўтариб олган эдики, улар оразидан ою офтоб рашки келарди. Тахтиравон олдида ўн чоғли йигит тилло, нуқра ва чини май идишларини кўтариб олиш-

ган. Қўлларида лаъл, феруза, забаржад, ва ёқут пиёла-лар. Тахтиравон ҳар беш-олти қадам юрганда Пир бир пиёла чой ичиб, газзагига ҳалиги йигитчалардан бирини бўса қиларди. Ғоят хушҳол бўлди: Худога шукур, подшо мулозимлари Қайқовусу Афросиёб, Хисраву Парвиз, Баҳрому улуг султонлар ва эҳтиромли хоқонлар муяссар бўлмаган нашъу намода юрибдилар. «Мирзо бу ҳикоятни эшитиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди; ҳайрон бўлди ва Мирнинг мажлисдан чиқиб кетишини пойлади. Кейин Бекина, Жонак, Бўдана ва Абу Шиҳналарни чақиртирди. Бу тўртталасини азоб малойикаси деб айтишарди. Мирзо уларга буюрди: Ҳожи Пири Баковулнинг уйига бориб, унинг бутун қариндош уруғи билан талон-торож қилинг. Бирор нарсасини қолдирманглар. Қоладиган бўлса, ўзларингдан кўринглар. Бир соат ичида Ҳожи Пирнинг хонадони юлдузлари ер билан яксон қилинди. Уни саодат авжидан кўтариб олиб, хорлик тупроғига ташладилар.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАБЪИДА НАФСОНИЙ ШАҲВАТ ВА РУҲИЙ ЛАЗЗАТГА МАЙЛНИНГ ЧЕКЛАНГАНИ ХУСУСИДА

Ҳожа Маҳмуд Тойбодий шундай ҳикоя қилади:

Бир кун ҳазрати Султон Ҳусайн мирзо Амир Алишернинг порсолиги ва таҳоратини бузмаслиги таърифини қилиб деди: «Бу жаноб дунёга келиб, ҳаёт хилъатини кийганларидан буён этакларига шаҳват чиркини теккизмаганлар, футувват ва жўмардлик ёқаси лаълин тугмасини хотинлар ҳавою ҳавасига тутқизмаганлар». Замон Билқиси, даврон Зубайдаси Хадичабегим бу гапга бовар қилмади:

— Бундан чиқди жаноби Мир эркаклик хислатидан маҳрум эканлар-да?!

Шу гап устида баҳслашдилар.

Бир одам Румдан келиб жаноби мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳузурда Рум порсоларини таъриф қилди.

— Бизнинг вилоятда шундай кишилар пайдо бўлдики, бирор соҳибжамол маҳбуби билан хилват қилишга муяссар бўлсалару у маҳбуба нозу карашмани ўрнига қўйса, улар панароқ жойга ўзларини оладилар... Сизнинг вилоятингизда ҳам шундай одамлар бор экан.

Ҳазрати мавловий дедилар:

— Гапингиз тўғри, бундай одамлар бор, аммо бу ерда уларни биз ҳез деб атаймиз.

Хадичабегимнинг Давлатбахт исмли бир парипай-кар, ой юзли чўриси бор эди. Фалак ойи унинг орази, қоши ва пешонасидан рашик қилиб ўзини гоҳ юзга, гоҳ қошга, гоҳида пешонага солиб кўрарди. Осмон офтоби унинг жамоли тобидан девона бўлиб, боши-ю юзини очганча гардун томида юмаларди. Нур занжирлари билан боғлаб қўйилмаганда ўз нури каби ўзини унинг оёғи остига ташлаган бўларди. Султон Хусайн мирзо, Хадичабегим ва Амир Алишер ўртасида бўлган махфий гапларда бундан бошқа марҳам йўқ эди. Мир кўнглининг бахтиёр қуши ҳар замон унинг ишқи ҳавоси фазосида парвоз этарди. Хадичабегим бу розни очиш мақсадида баъзи гапларни ўргатиб, уни Мирнинг уйига жўнатди. Ложувард фалакнинг ёш келини мағриб саропардасида беркингач ва қоп-қоронғи туннинг гулдор мушкин ёпинчигини устига тортгач, у Амир Алишер уйига кириб келди. Бемаҳал келгани учун Мир ҳайратда қолди. Алқисса, ўргатилгандек бир ҳикоят бошлаб, узундан-узоқ гапиргандан кейин, «Уҳ, нима қилдим. жуда кеч бўлиб қолди-ку!» деди. Мир, ҳечқиси йўқ, шу ерда тунаб қолурсан. Мисра: «Бир меҳнатхонамиз бор, бу ерда яшаш мумкин» деб жавоб берди. Унинг муддаоси шу эди, айтгани келди. Мир: «Ёнимдаги хонада ўзингга жой ҳозирлагин», дедилар.

Кечадан бирпас ўтгач, ул сарви раъно хиромон бўлиб Мирнинг хонасига кирди. Мир уни кўриб, унинг нима мақсадда келганини фаҳмлади. Аммо индамай ётаверди. Ул шакаргуфтор тўти сўзга кириб деди:

— Эй, олам махдуми, одамларнинг нури дийдаси! Баданимдаги ҳар бир мўй занжир каби мени бу томон судрагандек тасаввур қиламан. Бу судраш камина канизакка бўлган иноятингиздандир.

Мирзо дедилар:

— Бу такаллуф ва найранглар иш бермайди. Нима мақсадда қадам ранжйда қилганингиз маълум бўлди. Сизнинг барча масаладаги ишингиз мушкул бўлди. У узундан-узоқ гапларингиз сири ҳам маълум.— Шундай дедилару унинг қўлини олиб, тиззаларига қўйдилар...

— Бу мусқаб билан мақсудингиз дуррини теша олишимга имонингиз қомил бўлса керак ва бу калид бирла

мурочиғиз дуржи қулфини очиб, мақсуд гавҳарини
тона оламаи. Шунн билниғки, бизда эркаклик хислати
бор, қўлимиздан келади, аммо бу ишни қилмаганмиз,
қилмагаймиз ҳам.

Тарки лаззатҳон шаҳвоний сахост,
Ҳар ки дар шаҳват фуру шуд бар сахост.
Халқ пиндоранд ишрат мекунанд,
Бар хаёли пур худ пар мекананд.

(Шаҳвоний лаззатини тарк этмоқ саховатдандир.
Шаҳватга берилган киши фойда топмади.
Халқ ишрат қилмоқни ният қилади. Ўзининг ана шу ха-
ёлида пар тўкади)...

Бу гаплар Хадичабегим ва Мирзо қулогига етгач,
уларнинг Мирга бўлган эътиқоди юз, балки минг чан-
дон зиёда бўлди...

МАВЛОНО БИНОИЙ ФАЗИЛАТЛАРИ ВА УНИНГ УЛУҒ АМИР АМИР АЛИШЕР БИЛАН ЗАРОФАТИ

Мавлоно Муҳаммад Бадахший шундай ҳикоя қил-
ди: Амир Алишернинг мавлоно Биноийга эътиқодлари
кучли эди. Ўз туркий тилидаги «Тазкиратуш-шуаро»-
ларида у кишига эътироз билдирган бўлсалар ҳам, закий
фаҳм фозилларга маълумки, бу жуда катта таърифдир.
Мир шундай ёзадилар: «Мавлоно Биноий авсотун-
носдиндур. Мавлуди Ҳиридир. Бағоят қобилияти бор.
Аввал тахсилга машғул бўлди. Анда кўп рушдэ бор
эди. Бот тарк қилди. Хатга доғи ишқ пайдо қилди. Оз
фурсатда обдон битилди. Мусиқий фанига майл кўр-
гузди. Бот ўрганиб, хийли ишлар тасниф қилиб, рисола
доғи адворда битиди. Аммо таажжуб ва мақсурлиғи-
дан эл кўнгулга мақбул бўлмади. Бу сифат сабаби учун
фақир тариқин ихтиёр қилди ва риёзат ҳам тортди. Чун
ири йўқ эрди, ўз бошича қилгон учун ҳеч фойда бер-
мади. Эл таъну ташнеъидин Ҳирида тура олмай, Ироқ-
га борди. Ондин доғи ушбу рангда овозалар юборди.
Аммо чун йиғитдур ва қобил ва кўп гурбат ва шикаста-
лик тортти, умид борким, нафенга ҳам шикаст етмиш
бўлғай, ҳар тақдир била. Бу матлаъ онингдур:

Ба сири моҳ онки, сияҳ кард чашми ёри маро,
Ба сони сурмаи сияҳ кард рӯзгори маро.»

(Мазмуни: Мавлоно Биноий аҳолининг ўрта табақасидан. Туғилган жойи Ҳиротдир. Катта қобилиятга эга. Аввал ўқишга қаттиқ берилди. Унда етуклик иқтидори кўп эди. Аммо ўқишни давом эттирмади. Хаттотлик санъатига иштиёқ ҳосил қилди. Оз фурсатда кўп нарсани кўчира оларди. Мусиқий фанга ҳам майл кўрсатди. Уни ўрганиб кўп асарлар ёзди; адвор — мусиқа назарияси ва нота ҳақида рисола ёзди. Ғалати ёзилгани ва қусурлари бўлганидан эл кўнглига мақбул бўлмади. Шу сабаб бўлди-ю, бечораҳол бўлиб юрди, қийналди. Пири — устои йўқ эди. Ўз бошича иш тутгани учун иши юрилмади. Эл таъна-маломатидан Ҳиротда туролмай, Ироққа кетди. У томонлардан ҳам шу каби гаплар эшитилди. Аммо ҳали ёш йигит ва қобилиятли бўлгани ва кўп гурбат ва шикасталик тортгани учун иззат-нафси шикаст тонганидан ўз ўрнини ҳаётда теппишдан умид бор. Бу матлаъ униқидир: Ойнинг бошлари (ҳилол) ёрим қошларини қорайтирди; қора сурмадек рӯзгоримни қорайтирди.)

Мавлоно Биноийнинг ҳам Мирга эътиқоди зўр эди. Мавлоно Биноий ҳикояси: Ҳазрати Муҳаммад Шайбоний Хуросон вилоятини ўз қўлига олган вақтлари жума кунлари намоздан кейин Машкон жомеъ масжидида Мавлоно бир гуруҳ кишилар билан суҳбат қуради. Бир куни мақсура суфаси устида ўзининг Ироқ сафари ва Дарвеш Деҳакий, Султон Яъқуб билан суҳбатларини шундай ҳикоя қилади:

«Амир Алишернинг таъби нозиклиги ва мизожи қайтганлиги туфайли Хуросон мамлакатида яшаш имконияти бўлмай қолди. Думоғим тахтгоҳида Ироқ мулки сайри ҳавосига жазм қилдим...»

Ҳиротдан ўттиз фарсахча масофадаги Аҳмад Мирак работига етгач, дам олиш учун работ долонида ўтирардик ва таом ердик. Ҳусну жамолда ниҳоят латофатли ва камолатли бир йигит кириб келди. Биз уни таомга таклиф қилдик. Таомдан кейин деди: «Маълумки, настаълиқни деворга сизнинг бу мулозимингиздек ҳеч ким ёза олмайди. Агар бир қитъа ёзиб берсангиз, иноят қилган бўлардингиз. Биздан кейин бу ерга келганлар

ҳам хушвақт бўларди.» Мен бадеҳа тарзида бу қитъани ўқидим; работ деворига ёзиб қўйилди:

Ситамгаро, фалако, кажраво, жафокоро,
Нағўямат ки маро мулку подшоҳи деҳ.
Тўйию кўҳна работи, ҳароб бар сари роҳ,
Зи ҳарки хоҳ ситону ба ҳарки, хоҳи деҳ.

(Эй ситамгар, фалак, кажрав, жафокорсан. Мен сенга мулку подшоҳлик бергин демайман. Сену мана бу кўҳна, йўл тепасидаги хароб работ. Қимдан нима истасанг олгину, кимга хоҳласанг бер).

Иттифоқо, бу фақирнинг оти юролмай, ланг бўлиб қолди. Ҳамроҳларим билан видолашиб, работда яшаб, қолдим.

Намозгар пайти эди, Ҳирот томондан бир карвон етиб келди. Карвонбоши Айний Ҳалвойи бўлиб, бир ҳачири бор эдики, Хуросондаги бирорта якмайдон йўрға от унга ҳамроҳлик қилолмасди. Унинг нархи икки минг тангага етган, эди, аммо эгаси сотмаган эди. Кечқурун у карвонсаройга келиб тушди. Кечаси туриб юкларни ортайлик дейишса, ҳачир ўрнида йўқ эмиш. Эшик берк, эгаси эса эшик тагида ётганди. Бирортанинг ўтгани, ёки бузилган жойи йўқ. Одамлар ҳайрон бўлиб қолишди, бу нима деган гап бўлди? Ахир, тонг пайти юкларни ортишмоқчи бўлдилар-да, яна работ эшигини кулфлаб қўйдилар. Тонг оқара бошлаганда ғала-ғовур кўтарилди: работнинг бир бурчаги-томи тешилибди. Ҳачирни арқон билан ўша ергача олиб бориб юқорига тортган эканлар. Уни тушириб олишди. Шунча қидирсалар ҳам томни ким тешганини тополмадилар.

Ироқ вилоятига келгач, Деҳак қасабасига тушдик. Бу жой Ироқ шоирлари пешвоси Дарвеш Деҳакийнинг ватани эди. Шу ерда тўхташимиз билан ҳалиги Дарвеш билан кўришмоқчи бўлдик. Бу ерда уч кун бўлдик. Излаб Дарвешдан асар ҳам тополмадик. Шунда ҳозир бўлганлар ҳайрон бўлишди. Баъзи эътиқодчи дарвешваш кишилар узр сўрашиб, дарвешлар одоби шундайки, ҳеч ким билан яқин бўлмайди, дўст тутинмайди, қиш кунлари ғишт қўйиш билан машғул бўлади. Ёзда амирулмўъминин Умарга ўхшаб иш тутишади. Дарвешнинг хат-саводлари йўқ. У киши такаллуф билан турли рангдаги қоғозлардан китоб тузганлар. Бу у кишининг де-

вошидир. Ҳар гоҳ бир маъни хотирларига келса, ёки хат-саводли кишини учратсалар уни ўша варақларга чектириб қўядилар.

Шуларни эшитиб у кишига муҳаббатимиз ва шавқимиз ортди. Дедик: бир йўлбошловчи бўлса, бизни у кишиникига олиб борса. Деҳак хатиби шу ерда эди. У бу ишни ўз бўйнига олди. Бизни у кишининг уйига олиб борди. Уйларига кирсак, у киши тўқувчилик дастгоҳида ўтирган эканлар, тўқувчилик қилаётган эканлар. Бизни кўриб ўринларидан турдилар. Таъзим бажо келтириб, бизни уйларига таклиф қилдилар. Хуш келиб-сизлар, қаердан сўрасак, дедилар. Мен: «қуббатулислом Хуросонданман», дедим. «Пири Жом ҳузуриданми?» дедилар. Мен дедим: «Ори. У кишининг ажойиб ва марғуб шеърлари жуда кўп. У кишининг икки матлаъси, айниқса ёқади. Жонни сақлаш туморидек:

Шаба м дар мотами ҳижрон ду абрў дар хаёл омад,
Ба сийна ҳар кужо нохун задам шакли ҳилол омад.

(Қошларинг хаёлимга келиб ҳижрон мотамидаман, кўксимнинг қаерига тирноқ урмай, ҳилол шаклини ясайди...)

Мен ҳам шеърларимдан икки матлаъ ўқиб бердим. У киши тахаллусимни сўрадилар. Мен — Биноий дедим. Кейин туриб, мени ўз ёнларига ўтқаздилар ва ғоятсиз лутфлар кўрсатдилар...

Табриз вилоятига яқинлашдик Яъқуббек мулозаматига мушарраф бўлдик. Бу дилнавоз шоҳ деди: «Бизнинг диёрда сизларга нималар ёқди?» Мен: «Дарвеш Деҳакий суҳбатидан ўзга ҳеч нарса ёқмади!» дедим. Дарвешни мадҳ ва васф қилдим. Гап давомида маълум бўлдики, шоҳ Дарвешни кўрмаган экан.

Ҳикоят тамом бўлгач, шоҳ хижолат бўлиб қолди. Дарҳол муншини чақириб, Дарвеш Деҳакийни чорлаб бир шавқангиз ва муҳаббатомуз нома ёзишни буюрди. Уз садрини туҳфа ва ҳадялар, лойиқ эгар-жабдуқли от, сарупо билан Дарвешга жўнатди. Дарвеш у ҳадяларни олиб, подшони дуо қилди, унга санолар ўқиб, деди: «Оламини безаб турган ройига маълум қилингки, мен ўзимни подшога муносиб ҳамсуҳбат ва тенг кўролмайман. Унинг вилоятида яшаётганимнинг ўзи етади. Унинг мартабаси ва подшолигини дуо қилгум, аммо мени талаб қилмасинлар», деди. Ҳарчанд қистасалар ҳам кўнмади.

Садр ариза ёзиб Яъқуббекка жўнатди. Мазмуни маълум бўлгач, Дарвешга айтинг, бу томон келсин, ёки бизни ўз уйида кутиб олиш тайёргарлигини кўрсин, деб киши жўнатди. Дарвеш: «Чора йўқ, подшо мулозамати-га боришга тўғри келади», деди. Дарвешнинг бир эшани бор эди, ҳар замонда минадиган. Садр ўз хос отингизни мининг деса ҳам кўнмади. Йўл асносида Яъқуббек мадҳи ва насиҳатига бир ғазал битди.

Шоҳ билан учрашганда ўша ғазални тақдим этди. Мажлисида юз чоғли киши ўтирганди. Унда ҳамманинг кўнгли юмшаб, кайфияти яхши бўлди. Подшо сўради: «Ҳазрати дарвеш фақирдан нени талаб қиладинглар?» Дарвеш: «Подшоҳимизни умрини тилаймиз», деди. Подшо: «Йўқ, албатта бирор нарса сўранг», деди. Муболага ва илҳақлик кўпайгач, у деди: «Сиздан қиладиган илтимосим шуки, мени бошқа ўз олий суҳбатингизга чорламасаңгиз, тинч қўйсаңгиз. Мен ўз тинчимда сизнинг дуойи жонингиз ва давлатингиз билан машғул бўлсам». Подшо деди: «Бизга маълум бўлишича, ёнингизда боғча ва сарой бор экан. Ҳосилга кирай деб қолганмиш. Ушани сиз қабул қилинг, сизга топширамиз». Дарвеш деди: «Шоҳим, сиз яхши гап айтдингиз. Аммо, менимча, яна дарвешлар жамоаси бор. Буни эшитиб малул бўладилар ва дарвеш шоҳ ҳузурига бориб, ўзини халос қилибди, биз эса юк остидамиз, деб ўйлашади». Подшо: «Уларни ҳам халос қиламиз», деди. Дарвеш: «Одамларнинг сон-саноғи йўқ. Уларнинг барчасини халос қилмоқ малол келади. Энг осони биз ҳам улар қаторида ўз юкимизни кўтариб юрганимиз, уларнинг кўнглига юк солмаганимиз маъқул». Шунга келишишди. Дарвеш подшога дуо ва сано ўқиб, ватанига қайтди...

Мавлоно Соҳибдоро қуйидагиларни ҳикоя қилган эдилар: Ҳижрий 903 йили (милодий 1498) Ҳирот шаҳрида безори, ўғри ва бевош ятимлар кўпайиб кетди. Иш шунгача бориб етдики, кечалари ҳар кўча ва маҳаллада албатта бирор ўлик ва мажруҳ кишини топардилар. Бундай фасод ва тартибсизлик ҳаддидан ошиб кетди... Ҳазрати Султон Ҳусайн мирзо ошуро (муҳаррам ойининг ўнинчи) кунин Баҳром каби қизил либос қийиб, бошига қирмизи тож кийди ва ҳукм қилдики, «Қайси кўча ва маҳаллада безори ва бевошлар бўлсаю уни тутиб келтириб беришмаса, ўша маҳалла ғорат қилиниб аҳолиси қирғин қилинсин!».

Ушандайларни тутиб, текшириб, сурштириб, минг азобу уқубатларга дучор қилдилар. Баъзиларини миҳлаб ташладилар... Баъзиларини қўлтиғидан осиб, оёғига тош боғлаб, иккига бўлдилар. Бу жамоат билан биргаликда жуда ҳам кўп бегуноҳлар босиб ва осиб майдонда қолиб кетдилар. Бу ганни подшога етказганларида бевош ва безориларни текшириш ва тафтиш қилишни шоҳ амир Алишерга юкладди...

Шайхзодаи Ансорий шундай ҳикоя қилади: Ҳофиз Гиёсиддин Деҳдор Озарбайжон вилоятидан Хуросон вилоятига келди. У Амир Алишер билан учрашишни мақсад қилган эди. Бу ишни у Мирнинг бирорта нодими орқали амалга оширмоқ истади ва мавлоно Бадахший ҳузурига келди ва ўз мақсадини айтди. Мавлоно Муҳаммад Бадахший унинг ҳолу аҳволини тафтиш қилди. Қайси водийдан гапирмасин, ўша майдон чавандози тарзида кўрди; қайси фандан гапирмасин зехнининг ўткирлигидан унинг самандига етолмай қоларди. У ўзича деди: агар бу Мирга яқин бўлса, бизнинг обрўйимиз қолмайди, у бизни чарху дук ёнига қўйиб қўяди. Яхшиси буни Мирнинг суҳбатидан қайтармоқ лозим. Мир билан ошно бўлиш нақшини унинг хотири саҳифасидан ўчирмоқ лозим. У деди: «Эй азиз, қандайини орзу қилмоқдасиз, не таманнони хотирингизга йўлатмоқдасиз? Мир билан ошночилик қилиш қийиндур. Унинг миждозига мувофиқ келиш маҳол ишга киришиш билан барабар».

Ҳофиз Гиёсиддин унинг бу ишга рози эмаслигига тўшунди. Мушқули бу билан битмаслигини билди. У Соҳибдоро ҳузурига борди, У ҳам Ҳофизни роса текшириб кўрди. Забардаст олим ва фозиллигига иқрор бўлди. Бу ҳам важ кўрсата бошлади.

Ҳофиз ҳайрон бўлиб, ҳазрати Абдулла Ансорий мазори томон кетди. Амир Алишер у ерда бир чорбоғ қурдирган эдики, ундан Эрам боғи дилида рашку, ҳасаддан оташин лолалардан юз минглаб доғлар бор эди. Унинг дарахтлари олдида Ҳаварнақ санавбарининг ҳасратдан ҳайрат оёғи лойда эди. Ҳофиз шу боққа келди, сайр қилди.

Эрта тонг пайти эди. Субҳи содиқнинг барра мушуги ложувард кўк гумбази чинниҳонасига югуриб кириб, порлоқ юлдуз чини идишларини осмон тоқчаларидан тушуриб юборган эди.

Ҳазрати Мир таҳорат учун ҳужра эшигини очди. Бир

мушук ичкари кирди-да, токчага сакрай бошлади ва ер-даги чинни идишларни тушуриб синдира бошлади. Мирнинг газаби қайнаб тошдию захрини кимга сочишни билмади.

Намоздан кейин Мирнинг хотирига боғ сайрига бо-риш келди. Йўлга тушди, мулозиму суҳбатдошлари унга эргашдилар. Лекин Мирнинг қовоғига қараб, гап қотишдан қўрқадилар. Боғ ўртасида чортоқ бор эди. Мир шу ерда тўхтадилар. Мусоҳиблари дарвозахонада қолдилар. Ҳофиз Ғиёсиддин қараса, Мирнинг ёлғиз ўзи ўтирибди. Фурсатни ғанимат билиб, ичкари кирди. Мир ўз соясидан ҳам ҳадик олиб юрганди. У ўзи томон келаётган бегона кишини кўрди. Жаҳл билан сўради: «Бобо, сиз кимсиз, қаердансиз? Менинг ҳузуримга нега келяпсиз?» Ҳофиз тиз чўкиб, деди: «Мен ўзимни таърифи жомеъ ва монeъ қилиш учун келмоқдаман!» Мир бу ғалати сўзни эшитиб, деди: «Яқинроқ келинг, гапингиздан ҳайронман. Баён қилинг-чи, нима у «Таърифи жомеъ ва монeъ», деганингиз?» У деди: «Аввало мен ҳофизман, қуръонни етти қироат билан ўқий оламан. Ашарани ўқисам, эшитган кишилар шавқу завққа тўлади, бирикки байт шеър ҳам айта оламан; ашула айтаманки, ундан иштаёқмандлар ёқа йиртурлар, шавқ қанотида кўк гумбази узра парвоз қилурлар. Яна қиссахондурман. Амир Ҳамза, Абомуслим, Дороб қиссаларини бир навъи ўқийман. Уни эшитган олам сўз усталари оғизларига сукут муҳрин солурлар. Яна муқаллиддурман! Ҳамма билади, бу ишда менга тенг келадигани йўқ. Яна толиби илмман. Фозиллар қайси илмдан сўз очмасин, ўша илмда менинг пешволигимга тан берурлар. Яна далоқ (ҳодимчи) ликда маҳорату қувватим бор. Кимнинг баданида озори ё задаси бўлса хамирдан қилни суғургандек олиб ташлайман. Яна таббохман ошу таъмлар; ихтиро қилганманки, ҳеч боварчи унинг номини билмайди».

Мир ҳайрон бўлиб қолди. Деди: «Эй азиз, бу сен айтган нарсалардан бири амалга ошадиган бўлса, сендек менга анису жалис оламда бўлмайди». Суҳбат вақтида мавлоно Муҳаммад Бадахший мавлоно Соҳибдорога деди: «Бу ҳалиги бизнинг ёнимизга келган одам эмасми, Мир мулозиматига васила излаб?» Мавлоно Соҳибдоро, ҳа ўша, бизга ўхшаганларнинг жону дилига офату бало, деди.

Мир овоз бердилар: «Азизлар, кининглар. Ҳеч эшитмаган ва хаёлингизга келмаган мақолатлардан эшитинглар!» Ҳамма жамъ бўлди. Мир Ҳофиз Фиёсиддинга деди: «Лофу даъво қилдинг. Энди изхорини қил!»

Ҳофиз аввало қуръондан ашара ўқиди. Мажлис аҳлининг ҳушини олди. Кейин газал ўқиди. Ашула бошлади — дўсту душмани унинг овозига офаринлар айтишди. Амир Ҳамза қиссасини бошлади. Кейин ўзи айтган бир дostonни ўқиди ва мажлис аҳлининг ҳуши йўқолди. Уни тугатиб Абомуслим қиссасини ўқиди — ҳаммани сеҳрлаб қўйди. Мажлис охирида Дороб қиссасини ўқиди. Боғбон билан унинг ғуломи шу ерда туришган эди. Уларнинг тақлидини қилиб, ҳаммани кулдирди, баъзиларга шундай таъсир қилдики, кулавериб юмалаб қолдилар...

Ҳар ким ҳар илмдан баҳс қилди. Буларга ҳам жавоб берди. Ҳаммадан ғолиб келди... Кейин, Мирнинг буйруғи билан ўн бош қўй келтирдилар. Бошқа керакли асбоблар ҳам керагича ҳозирланди. Ҳофиз таббохлик қилди. Овқати ҳаммага ёқиб тушди. Шу бўлдию у Мирга яқин одам бўлиб қолди. Бирор одам унингчалик яқин бўлолмаганди.

МУФРАД ҚАЛАНДАР ЗИКРИДА

Бир куни Шоҳрухиянинг Ота ариғи мавзеидаги яйловда шоҳ саропардасининг манжуқи кўтарилди... Безавол давлат чодирларининг таноблари гўё ҳашаматли кўк гумбази кўнгурасига ташланган эди. Ҳазрати Султон Муҳаммад девонхона ичидаги шоҳлик тахтида ўтирган; фазилат арбоби ўз хизмати билан банд эди. Шоҳ бу каминага хитоб қилиб дедилар: «Хуросон ятимларини калтак жангида енгиб, уларнинг умри кемасини ҳайрат гирдобига ташлаган Муфрад Қаландар ҳикоятларидан гапириб берсангиз».

Мен ҳикоя бошладим: Хуросон муфрадларининг талабкаши ва лангардори Дарвеш Аҳмад саллакаш Ҳижоз сафаридан келди. У билан Бағдоддан Муфрад номли бир қаландар ҳам келди. Хуросон паҳлавонлари ва муфрадлари шундай гапирардилар: «Биз хушқомат ва зеболикда Муфраддек одамни кўрмаган эдик». Дубулға шаклида бошида қалпоғи, етмиш ямоқ мағрибий

памад тўни бор эди. Ичига кумуш қуйилган таёғи ҳам бор эдики, шарият мани ўлчовида уч ман келарди. У Ҳирот ҳиёбони бошига келиб овоз қилди: «Ҳиротнинг беш дарвозаси ва тўққиз булугининг паҳлавонлари, ятиму наҳанглариши чарлайман! Шу чўнга ким келса, агари Рустами Дастан, Соми Наримон ва Исфандиёри Рўйинтан бўлса ҳам у билан жанг қиламан!»

Бунинг хабари Султон Ҳусайн Мирзога етди, уни чақиртириб сўради: «Номинг нима?» У тиз чўкиб деди: «Шоҳим, шахриёрим, фалак муфради қўлида Қаҳкашондек тобланган ятимона чўби бор экан, фалакнинг тўққиз булуги паҳлавонларини ўз олдида паст деб билар экан, сидра дарахтидек улуғ мартабангиз саройи дабони қўлидаги таёқ султонун хоқонлар бошида сингай, рубъи маскун паҳлавонлари хизматингиз қуллиғида бўлгай!»

Мирзо унинг фасиҳати ва балоғатидан ҳайратда қолиб, яқинроқ чақирди ва қўлини унинг қалпоғига қўйиб деди: «Мардона бўл, бизнинг ҳимматимиз сен томонда бўлади». Муфрад подшога маъқул тушди.

Хуросонинг бсвошлари ўртасида шов-шув ва ғалағовур бошланди. Аламдорнинг ўғли бир ятим бор эди. Ғоят паҳлавон ва уларга бош эди. Забардастликда барча ятимлар унга тан берардилар. Уни Муфрад билан жанг қилмоқ учун гиж-гижлатдилар. Бу гапни подшога бориб айтдилар.

Боғи Зогон чорбоғининг ҳавзи лабида жанг бўладиган бўлди. Бу ерда Муҳаммад Мўъмин Мирзонинг чортоғи бор эди. Жанг куни у Мирзо чортоқ равоғида пари пайкар йигитлар билан ўтирарди. Мирзонинг ўн тўрт ўғли ўн тўрт кунли ойдек бўлиб ўз чортоқларида қарор топдилар. Муфрад ва Аламдор ўғли мисли икки маст шер ва икки қутурган фил каби маърака ўртасида, майдонда бир-бирлари билан жанг бошлади. Аламдорнинг ўғли олдин таёғини кўтарди-да, Муфраднинг бошини кўзлаб урди. Таёқ тушаётганда Муфрад эпчиллик билан ўзини олиб қочди. Аламдор ўғлининг таёғи қўлидан чиқиб ерга санчилди; уни тортиб олмоқчи бўлганида Муфрад бунга имкон бермай, таёғини боши тепасида айлантирди ва унинг жағига яқинлаштирди. Аламдорнинг ўғли ерга ағдарилди. Халойиқ бақирӣқ-чақирӣғи тутди ҳамма ёқни. Мирзо табақда олтин келтиршии буюрди. Уни Муфрад бошидан нисор этдилар.

Шу бўлдию Муфраднинг паҳлавонлик ялови ва зардастлик байроғи осмон авжи ва ою қуёш манзилига етди.

Ферузабод дарвозаси яқинида бир ятим бор эди. Уни Ҳайдар Тийргар дер эдилар. Баҳодирлар жанг куни унинг калтаги нукидан қўрқар, ятиму безорилар унинг ханжари ва пичоғи заҳмидан қалтирар эдилар. Кечаси у шаҳар айланмоқчи бўлганда турkning оғи кечаси кезувчиликни қўйиб, бир четга биқшиб оларди; қўлига ханжар олганда бешинчи фалакдаги Баҳром қўлидаги пичоқ қалтирарди. Ятимлар уни Муфрад билан жанг қилмоққа қўзгадилар. У, бундан менинг номусимга зиён етади, келиб-келиб қаландар билан жанг қилманми, деди.

Қабулар бо қабулар, боз бо боз,

Қунад ҳамжинс бо ҳамжинс парвоз.

Унга: Ҳозир Хуросон паҳлавонларнинг номуси елга соврулди. Қайтариб олиш қўлингдан келса, ўзингни қўрсат, дедилар. Алқисса, уни Муфрад билан жанг қилмоққа кўндирдилар. Мирзо ҳукм қилди: «Муфрад билан Ҳайдар жангига Ҳиротнинг ҳамма номдор ятимлари тўплансин!» Жанг пайтида Муфрад ўз калтагини Ҳайдар кифтига туширганда омад Ҳайдар қўлидан кетди: таёқ отишга мажоли қолмади. Муфрад Ҳайдарнинг бели ва кифтига тўрт мартта калтак туширди. Ҳайдар бир навъи ўзини тутиб турарди. Гўё пўлат мили ёки шамшод дарахти ерга санчилгандек тебраниб турарди. Олтинчи таёқни Ҳайдарнинг бошига туширмоқни чоғлади. Мирзо мулоҳаза қилди: агар шуни ҳам Ҳайдарга теккизса, ундан ному нишон қолмайди. Мирзо деди: «Ҳой, Муфрад! Шу чўбни урма!» У энди туширмоқчи бўлиб турганда бу садони эшитиб, айланди-да, чўбини бир чинор дарахтига қараб отди. Чўб ярмигача унинг танасига ботди. Муфрадни Мирзо ёнига чақирди-да, сўради: «Ҳайдар ҳақида нима дейсан?» У деди: «Шоҳим! Тоат тепасида инсоф билан айтар эканлар. Инсоф шуки, агар мен урган шу таёқларнинг бири менга теккудек бўлса, йиқилиб, маҳшар тонгигача туролмасдим. Паҳлавон Ҳайдар—жаҳон паҳлавондир». Бу гап Мирзога маъқул тушди, Муфрадга тилло тугмали чорқаб ва беш минг танга пул инъом қилди. Ҳайдарга ҳам худди шундай иноят қилди.

Ҳирот кўфасида Амир Халил деган амирзода бор эди. Шаҳарнинг беш дарвозаси ва тўққиз булутидаги ҳамма паҳлавонлар ятимликда унга таслим эдилар. У Муфрад билан чўб жанги қилмоқчи бўлди-да, Мирзо ҳузурига келди: «Мен Сизнинг Мурфадингиз билан жанг қиламан!» Мирзо хондон ташлаб кулди-да «Менда Мурфад йўқ, Муфрад бор! Жанг қиладиган бўлсанг, билиб олгин». Ногоҳ Муфрад кириб келди. Мирзо деди: «Жаноби саййизода Мирхалил сен билан жанг қилмоқчи. Сен нима дейсан?» У деди: «Бо оли Али ҳарки дарафтод барафтод» («Али насли билан ким жанг қилмоқчи бўлган бўлса, йитиб кетган»). У хонадон итлари билан жанг қилишни менга ким қўйипти. Мирхалил деди: «Эй қаландар! Бекорчи гапни қўй. Баҳона излама. Хоҳласанг мен билан жанг қил». Муфрад деди: Эй саййид! Истасангиз бошиму кўзимни чоқлаб уринг. Чарчаганингизча ёки кўзингиз етганча. Кейин эса мен жанг бошлайман!» Шундай дейишиб, иккаласи ҳам Мирзо ҳузуридан чиқиб кетишди. Боғи Зоғондан чиқишлари билан Амир Халил ва унинг ятимлари Муфрадни ўртага олдилар. Ун саккиз жойига пичоқ ва ханжар урдилар. Бунинг хабари Мирзога етгач, ҳукм қилди: «Мирхалилни қаерда кўрсангиз ҳеч кимдан сўраб ўтирмай отиб ўлдиринг!» Мирхалилни унинг тарафдорлари яширдилар. Мирзо Муфрадни ўз ҳузурига келтирди ва барча жарроҳларни йиғди ва деди: «Агар шуни даволай олсанглар, нима муродларингиз бўлса ҳосил қилурман! Хазинамдан сизлар учун инъом муяссар бўлғуси!» Жарроҳлар унинг жароҳатларини текшириб, ҳаммаси бирдек: «Иложи бор», дейишди. Аммо ичаги кесилибди. Бунинг иложини топиш қийин. Уни тикиб бўлмайди. Мирзо буюрди: «Устод Шайх Ҳусайн жарроҳни топиб келинглар!» Шоҳим, у бемор ётибди, дедилар. Подшонинг буйруғи билан уни тахтиравонда олиб келишди. Мирзо деди: «Эй устод! Агар шу одамни шифоласангиз, нима муроду мақсудингиз бўлса, бажарурман!» У суварак мўрчасиданки, мўрчаи сулаймоний (от қоринчаси) ҳам дейдилар, бир қанчасини топиб келишни сўради — ҳозир қилдилар. У кесилган ичакнинг икки учини бир-бирига ёпиштириб, бир мўрча оғзини ичаклар ёпиштирилган жойига тутди. Мўрча ярага ниш уриб, тишлаган заҳоти унинг бошини кесдилар. Бошқасини унинг ёнидан шундай қўйиб, қалласидан жудо қилавердилар. Шу йўл билан кесилган ичак

атрофини тикиб чиқдиларда, қорнига солиб, қорнини тикиб қўйдилар. Кейин даволай бошладилар. Қирқ кун ичида Муфрад оёққа турди, согайди. Муфрад тўшакдан туриши ва сиҳат-саломатлик майдонига қадам қўйиши билан подшодан Амир Халилга шафоат қилиниши, унинг гуноҳидан ўтишини сўради. Подшо афв қоғози ёзиб берди. Эълон қилдиларки, Амир Халилнинг подшо инояти билан гуноҳи кечирилади. Қўрқмай подшо олий остонасига етиб келсин. Бу хабар Амир Халилга етиши билан олий остонага келди. Подшо деди: «Агар сени Муфрад билан яраштириб қўйсам нима дейсан?» У деди: «Шоҳим, мен билан Муфрад ўртамизда жанг бўлмагунча бизнинг ярашганимизнинг қарори ва эътибори бўлмайди». Муфраддан, сен нима дейсан, деб сўрадилар. У деди:

Таҳаммул гарчи маҳмуд асту нафъи бекарон дорад,
Начандони таҳаммул кун, ки мардиро зиён дорад.

(Сабр яхши нарса, у гарчи чексиз фойда келтирса ҳам, ортиқча сабру тоқат одамга зиёндр).

Мен қўлимдан келганча адаб юзасидан ва бу кишининг ҳурмати мулоҳазасида бўлдик. Қарасак, кўриб турганимизча. Энди ҳеч монёлигимиз йўқ. Мисра: Қорадан ўтиб тушадиган ранг йўқ.

Алқисса, уларнинг жанг соати белгиланди. Жанг майдони Боғи Шамол чорбоғида тайинланди. Айтишларича, Амир Халил жанг бошланиши билан бехудона Муфраднинг бошини кўзлаб ўн марта чўп урган. Ҳар гал Муфрад зарбани рад қилган. Муфрад ҳам ўз калтагини Мирхалилнинг бошига ҳавола қилди. Зарбаларни у ўз чўби билан қайтарди. Муфрад унинг таёғига чап бериб оёғини мўлжалга олди. Мирхалил оёғи суяклари пўсти ичида майдаланиб кетди. У тиз чўкиб қолди. Кейин туриб, синган оёғини қимирлатиб кўрди. Сяниқ суяклари пўст ичида тўпиққа ўхшаб, саночи ичидан кўринди. Йиғилган одамларнинг нафаси ичига тушиб кетди. Мирза буюрди; Устод Зайнобиддин шикаста бандни келтирдилар.

У шундай табиб эди: подшо ҳарами аҳлидан бир хотиннинг сурун суяги чиққанди. Подшо бунинг суягини жойига солиш керак, деди. Унга қўл теккиза олмаслиги сабабли кўп ўйлаб туриб деди: «Бир ҳўкизни ивитилган

нон билан уч кун боқиш керак. Сув берилмасин. Уч кун ўтгач, ҳўкиз белига ёстиқ қўйиб, ўша хотинни миндинглар, оёқларининг икки учини ҳўкизнинг қорни остидан бир-бирига тортиб боғланглар. Кейин катта тоғорада сув тўлдириб ҳўкизнинг олдига қўйишглар. Ҳўкиз ичган сари қорни кўтарила бошлайди. Кейин «қарс» этган товуш эшитилиб, суяк ўз ўрнига тушди. Подшо унга кўп иноятлар кўрсатиб, эъозлади. Алқисса, шу кишини келтириб, подшо деди: «Бу саййидзода беақллик қилди. Манави қаландар билан жанг қилиб, ўз оёгини ишдан чиқарди. Шунини тузатиш лозим». Устод буюрди: ердан тизза бўйича чуқурча қазидилар. Ганч топиб келтирдилар ва сувга қордилар. Мирхалилнинг оёғи кафтичи чуқурга қўйиб, қўли билан суяк майдаларини ён-веридан айлантириб тартибга солиб чиқди. Синган қисмининг икки бўғунча келадиган жойига қадар ганч лойидан тўкди. Шундай қилиб, тиззасигача ганч лойи билан қотирди. Қирқ кун уни даволадилар. Тузалгач, оёгини ганчдан бўшатдилар.

**ПАҲЛАВОН МУҲАММАД АБУСАЪИД ВА СУЛТОН
ҲУСАЙИН МИРЗОНИНГ БОШҚА КУРАШЧИЛАРИ
ФАЗИЛАТЛАРИ ВА КАМОЛОТИ ЗИКРИДА**

Бир куни Шоҳрухия яйловининг манзил ва мавзеъларидан Лаклакони мавзеъида ҳазрати султони аъзам — хоқон адлу инсофнинг баланд туғларини тикди... Султон Муҳаммад Баҳодир осмондек саропарда ичидаги шоҳлик тахтида ўтирганди. Амирлари, аркони давлат, фозилу фазилат аҳлининг ҳар бири ўз муқаррар ўридан жой олган эди. Шоҳ бу банди каминага хитоб қилиб дедилар: «Машҳурки, Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид ўз маҳорати ва камолоти билан кураш фанида ва бошқа илму фанлар, фазилатларда ўз асрининг яғонаси экан. Унинг фазилатларидан бирор нарса айтиб берсангиз кўнгилдагидек бўларди».

Мен ҳикоя қилдим: шоҳим то шу дамгача, куннинг заррин кокилли қизил паҳлавои кўк гумбази майдонинда шомнинг қора либосли занги курашчиси юзини ерга қаратиб, забун этиб турган экан, ҳар вақт субҳидамда у ер узра кўтарилиб, калла уриш фанида у зангини за-

мон тупроғидан олиб, чуқурга улоқтирар экан, унга тенг келадиган паҳлавон дунёга келмаган. Бирорта паҳлавон ҳам унинг тизини ерга теккизолмагани маълум. Паҳлавон барча илму фанларга, фазилату камолатга моҳир эди. Улуғ амир Амир Алишер Паҳлавон Мухаммад Абусаъидни ўз тазкираларида шундай таъриф қилганлар:

«Паҳлавон Мухаммадким, кўп фазилат била орастасурким, хусусан гуштигирлиқ фаннида. Бовужуди улким, ул фан онинг ҳаққи ва мулкидир, маълум эмасдурким, ҳаргиз бир кимса бу фанда андоқ пайдо бўлмиш бўлғай. Ўзга фазойилига кўра дун мартабасидур ва муסיқий ва адвор илмининг беназиридур. Чун камолоти «Азҳари минашшамс»дур, шарҳ қилмоқ эҳтиёж эмас. Фақир Астрободдан бу рубойини Паҳлавон хизматларига битиб йибордимким. Рубойи:

Дар каъбаву дайри мо ба иршоди туим,
Дар савмааву майкада бо ёди туим.
Зокири саҳару шом ба авроди туим,
Яъники яtimi неъматободи туим.

(Каъбадаю юргимизда сенинг иршодинг биланмиз. Ибодату майхонада сенинг ёдинг биланмиз. Саҳару шомда сенинг дуои жонингдамиз. Яъники, неъматларинг — фазилатларинг мулки етимларимиз.)

Паҳлавон бу рубойини жавоб айтиб йиборди. Рубойи:

Эй Мир, ту пиру мо ба ишшоди туим,
Доим ба дуооғую бо ёди туим.
Ин шаҳр ба ту шушасту, мо бо ту хушем.
Сарвему хароби Астрободи туим.

(Эй, Мир сен пир, биз эса сенинг иршодинг — тўғри йўл-йўриқларинг биланмиз. Доимий дуооғўйинг, ёдинг биланмиз. Бу шаҳар, яъни Астробод балки, сенга яхшидир; аммо биз сен билангина хушвақтмиз. Сарв эдик, Астрободдалигингдан харобмиз).

Бу матлаъ Паҳлавондиндиким, айтгонда подшоҳ ўн минг олтун сила иноят қилдиларким. Матлаъ:

Гуфтамаш дар олам ишқи ту корам, бо ғам аст,
Гуфт хандон зери лаб: «Ғам нест, кори аломаст».

(Унга дедим: Оламда ишим сенинг ишқинг бўлди, ғам-

лиман. Лаб буриб кулди ва деди: «ҳечқиси йўқ, дунё иши шунақа!»)

Закнйфаҳмлар таъбига маълум бўлсинким, Мир «Тазкиратуш-шуаро»нинг тўртинчи мажлисини Паҳлавон Муҳаммад зикри билан бошлайдилар. Мисли мавлоно Масъуд Шервоний, Амир Атоулло, Мир Муртоз, мавлоно Хусайн Воиз, мавлоно Муъин Воиз, Амир Камоллиддин Хусайн, Қози Ихтиёр, мавлоно Муҳаммад Бадахший, мавлоно Мир Хусайн Муаммой, мавлоно Номий, мавлоно Абдулвосеъ мунши ва бошқа Хуросоннинг зўр донишмандлари, фозилу уламолар зикрининг Паҳлавон зикридан кейин келиши унинг улуғ мартабаси ва олий обрўси далолатидир...

Айтишларича, мажлисда мавлонозода Мулло Усмон билан шайхулислом ва қози Низом тезлашиб қолибди. Шайхулислом деди: бу гап Мир Саййид Шариф ва мавлоно Саъиддиннинг «Мифтоҳ»га ёзган шарҳларида бор. Мавлоно Низомиддин эса, у ерда йўқ, деди. У киши шарҳловчиларни келтиринглар, деди. Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид ҳожати йўқ дедилар ва шарҳларнинг тегишли жойларини ёддан ўқий бошладилар. Ҳар мавзусидан бир саҳифа ўқидилар. Мажлис аҳли ҳайрэнликдан ғала-ғовур қилиб қолди. Қози Низомнинг муддаоси исботланди.

Олий мансаб эгалари, аслзодалар ва улуғлар Мирзо Султон Хусайн мажлисига йиғилган кун бир масала ўртага ташланди. Шайхулислом икки марта қайтардилар. Бу ҳол Мирзога ёқмади. Чунки Шайхулислом секин, гапни чайнаброқ тушунтирдилар. Паҳлавон Муҳаммад масалани қайтарди. Мирзо дарҳол уни топдилар. Мажлис тарқагач, Шайхулислом ташқарига чиқиб, мажлисда шундай подшо, шундай уламо ҳозир бўлатуриб, қурашчи одамнинг маликулкаломлик қилиши қандай бўлади, дедилар. Бу гапни Мирзога етказдилар. Мирзо дедилар: «Бу мажлис Шайхулислом ва уламо учун чақирилгани тўғри. Туркигўй одамман. Агар Паҳлавон Муҳаммаднинг бу мажлисда сўзлашга қобилияти ва лаёқати бор экан, Шайхулисломнинг уни чеклашлари тўғри эмас. Агар сўзлашга қобил экан, бунга шайхнинг нима даҳли бор!» Мирзонинг бу гапини Шайхулисломга етказдилар. Ҳамма ақобирлар йиғилган бу мажлисда Шайх сўради: «Сизлар бу хусусда нима дейсизлар?» Мажлисагилар деди: «Сиз бир нима дедин-

гиз ва Султон сизнинг ўша гапингизга яраша жавоб берди. Энди ихтиёр ўзингизда». Шайх бир қадар ўйла-ниб турди-да, деди: «Дарвоқеъ, инсоф билан айтганда Паҳлавон Муҳаммадни уламо мажлисида сўзлашдан манъ қилмаслик лозим». Паҳлавон Муҳаммад кураш санъати ҳақида бир китоб ёздилар. У шундайин латиф ва зариф тил билан ёзилганки, суханвар ва фасоҳат майдонининг муншилари уни балоғат маъракаси деб биладилар ва ўзларининг ожизлик тизини ерга қўядилар...

Машҳурдирки, Паҳлавон Муҳаммад Хожа Ҳофиз Шерозийнинг кўп ғазаллари байтларидан исм чиқарганлар. Шу жумладан, қуйидаги байтдан «Шужоъ» исмини топганлар:

Дарахти дўсти бинишон, ки коми дил бабор орад,
Ниҳоли душмани бар кан, ки ранжи бешумор орад.

(Дўстлик дарахтин экил, дил коминг ҳосил бергай;
душманлик ниҳолини йўқ қилки, беҳисоб ранж келтир-гай).

Хожа Муҳаммад Тойбодий шундай ҳикоя қилади: бир куни Султон Ҳусайн Мирзо мажлисида Ҳофиз Ғиёсиддин Деҳдор фазилатлари ва камолати ҳақида гап кетди. Жаноби Амир Алишернинг Ҳофиз билан Козургоҳ чорбоғида учрашгани ҳақида подшога бирма-бир гапириб бердилар. Ўша танишув пайтида Ҳофиз ўз сўзини «Мен ўзимни таърифи жомеъ ва монeъ қилгани келдим», деб бошлаганди. Буни эшитган Мирзо кулиб дедилар: «Бундан таъбининг латофати ва зарофати маълумдир. Бу кеча у киши билан суҳбат қургумиз-дур».

Жаҳонро чорбоғидаги хушманзара қасрда зиёфат муқаррар қилинди. Мирзо мажлисда бўладиганларнинг номини ёзиб бердилар: Амир Алишер, Паҳлавон Муҳаммад, Хожаги Абдулла Марворид, Хожа Камолиддин Ҳусайн Низомулмулк, Амир Саййид Бадр, Мирқосим Туркигўй, Амир Жоний мавла, Амир Низом Муқаллид, ҳусн аҳлидан Қосим Мирҳусайний, Мирзой Тарёкий, Тоҳир Чакка, Сарви Лабижўй, Моҳи Симномий, Мирак Заъфароний, Руҳулло пари, Шомуҳаммад хонанда,

Мирзонинг Тайфур номли бир пайки бор эди. У шундай хушбичим йигит эдики, унинг ҳусну латофатини кўрганлар ҳазрати Юсуфнинг ўтганини унутишарди. Мир-

—нинг волаю шайдоси эди... Уни шу даражада кийинтириб қўйган эдики, уни кўрганлар қуллик ҳалқасини тақинишга ҳам рози бўлардилар. Заррин камари атрофига қирқта қўнгироқча тақдирган эдилар. Бошида жавоҳирлар қадалган тож, қуббасида ҳумой қуши пари ўрнатилган эди. Эгнида зарбафт қантара. Мирзо дедилар унга: «Бугунги суҳбатни сен учун тузмоқдаман». Тайфур: «Шоҳим, бугун хонамда бир гуруҳ дўст ва мусоҳибларим йиғилмоқчи эди. Нима бўларкин?» Мирзонинг ўзи ҳам мажлисда бошқаларнинг кўзи унга тушишига рози эмас эди... Алқисса Мирзо унга рухсат бердилар. Аммо Тайфурнинг хонаси ҳам, шу боғи жаҳонорода, Садафхона билан ёнма-ён эди. Суҳбат бошланиши билан, ҳофиз Гиёсиддинга ўз ҳиссиётларини намойиш этиш учун сўз берилди. Ҳофиз ўз хунарларини кўрсатиб мажлис аҳлига шундай қилиқлар изҳор қилдики, мажлисдаги илму фан эгалари, ҳамма унга вола ва ҳайрон бўлдилар. Бу мажлисда Ҳофиз Басир бир ғазал ўқиди, Хожаги Абдулла Садр Марворид қонунда бир куй ижро этиб берди. Кейин мажлис охиригача Ҳофиз Гиёсиддин ўз санъатини кўрсатди. Паҳлавон Муҳаммад мажлис охирлашганда шамоллаб келиш учун ташқарига чиқди. Қараса, Садафхона томонда машъаллар ёқилган, ғалаговур овози келар. Ширакайф ҳолда Паҳлавон ўша томон йўл олди. Яқинлашгач, уни Тайфур кўриб қолиб, йиғитлар билан ташқари чиқиб, Паҳлавон оёғини тавоф қилди ва: «Бу қандай лутфу банданавозлик бўлди, банданинг бошини осмонга етказдингиз...» деди у; Паҳлавонни ўз мажлисига таклиф қилди. Паҳлавон унинг суҳбатига кириб, бир журъа май ичиши билан Мирзо ва унинг мажлисини тамоман унутди. Бирор лаҳзадан кейин Амир Алишер Паҳлавон маст бўлиб, уйига кетган бўлиши керак, деб гумон қилиб, кетмоқчи бўлди. Ижозат сўраб, чиқиб кетди. Мирзо деди: «Анча бўлди Паҳлавони олам чиқиб кетганига, нега дараги йўқ?» Бир кишининг бу гапдан хабари бор эди: у деди: «Шоҳим, Паҳлавон Тайфурнинг субатига кетганлар». Мирзонинг икки жиҳатдан жаҳли чиқди: Паҳлавоннинг бир пайк суҳбатини шоҳ суҳбатидан аъло билгани: иккинчидан рашки келганидан. Мирзо тинч ўтиролмаб буюрди, Хисрав пайкни келтирдилар, унинг кийимлари ва тақинчоқларини бир бўхчада тайёрладилар. Жони мавлага: «Буни кўтар-да, обориб Паҳлавоннинг олдига қўй ва буни Мирзо

сиз учун бериб юборди, деб айт!» деди. У бўғчани Паҳлавонга келтириб берди. Паҳлавон уни очиб, пайк кийимини кўрди-да, мастлиги тарқаб кетди, ҳушёр тортди. Уйқуда эди — уйғонди... Нима қилмоқ керак? Мисра: «Иш тушубтур, эй кўнгли, мардоша бўл, петмак керак!» Паҳлавон мажлис аҳлидан бир қайчи тониб беришларини ва хонани бўшатиб қўйишларини сўрадилар. Пайклар қоидасидек, соқолини таги билан қиртишладилар. Пайк кийимини кийдилар. Белига тирбанд ва кўнғироқчаларни тақиб олдилар... ўзларини пайк ҳолига келтирдилар. Сўнг пайкаларни чақирдилар. Тайфур Паҳлавоннинг аҳволини кўриб, дод деб юборди. Бошини у кишининг оёғига қўйиб, йиғлади. Бошловчилар қондасидагидек у киши Тайфурга қарама-қарши бир жойда туриб югура бошладилар. Сўнг бадеҳа тарзида подшо мадҳига бир қасида тўқидилар. Ҳамма Мирзо мажлисига қараб югурди ва Паҳлавоннинг қай ҳолатда келганлигини хабарини айтишди. Мажлис аҳлининг Мирзодан ташқари барчаси ташқарига отилди. Паҳлавон Мажлисга кириши билан ҳалиги қасидани тўқиб бўлди. Кейин ўқиб берди. Мажлис аҳли олқиш-тахсинлар ўқиди. Мирзо деди: «Азизлар, фалак пайки ўзининг қуёш тожини бошига қўйиб унга бир даста шуълалар ҳумойи паридан зийнат бериб, юлдузларнинг заррин кўнғироқчаларини камари атрофига таққан ва нилгун хитой атласидан тикилган зарбафт қантарасини кийгандан буён бирор подшоҳнинг бу каби пайки бўлмаган! Энди шу нарсанинг ўрники, мен ўзимни ва бу пайкимни олам аҳлига кўрсатмоғим лозим!» Хабар юборди: улуғ подшоҳзодалар, ҳурматли амирлар осмон мартабали сарой аҳли машъалалар ёқиб ўша томонга етиб келдилар. Шаҳар томон юришга қарор қилинди. Бир киши бу гапни Амир Алишерга етказди. Мир дарҳол отга миниб, улар турган жойга етиб келди. Мирзо отга миниб, Боғи Шамол дарвозасида турган эди. Паҳлавон билан Тайфур унинг оти жиловидан тутган эдилар. Шаҳзодалар ҳам отда. Мир отдан сакраб тушиб: «Шоҳим, биз Паҳлавон билан ҳар ишда бирга бўлмоққа, ажралмасликка қасам ичганимиз. Паҳлавон қандай йўлни ихтиёр қилган бўлса, камини ҳам шунга қўшлиман. Бу саодат фақат Паҳлавонга тегишли бўлмасин. Ҳукм этинг, мен учун ҳам пайклар кийимини келтиришсин Паҳлавон иккаламиз бир либосда бўлайлик», деди.

Буни эшитиб Мирзо ўз хатосини тушунди, надомат бармогини пушаймонлик тишлари орасига олиб, буюрди: «Ипоят қилиб. Паҳлавондан узрхоҳлик қилинглари ва устидан бу либосни ечиб олинглари!»

Мир Паҳлавон олдига яқин келиб деди: «Мирзо лутф қилдилар, узр сўрамоқдалар. Сизни бу либосдан холи қиладилар». Паҳлавон дедилар: «Чиндан ҳам неча йиллардан бери шу маъни орзусида эдим. Энди буни қўлдан чиқармаслигим лозим».

Алқисса, айтишларича, Мирзо подшоҳзодалар, Мир Алишер ва аркони давлат бўлиб, Паҳлавонга юз минг танга сийлов бердилар.

Хожаги Абдулла садр шундай ҳикоя қилиб берган эди: Султон Ҳусайн Мирзонинг бир мажлисида фозиллар ва аслзодалар йиғилган эди. Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид шу мажлисда оғир мусибатга ва маломатга қолганини гапириб қолди. Ҳазрати подшоҳ бу гапни сурриштирди. Паҳлавон деди: «Ҳазрати подшоҳ бу каминани Паҳлавони олам деб атайдилар ва менинг фахр этувчи бошимни шуҳрат авжига кўтардилар. Бу лақабини ўзимга татбиқ эта олмайман ва муносиб билмайман. Зеро, пойтахтда Паҳлавон Муҳаммад Молоний деган Паҳлавон бор. Мен у билан кураш тушмаганман ва йиқитмаганман. Бас, шундай экан, мен бу лақабга қандай сазовор бўлай?» Мирзо ва Амир Алишер ҳайрат бармоқларини тишладилар ва дедилар: «Эй, Паҳлавони олам, Муҳаммад Молоний башар жинсидан эмас. У одам суратидаги бир дев. Сиз у билан кураш тушсангиз бўлармиди?!» Шу гап устида Паҳлавон Муҳаммад Молоний кириб келди, Мирзо унга дедилар: «Паҳлавони оламининг сен билан курашгиси бор. Нима дейсан?» У деди: «Худо ҳаққи, у кишининг бундай номаъқулчилигини хотирда тутаман. Шунини айтишга ўзимда журъат сезаманки, мен бу киши падари бузрукворининг камини шоғирдиман. Бу махдум менга махдумзода бўладилар:

Бо валинеъмат ар бурун ойн,

Ғар сипеҳри, ки сарнигун ойн.

(Валинеъматингдан устун келмоқ истасанг, осмон бўлсанг ҳам яқсон бўлгунг.)»

Ҳамма мажлисдагилар Паҳлавон Муҳаммад Молонийга таҳсину офаринлар ўқидилар. Паҳлавони олам: «Бунинг нима дахли бор. Курашнинг шартларидан, би-

ри ҳам шуки, ким курашга талабон бўлса, ибо қилмайди, улар сўрамайди. Мисра: «Жамшид юзланса ҳам гар, келинг де!» Хуллас подшо буюрди, паҳлавонлар тунбон кийдилар ва олишувга киришдилар. Паҳлавон Муҳаммад Молоний ўзича ўзи ҳам уни ҳам йиқилишга йўл қўймасликка қарор берди ва курашни давом эттирди. Кураш бошланиши билан гуштигирлар бир-бирларига ёпиша кетишди. Паҳлавони олам: уни анга қўйиб, илм берди ва йиқитди. Паҳлавон Муҳаммад Молоний ёни билан йиқилди. Паҳлавони олам келиб подшо қаршисида тиз чўкди. Подшо деди: «Эй, Паҳлавон, бу усулни у сендан ҳам яхши билади. Унинг елкасини ерга теккизмасанг ҳисобга ўтмайди». Паҳлавони олам: «Эй шоҳим, миноранинг пушти ва ёни бўлмайди, деган ривоятни эшитганмисиз?» деди. Буни эшитиб Паҳлавон Муҳаммад Молоний ердан сакраб туриб, маст филдек кела бошлади. Паҳлавони олам қараса Мирзанинг ёнида бир иморат бўлиб, темир панжараси бор эди. Паҳлавон ўша панжарага маҳкам ёпишиб олди. Паҳлавон Муҳаммад Молоний келиб бир қўли билан белидан ва яна бир қўлини Паҳлавоннинг оёқлари остидан киритиб, шундай силтаб торттики, панжара Паҳлавони олам билан бирга суғрилиб чиқди. Девор эса ўпирилиб тушди. Паҳлавони оламини панжара билан бирга ҳавога кўтариб, энди ерга урмоқчи бўлганда, Мирза ўрнидан ирғиб туриб, «бошим ҳаққи, Паҳлавонни ерга ура кўрма!» деди. У Паҳлавонни секин, саломат ерга қўйди ва қўйиб юборди.

Олий ҳазрат... Мирмуҳаммад Мирюсуф қуйидагича ҳикоя қилган эдилар: ҳижрий 900 (милодий 1495) йили Султон Ҳусайн Мирзо Чилдухтарон яйловда ўзларининг чодир саропардалари манжуқини осмон Айюқи ва оюқуёш қуббасига етказиб тиккан эдилар. Деҳли подшо сининг пешкаш тариқасида жўнатган бир фил ва Ҳиндистон газламалари шу ерга етиб келди. Фил манглусзотидан бўлиб, Ҳиндистонга борган ҳинд филларини кўриб келган одамлар у ҳақда дедилар: «Биз бутун Ҳиндистонни кезиб, бундайин азамат ва улкан жуссали филни кўрмаганмиз», уни кўрган одамлар: «Бу бир тоғки, унинг чўққисидан бир аждар осилиб тушган»,— деб ўйлашади. Ҳазрати бечун (худо) осмон остида тўрт устун кўтариб, пашша ҳужуми пайтида осмон филини қўйдики, субҳи содиқ хартуми билан юлдуз пашшаларини ҳайдар

эди. Ҳазрати Мирзо дедилар: «Субҳонолло, у нималарга қодирки, бир қатра сувдан шундай махлуқни яратса. Йўлданбўлмо! Агар шунга ўхшаган одам бўлса, ундан қандай жон омон қолади!» Паҳлавон Муҳаммад Молоний деди: «Шоҳим, ундай одам бўладиган бўлса, нима ҳам қила оларди!» Подшоннинг бу сўздан жаҳли чиқиб, ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Узича: бу қандай манманлик ва қандай худбинлик бўлди, деди... Мажлис тугагач, шоҳ Саййид Бадрни чақириб, Паҳлавон Муҳаммад Молонийдан шикоят қилиб, дедилар: «Паҳлавоннинг қандай лоф урганиши ва каззофлик қилганини кўрдигизми?» Амир Саййид Бадр, бу фил унинг бу манманлигини бурнидан чиқарса керак, деди. Мирза филбонни чақириб деди: Мен Паҳлавоннинг адабини бермоқчиман. Сен филни Паҳлавонга қарши тезлагин, токи унинг кўзини очсин. Филбон деди: «Шоҳим, сиз бу филдан жуда тез совибсиз шекилли, Паҳлавоннинг гурзиси агар филнинг бошига бир тушадиган бўлса, мияси чиқиб кетади-ку».

Ҳиндистондан фил келаётганмиш, деган гапни эшитган кун Паҳлавон гурзисини тартибга солиб қўйган эди. Унинг оғирлиги Хуросон тоши билан ўн етти ман (тахминан 40 кг) келар эди. Уни ҳеч қўлидан қўймасди. Мирзо деди: «Бу ҳинди тўғри айтяпти». Амир Саййид Бадр деди: «Менимча мен унинг гурзисидан жудо қиламан». Ўз манзилига келиши билан Амир Саййид Бадр Паҳлавонга қуйидаги сўзлар билан киши юборди: «Болаларнинг лофу казофи жонимга тегди. Амир Аждар дейдики, мен Паҳлавон гурзисини ишлата оламан; Ибн Али айтадики, мен у гурзини юз марта ҳавога отиб, илиб оламан. Амир Мукаррам бўлса: мен бу гурзини юз навбат ҳавога отиб, шундай иламанки, ерга келиб тегишига тўрт ангештча қолганда тутиб оламан, деб даъво қилишмоқда. Гурзингизни бериб юборсангиз, мен бу даъвогарларнинг гарданини бир совутмоқчиман!»

Паҳлавон Молоний бу макрдан ғофил қолиб, гурзисини бериб юборди. Амир Саййид Бадр Мирзога деди: «Биз ўз ишимизни бажардик. Қолгани сизга ҳавола!» Мирза Тайфурни саройдаги барча яқинлар унинг қуллигига тайёр бўлган пайкини Паҳлавон Муҳаммадга юбориб деди: «Унга айт тезда бу ерга давлату иқболдек етиб келсин. Кийими маҳсисини киймасдан келсин. Қандай вазиятда ва кайфиятда ўтирган бўлса, шундайича олиб келгин».

Вақт пешин бўлиб қолган эди. Паҳлавон қаймула уйқусида эди. Тайфур келиб, шоҳ фармони етказди Паҳлавон гап нимада эканлигини тушуниб, гурзимни келтиринглар, деди. У, ҳозир гурзи келтиришнинг мавриди эмас, келтиролмаимиз, деди. Паҳлавон кўйлаги остидан тагбандини белига боғлаб олди.... Мирзо томон оёқялаг йўлга тушди. Мирзо Тайфурни жўнатишдан олдин филнинг оғзига бир неча машк шароб қўйдирган эди. Паҳлавон подшо саропардасига яқинлашиши билан, ўрда томондан фил чиқиб келди ва Паҳлавонга йўналди. Мирзо деди:

«Ҳар, ки гардан ба даъво афрозад,
Душмане инчунин бар ў тозад.

(Кимки даъвогарлик гарданини кўтарар экан, душман унга шундай ташланади).

Сиз эмасмидингиз, шу фил қадар одам бўлса нима бўпти, деган. Уни пашшадек писанд қилмаган эдингиз. Энди унинг уддасидан чиқинг».

Паҳлавон яктагу дасторини ўраб бир чеккага отди. Кўйлаги енгларини шимарди. Барини тагбандига қистирди ва бир оёғини сал олдинроқ қўйиб, жангга ҳозир бўлиб турди. Фил хартумини силкиб Паҳлавоннинг елкасига қўйди, ва қўлиги аралаш ўраб бир силкиб тортганди, Паҳлавоннинг пошналари ердан узилди. Яна бир ҳаракат қилганда Паҳлавон оёқ бармоқлари учида қолди. Паҳлавон қараса: фил яна бир зўр бериб, кўтариб ерга уриши аниқ. Унда суяклари майда-майда бўлиб кетади. Паҳлавон лангар ташлаб, ерга оёқ босиб олди. Филнинг қорнига ниқтай бошлади. Кураш қондаси бўйича белига тепа бошлади. Фил оғриққа чидай олмай айлана бошлади. Филбон ўзини ерга отди. Шу чоқ филнинг оёғи осмондан бўлиб қолди. Кўрган одам тўрт устун ҳавога муаллақ бўлиб қолди, деб ўйларди. Ҳалойиқ қий-чув кўтарди. Мирзо буюрди: бир лаганда олтин ва кумуш келтиришди ва Паҳлавон бошидан нисор қилдилар. Филни устунлар билан кўпчилик бўлишиб турғаздилар.

Орадан бир неча кун ўтди. Филбон Паҳлавон ёнига келиб, деди: «Эй, Паҳлавон, сиз филни йиқитган кундан буён у сизга кийна сақлаб юради. Кечалари билан сизнинг чодирингиздан кўзини олмайди. Қўрқаманки, гофил қолгудек бўлсам, бу ҳайвон қабиҳ ҳаракат қилмасмикин. Кейин бошим балога қолади». Паҳлавон деди:

«Сен бу кеча уни ўз истеҳкомида бойлоқсиз қолдир. Майли, биз томон келаверсин. Уни ўхшатиб меҳмон қилмоқчиман. Манбаъд бунақа дағдаға қилмайдиган бўлади».

Намозшом бўлгач, Зуҳал ҳиндуси гардун филини Қаҳкашон занжирига маҳкам боғлаб, Ҳилол гажагини унинг қаншарига суртиб, тозалагач, Паҳлавон ўзининг жойини чодир ичига, устун ёнига солишни буюрди. У ўз яктагини жойи устига ташлаб, дасторини ўз боши тепасига қўйди. Ўзи гурзисини кўтариб, ҳамма ёш йигитлар билан панада кутиб турди. Ярим кечадан икки пос ўтгач, мулла аъло курашчилари учар шаҳоблар танобини фалак фили устига ташлай бошлаган пайтда, қарасалар, ўрда томондан қора тоғдек фил пайдо бўлди. У чодир эшиги олдига келиб ҳар томонга аланглади. Атрофда ҳеч ким йўқлигидан кўнгли хотиржам бўлгач, чодирга кирди; кўрпани Паҳлавон хаёл қилиб, оёғи остига хартуми билан тортдида, эзгилай бошлади. Паҳлавон жамоат билан етиб келди. Улар чодирнинг атроф танобларини уздилар. Унгу чап томонидан филнинг оёқларини ўрай бошладилар. Паҳлавон гурзи билан филни дўппослашга киришди. Фил қаттиқ чинқира бошлади.

Ўрдадагиларнинг ҳаммаси бу гапдан хабардор бўлди. Мирза уйқудан туриб, нима шовқин, деб сўради. Унга дедилар: «Паҳлавоннинг тепасига фил шабихун қилиб бостириб борган экан, у хабардор бўлиб қолиб... филнинг адабини бермоқда...» Мирзо буюрди: машъалалар ёқишди. Ўзи отга минди. Қарийб минг киши Паҳлавон чодир томон юрди. Келиб, Мирзо деди: «Эй, Паҳлавон полвонлик қондасига рия қил, мурувват кўрсат». У деди: «Шоҳим! Бу жонивор тамом мени ҳалок қилганди. Алҳамдилулло, давлату ҳимматингиз туфайли хабар топиб қолдим!» Мирзо Паҳлавондан филнинг гуноҳини сўрадилар ва халос қилдилар.

Тонг отгач, Мирзо мулозимларига деди: «Паҳлавонни фил билан яраштириб қўямиз. Тўю базм қурамиз». Алқисса қўй ва отлардан сўйдилар. Тўй бошладилар. Паҳлавонга ва филга фахрли либослар кийдирдилар. Фил учун мошва гуруч пиширдилар. Баркашда фил олдига қўйдилар. Паҳлавон бир томондан, фил иккинчи томондан овқат ейишга киришди. Паҳлавон катта-катта ошамлар ясаб, фил олдига келиб, оёзига ташлар, фил ҳам ошамлар ясаб Паҳлавон ёнига қўярди. Паҳлавон уни тановул қиларди. Кейин Паҳлавон филнинг пешонасидан

ўпди. Фил ўзининг ибозмандлик бошини Паҳлавон қаршисида эгди.

Хожа Маҳмуд Тойболлий шундай ҳикоя қилади: «Паҳлавон Муҳаммад Абусаъиднинг жияни — синглисининг ўғли бор эди. Уни Дарвешмуҳаммад дер эдилар. Ун етти ёшида мавлоно Шайх Ҳусайн дарсининг ўн икки моҳир талабасидан бири ва Ҳикматнинг «Ҳидоя»га ёзган шарҳида Мирак Чангий билан ҳамсабоқ эдилар. Мавлоно Паҳлавон Муҳаммад дердилар: «Дарвешмуҳаммад жияним ким билан мубоҳаса ва мунозара қилса, ўша одамга менинг раҳмим келади. Зероки, уни енгиб, мулзам қилмагунча қўйиб юбормайди». Дарвешмуҳаммад Ҳикматнинг «Ҳидоя»сига шарҳни назмга солганди. Бу ҳол фазл аҳлининг қоматини чаңсифат рашқдан эгиб, ҳасад ноҳуни билан улар сийнасини тирнаган эди...

Аmmo Ҳиротда шундай бир овоза тарқалди: бир Паҳлавон Ироқдан Ҳуросон томон жўнабди. У рубъи маскунининг барча подшоларидан мусалламлик хатини олганмиш; номи Паҳлавон Али Рустой эмиш; паҳлавонликда ва забардастликда жаҳон майдонидаю Кайҳон маъракасида ҳеч ким унга рўбару келолмас экан. У Ҳиротга бораман, паҳлавонлик мажлисининг энг тўрига ўлтирувчисини таслим қилиб, қулимга ва итоатгўйимга айлантираман, деган даъвони қилган эмиш.

Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид Дарвешмуҳаммадни ўқишдан олиб, гўштигирликка ўргата бошлади. Унинг ёнига кўнгилли ёшлардан ўптаси тўпланди. Дарвешмуҳаммад уларни бирма-бир белидан олиб иргита бошлади. Кейин шундай келишилди: у йигитлардан тўрттаси бира тўла Дарвешмуҳаммадга ташланиб, тупроқда эзгилашлари керак эди. У бўлса чаққонлик қилиб, тўрттовини ҳам отиб урди ва енгди. Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид таклифи билан бир қопни намнок қум билан тўлдирдилар, вазни Хуросон тоши билан юз ман эди. Дарвешмуҳаммад бир қўлини қоп остидан қўйиб, иккинчи қўли билан ҳалиги тўрт йигитни бирлаштириб тутиб, кўтариб ердан узди ва бошидан ошириб отди. Бу ҳолат машқ қиланавериб, шунгача бордики, ўша қопнинг вазнини икки юз манга етказдилар. Кейин ўша қопни туйнуги бор бир хона шифтига осиб қўйдилар. Қопни йигитлар бир томонга тортардилар. Дарвешмуҳаммад туйнук остига келиб турарди. Йигитлар қопни қўйиб юборганларида унинг кифтига келиб тегарди ва у ўрнидан қўзғалмасликка ҳаракат

қилиб, куч билан бир томонга улоқтирар эди. Бориб-бориб, машқ шунгача бордики, қопни узоқдан қўйиб юборганларида қоп унинг бошига ё кифтига, гардани ё юзига келиб тегса ҳам, Дарвешмухаммад жойида тик туриб беришга ҳаракат қилиши лозим эди. Машқ ва кўникма шу йўсин давом этаверди. Паҳлавони олам деди: «Энди кўнглимиз жойига тушди. Аммо машқларни кеча-кундуз тарк қилмаслик лозим».

Уч йил орадан ўтди. Уша Паҳлавон Али Рустой Хуросонга келди. У кавсав қасабасига етганда Паҳлавони олам пойтахт Ҳиротнинг барча номдор мўътабар полволарини унинг истиқболига жўнатди. Ҳамма туҳфа ва ҳадялар билан уни кутиб олиш учун чиқди. Унга ҳаддан зиёда иззат-икром ва эҳтиром кўрсатишди ва Ҳиротга олиб келишди. Паҳлавони олам барча гўштигирларга Паҳлавонни қирқ кун меҳмон қилинглар, деб тайинлади. Ўзи эса Дарвешмухаммадни шу қирқ кун мобайнида машқдан бўшатмади.

Султон Ҳусайн Мирзо Паҳлавони оламдан сўради: «Бу Паҳлавон билан нима қилмоқ фикридасиз? У билан ким гўштигирликка тушмоқчи?» Паҳлавони олам деди, «Полволлик тақясини ўбдон ўрганган бир ятимақ бор. Бу ишни унга ҳавола қиламиз». Мирзо сўради: «У ким бўлди?» Паҳлавони олам «Дарвешмухаммад» деди. Мирзо ҳайрат бармоғини тишлаб, у ҳали ёш-ку, яна номусимиз елга соврилмасин, дедилар. Паҳлавони олам деди: «Умидвормизки, обрў ва номусимиз сабабчиси бўлгуси». Қирқ кун ўтгач, Мирзо: гўштигирлик бошлансин, деб ҳукм чиқарди. Боғи Зоғоннинг ҳавзини қуритиб қўйган эдилар. Унинг ичини гўштигирлик майдони қилишга қарор қилинди. Дарвешмухаммад кийимларини ечганда, гўё мужассам руҳдай бадани намоён бўлди. Мирзо: Дарвешмухаммад баданини назора қилмоққа баробар келадиган лаззат дунёда йўқ, дедилар. Зотан, унга «Паҳлавонлар Тўпчоғи» лақабини берган эдилар. Паҳлавон Али Рустой унинг қаршисида беандом ва беўхшов кўринар эди.

Алқисса, кураш бошланиши билан Дарвешмухаммад уни ёш болани кўтариб олгандек ердан узиб, осмонга кўтарди ва бир чарх уриб, ерга шундай урдик, майдон сахни симоб кўрасидек ларзага келди. Унинг танаси бошидан то оёғининг учигача ерда чуқур изи қолди. Халқ ҳайқириқ кўтарди. Али Рустой туриб, йиғлашга тутинди. У

деди: «Шоҳим, бу жамоат мени сеҳрлаб қўйди. Мени шундай боғлашдики, қуввату ҳаракатим қолмади». Мирзо деди: «Бу гапларнинг аҳамияти йўқ. Гўштигирлик қондаси бўйича уч бор кураш тушинга ҳаққнинг бор. Яна уриниб кўр». У деди: «Шоҳим, агар мен одам бўладиган бўлсам, шунинг ўзи етарли!»

Мирзо ўз амирлари, аркони давлатига қараб: «Ким менинг бошимни азиз тутшни истаса Дарвешмуҳаммадга инъом берсин!» деди.

Айтишларича, қарийб юз минг дирам олтин инъом тушган. Дарвешмуҳаммад уларнинг ҳаммасини Паҳлавон Али Рустойга бахшида этди ва деди: «Менга шу обрўнинг ўзи етади. У ҳам умид билан диёримизга келган, ноумид қайтмасин».

Паҳлавон Дарвешмуҳаммад Олий насабликда бу тоифа одамлари орасида фахрли ва тенгсиз мавқеъда эди. Зеро, унинг ота зоти Хожа Абдулла Ансорий уругига тааллуқли, она томондан эса Султон Абусаъид ибни Абулхайр зотига пайванд эди. Аммо, гўштигирлар тоифасини урф бўйича ҳасаби ёки насабига риоя қилмасдилар; уларни жат ёки лўли деб атар эдилар...

ОҲАНГАРОНЛИК БИР ХОТИННИНГ СУЛТОНИ АЪЗАМ КЕЛДИМУҲАММАД СУЛТОННОМИГА ҲАЗРАТИ АЪЛО ҲОҚОН СЕВИНЧХОЖАХОНДАН НИШОН ОЛИБ КЕЛГАНИ ЗИКРИ

Санаи ҳижрий 903 йилда (милодий 1498 йил) Ҳазрати... Султон Муҳаммад... Пискант яқинидаги Лаклакон яйловида чодиру хиргоҳи манжуқи ва саропардаю баргоҳи қуббасини фалакдаги Айюқ ва ою қуёш авжига етказиб тиккан эди.

Бир кун у шаҳриёр шоҳ салтанат тахтида ўлтирган эди. Давлат аркони ва ҳазрат аъёнлари ўз муқаррар ўринларидан жой олган эдилар. Ҳазрати Севинчхожахоннинг томоми вилояти шайхулисломий Хожа Абдуразоқ, Мавлоно Таййиби Қандибодомий, мавлоно Саййид Туркистоний, мавлоно Абдулмўъмин, мавлоно Аҳмад Самарқандийлар шоҳ ҳузурига таширф буюрган эдилар. Осмон мартабали даргоҳ остонасига яна толиби илм ва аҳли фозилнинг бир гуруҳи келган эди.

Ногоҳ бир хотин қўлида бир нишон тутган ҳолда кириб келди. Шоҳ ўз хожиби ва ноибларига нишонни олиб унга

кўрсатишни буюрди. Ҳалиги хотин: мен сизларнинг восила ва воситангизсиз бу нишон қоғозини султон қўлига топшириб, бошимни у киши оstonаси тупроғига қўюрман, деди. Султон: яқинроқ келиб, нишонни қўлимга бергин, дедилар. Ҳазрати Султон нишонни мутолаа қилиб бўлгач, табассум қилдилар-да, ходимларга юзланиб, дедилар: «Бу нишонни ҳазрати хоқондан фақир номига келтирибдур. Нишон мазмуни шуки, хотиннинг эри буни уч талоқ қўйибди. Хотин бир ой давомида олампаноҳ даргоҳига арз қилавериб, мени эрим билан яраштириб қўйинг, деб сўрабди. Эри дептики, мени пора-пора қилсангизлар ҳам, буни қабул қилмасман.

Ҳазрати хон ҳарчанд бу хотинга насиҳат қилибдилар; сени шу эрингдан бойроқ ва хуснлироқ бир эрга берайлик: буни қўй, десалар ҳам кўнмабди. Бутун олам подшолари менга майл қилганларида ҳам мен ўз эримни дейман, дебди. Алқисса, ҳазрати хоқон буюрибдилар: «Бу хотин ва эр Охангарон вилоятидан экан. У сенга тааллуқдор вилоят. Сен шу ташвишни менинг бошимдан дафъ қилгин».

Алқисса, ҳазрати Султон ушнинг эрини чақиртириб, уни ўзларига жуда ҳам яқин тутиб, унга тархонлик нишонини бердилар. Ҳар йили унга беш минг дирам инъом карам қилмоққа сўз бердилар. У одам рози бўлди. Ҳазрати Султон «Бориб, бу хотиннинг ўз эри учун ҳалол бўлиши чораларини кўринг!» деб ўз ходимларига буюрди-лар...

Ходимлар уни султоннинг вазири Шайхулоламининг чодирига олиб бордилар. Шайхулислом Хожа Абдураззоқ хотинга деди:

— Бу ўлтирган жамоатдан ҳалоллик учун қайсисини хоҳласанг қабул қилгил, Хожанинг ўзи унинг гапини олиб, ҳазиллашиб соқолини сийпаб айтди:

— Биз нечукдурмиз?

Хотин Хожага қараб юзини бурди. Хожа деди:

— Дўстларим, кўрдингларми, бу хотин қарилгимиздан қабул қилмайди.

Хотин ҳар кимга бир-бир эҳтиёт билан нигоҳ ташлар эди. Аслида шармсорликдан сув бўлмағи лозим эди. Пойгакда хусндор бир йигит ўлтирарди. Шунини кўрсатиб: «Менга бу йигит бўлур» деди. У йигит бу сўздан зор йиғлаб, ташқари чиқиб қочиб қолди. Мажлис аҳли завқ билан кулиб қолдилар. Султоннинг шоири ва мўътабар

одамларидан мавлоно Матлаъийга бу иш қарор топди. Хотинни шунга никоҳ қилдилар. Матлаъий дарҳол ўрнидан туриб, бир намад шолча олди, хотиннинг қўлига бир кумгон сув берди ва ўз чодирга бошлади. У чодир эски бўлгани учун илма тешик эди. Икки юзга яқин киши чодир атрофида жамъ бўлиб, тешиклардан қараб турар эдилар.

Хожа Абдураззоқ фарёд қилиб, деди:

— Эй дўстлар, биродарлар, қаранг, шарият либосидаги бу одам қандайин зино иш қилур.

Матлаъий асло шарм қилмади. Кўпчилик кўзи олдида хотин билан икки навбат мубошарат қилди. Шундан кейин мавлоно Таййиб бир масала нақл қилиб, бу хотин истибройи раҳм қилсин, сўнгра шул соат ўз эрига никоҳ қилса бўлур.

Хуллас, шу йўл билан хотинни эрига никоҳ қилдилар.

Бу воқеа хабари ҳазрати Султоннинг муборак қулоқларига етгач, ҳайрат бармоғини тишлаб, ҳаё нмон биландир, қандайин беҳаё одам экан бу Матлаъий, деб уни саройдан узоқлаштирдилар ва дедилар: Беадаб ҳар гоҳ подшоҳ мажлисига йўл топса, подшоҳ шукуҳи бартараф бўлур:

Адаб тожист аз нури илоҳий,
Бинеҳ бар сар, биров ҳар жо ки хоҳи.

(Адаб илоҳий нурдан ҳосил бўлган тождир. Уни бошингга қўю қаерга хоҳласанг боравер, камлик кўрмайсан).

ШОИРЛАР ФАСОҲАТИ ВА ЗАРОФАТИ ЗИКРИДА

Бир куни, Султон Муҳаммад боргоҳда тахт устида ўлтириб, аркони давлат ҳам ўз ўринларидан жой олганда Шайхулолам Матлаъийнинг аризаномасини хазрати-хонга кўрсатди. У ўзининг камхарж бўлиб қолганини назм қилган эди. Қабул асари хон чеҳрасида зохир бўлмади. Менким, бу воқеаларни таълиф қилувчи ва бу ҳикоятларни жамъ этгувчи Восифий... беадабона журъат кўргизиб, дедим:

— Мавлоно Риезий шоир ва фозил эди. У ғоят кам-харж ва қашшоқ бўлгани учун Бадахшоннинг доруғалигини сўраб, бир аризаномга назм қилди. Султон Ҳусайн мирзога унинг назми маъқул тушиб, номига ёрлик ёзиб берди ва бахтиёр қилди.

Ҳазрати хон бу ҳикоятни эшитиши билан карам қилиб, Матлабийни аризаномасини қабул этди. Унинг аризаномасига илтифот қилмаганига сабаб шу эдики, хақир ва андак нарсага араз қилгани хонга пастҳимматлик далилидек кўринди. Менимча, хон шундан газабланди. Чунки, кичик нарсани сурамоқ подшоҳлар ҳимматига лойиқ эмасдир...

Нақл қилишларича, Амид Бовардий замонасининг етук шоирларидан бўлиб, уни Гул шоир дер эдилар. Бир кун Мирзо Бойсунқур мажлисида шоиру фозиллар жамъ бўлган эди. Подшоҳ олдида бир даста гул, бир соғар ва камон турар эди. У гулни олиб соғарнинг ёнига қўйди: камонни ҳам олиб, айлантириб қўйди. Гул шоир дарҳол туриб, ташқари чиқдида бир дастурхон анор келтирди. Мажлис аҳли бу ишга ҳайрон бўлди. Гул шоирдан бу синоатни суриштирдилар. У деди;

— Подшоҳ гулни соғар ёнига қўйди. Ёзувда «гул» билан «соғар» сўзларини Гул шоир деб ҳам ўқиш мумкин. Менга хитоб қилинаётганини билдим. Сўнгра камонни айлантириб қўйди. Камонни араб тилида «қавс» дейилади. «Қавс»ни айлантирилса «суқ» бўлади, бу бозор дегани. «Бозор» сўзи ёзувда «нор ор» сўзига ўхшайди. Шулардан мен «Гул шоир нор ор!» яъни Гул шоир, анор келтир!» маъносини тушундим ва бу амрни бажардим.

Бу сўзни эшитиб, ҳамма унинг камолига таҳсин ўқиди. Подшо буюрди, унинг анор келтирган дастурхонини тиллодан тўлдириб бердилар...

Нақлдурки, бир кун Амир Алишер билан мавлоно Соҳибдоро отлиқ борар эдилар. Ногоҳ Амирнинг оти бод қўйиб юборди. Амир зарофат юзасидан «мавлоно Камолдин Соҳибнинг соқолига!» деди. Мавлоно Соҳибдоро дарҳол деди:

— Эй махзум, бу бандага мунча таъзим ва карам не ҳожат?

Амир бу сўздан завқ олиб, кулди ва ўз отини мавлоно Соҳибдорога бериб, бу отга мининг, токи у икки маънида ҳам рост бўлсин деди.

Баъзиларнинг айтишича, мавлоно Соҳибдоро Амирга жавоб бериб дебди:

—Эй махзум, мунча иззат қилиб, камолдан соҳиб, демагингиз дакор, эмас эди. Соҳибнинг соқолига, денг эди. Яъни от эгасининг соқолига,

АСР НОДИРИ МАВЛОНО ЖАЛОЛИДДИН ЮСУФ НАҚҚОШНИНГ БИР ЙЎЛБАРС ОВЛАЁТГАН ШАҲСУВОР СУРАТИНИ КЕЛТИРГАНИ

Санаи ҳижрий 928 йил, шаввал ойининг ўн еттинчиси, шанба куни (милодий 1522 йил 11 сентябрь) тонг пайтида тақдир мусаввири ола отли найзадор суворий суратидаги тасвир қалами билан ўзгарувчан замон саҳифасига оламини ёритувчи қуёш ва куннинг шер савлатли ҳайъати суратини чекканда... ҳазрати Жамшид савлатли Султон Муҳаммад баҳодир... чодир ичидаги шаҳриёрлик тахтида ором тутганди. Давлат аркони ва ҳазрат аъёнларининг ҳар бири ўзининг иззат ўрнидан жой олганди.

Жаноби... мавлоно Жалолiddин Юсуфки, наққошлик санъатида ва суратгарликда шу даражада камолатга етган эдики, Моний унинг замонида бўлганида ўзининг хунарварлик корхонаси бисотини йиғиштирган ва инсоф қалами билан унинг мўъжизалар ярата оладиган ва нафис санъатлар сувратхонасини зайлига шундай сўзларни ёзган бўларди:

Ба рўзгори ту суратгарони афт иқлим,
Қалами шикаставу дар сурати ту ҳайронанд.

(Сенинг замонингда етти иқлим мусаввирларининг мўйқалами шикаста ва суратинг олдида ҳайрондирлар).

У муборак мажлисига кириб, ўзи билан бир саҳифа келтирдик, унда бир ёш найза ушлаган шаҳсувор, унинг найзаси йўлбарс пешонасига санчилган, нуқра тусли раҳши йўлбарс савлати ва ҳайбатидан ҳуркиб тургани чекилган эди.

Алқисса, у шундай бир саҳифа эдики, мабодо ажойиб нақш этилган бу сурат фалак лавҳида бўлганида, бу шаҳсувор шуқуҳидан фалак ўрмони шери гардун майдони найзадори (Миррих) паноҳига қочарди, йўлбарс

овловчи шер нақшин салобатидан найзадор Баҳром ўз кўч-ўланини Асад буржи томон кўтарарди.

Уша суратли саҳифани у олий мажлисга туҳфа қилди ва таҳсин зевари ва офарин нисори билан муаззиз ва сарафроз бўлди.

Шундан сўнг жаноби фазилатлар эгаси, котиблар сараси мавлоно Обидки, унинг латиф қаламлари райҳони ёнида Ибн Муқла хати саҳифаларига насх ғубори тушмоқғи муҳаққақ эди; Ёқутнинг риқоъ тавқеъси унинг таълиқи ёнида сулсдек кўринарди, олий остона тавофидан саодатманд бўлди. У ўзининг арғувон хатини Ёқутнинг сара хати дурлари тўла дуржи билан тўлдириб, яна бошқа бир саҳифани мавлоно Маҳмуд хаттотни ва мавлоно Азҳар хати Нодир руқаъсини — жамъи тўхсон тўққиз нухани муборак мажлисга ҳадя этди. Бу васила билан у аъло ҳазрат ҳузуридаги котиблар орасида ихтисос байроғини кўтарди. Кейин мажлис мавзуи кенгайди. Моинини Ёқут хаттотлигига топширдилар.

«Таърихи олам»даки, олам таърихларининг муаззамидир ва муаллифи мавлоно Муъиниддин муаррихдир, бу фақир назари шу нарсага тушган эдики, Ёқут ва Ҳиндухожа ҳар иккиси ака-ука эканлар. Халифа Мустаъсимбиллоҳ уларни сотиб олганди. Ёқутни ўқ отиш, Ҳиндухожани хат ёзиш ҳунарига топширган эди. Аммо Ёқутнинг майли хат ёзишда эди. Ҳиндухожа ёяндозликка завқ пайдо қилди. Ёқут ўз ўқларини бир йўла қаламга айлантирди ва хат санъатини машқ қила бошлади. Ҳиндухожа давати ва қаламни унут тоқчасига қўйди-да, қўлига тушган нарсасини ўқу камонга берди...

Ёқутни устоди кўп калтакларди. Бошини ёриб бир хонага қамади. У хона эшигини ёқут дуржидек қўлфлаб қўйди. Ёқут қараса, ёқут сувлари унинг боши сарчашмасидан юзига отилиб чиқмоқда ва қазо котиби унинг руҳсори саҳифасига қизил жадваллар тортмоқда. У қоннинг зоеъ кетаётгани ва азиз вақтининг беҳуда ўтаётганини ҳайф санаб, ўз бармоғини қалам каби у қонга ботиниб, хона деворларини қизил хатлар китобаси билан ўхшатиб мунаққаш этди. Устоди келгач, бу ҳолни мушоҳада қилди-да, чиндан ҳам қаламдек бошига қора дуд урилди ва ҳасрат ёшини юзига тўкди. Оғзи давогдек таажжубдан очилиб қолди. Ҳиндухожани ҳам устоди бир уйга қамаб, олдига давогдек қалам қўйди. Уқу ёйини тортиб олди.

Айтишларича, унинг олдига бир ҳўл ёғоч шохчаси келиб тушди. Уни камон сифатида эгиб, ипак ип билан тортиб боғлади ва қаламларини ўқ қилиб, отиш билан машғул бўлди. Устоди кириб, камондек қоши бурчагида гиреҳ пайдо бўлди ва камондан чиққан ўқдек халифа даргоҳига борди.

Иттифоқо, йўлда Ёқутнинг устодини учратиб қолди. Ҳар бири ўз шогирди воқеасини баён қилди. Бу ҳодисани арзга етказмоққа келишдилар. Ҳалифага айтиш керак ва фарз дедилар. Бориб воқеа ҳолатини шарҳладилар. Халифа жуда таажжубда қолди ва буюрди: шогирдларингни алмаштиринглар ва улар тарбиясига эътибор беринглар, деди...

Нақл қилишларича, Ёқут қисқа вақт ичида шу даражага етдики, рўзгор саҳифаси унинг равнақли, зебо ёзувчи бадеа қалами гулрухсор сабзхатлар юзи саҳифасидек ораста ва кечаю кундузнинг ёқасио безаги унинг дурлар сочувчи гавҳар тўқувчи ёқутдек қаламидан танноз ёш келинлар гирибони каби жавоҳиру ёқутлар билан безангандек эди. Халифа Мустаъсимбиллоҳ унга каломуллони китобат қилишни топширди. Ёқут амрга амал қилиб, асбобу давати билан китобатга киришди: гардун офтобнинг заррин давотини хатлар тизими лифасига жилвагар қилган, юлдуз чироқларининг дудасидан ясалган кечанинг қора сиёҳини ложувард фалак саҳнига жамлаб, олдига ҳадя тариқасида келтирганди, Субҳнинг оқ қоғоз табақаларини уфқ тахтасида нур сочувчи қуёш шишаси билан мўҳра тортиб, унинг ходимига топширарди. Баланд осмон унинг китобати сатр чизиқлари учун учар юлдузлар изини ва қалами парғозаси учун ҳазрати Жаброил ўз шаҳпарини олиб, у томон шошарди.

Алқисса, Ёқут ўша Қуръон китобати билан машғул бўлди. Қасдан бир жойда икки «вов» ҳарфи ўртасида келадиган «вов»ни ёзмай, ўрнини қолдирди. Тугатгач, халифага келтирди. Халифа Ёқутга катта илтифоту лутфлар кўрсатди ва инъом берди. Аммо бергани минг дирамдан ошмасди. Ёқутнинг дили қаламдек шикаста, кўнгли давог сиёҳидек қоронғу бўлиб, манзилига қайтди.

Ривоят қилишларича, подшо каломулло тиловатини ўша «вов» ҳарфи тушиб қолган оятга келганда, ниҳоятда ғазаби қайнаб, ҳақорат сўзларни Ёқут шаънига айтиб,

деди: «Бориб у гуломни келтиринг!» Ёқут буни эшитиб, ўнг қўлини бўйнига осганча олампаҳо даргоҳига келди. Халифа жаҳл қилиб деди: «Эй, Ёқут! Кўзинг қаёқда эди? Каломулло хазинасидан бир ҳарф гавҳарини ўғирлатибсан-ку!» Ёқут тиз чўкиб, деди: «Шоҳим, подшоҳлик ҳашаматингиз ва давлатингиз хазинаси жавоҳири даврон ҳодисалари хиёнаткор талонидан омон сақлангай! Мартабангиз мусҳафи ва шаҳаншоҳлик азаматингиз ҳамиша адолат шерозаси ва жилди билан маҳкам ва мустаҳкам бўлсин! Оламни ёритувчи раъйингиз учун махфий қолмагайки, у ҳарф қасддан эмас, унутилиш натижасида тушиб қолган».

Халифа деди: «Энди қалам олгину ўша гавҳарни ўша икки гавҳар тизимига қўйиб қўй!» Ёқут деди: «Шоҳим! Маъзур тутсинлар, қўлим оғриб турибди. Энди бу иш менинг қўлимдан келмайди».

Халифа унинг баҳона қилаётганини тушунди ва жаҳл билан: «Эй, гулом, менинг қаламравимда котиблар жуда кўп, хушнавислар ҳам саноксиз», деди ва Ёқутни лаъл чиркини каби назардан йўқотди... Ёқут ҳазин ва ғамли ҳолда бир бурчакка бориб чўкди ва одамлар билан алоқа эшигини ўзи учун беркитди...

Халифа буюрди: барча хушнависларни жамъ қилдилар ва унинг ҳузурига келтирдилар. Уларга деди: «Бу мусҳафда бир «вов» ҳарфи тушиб қолган, шуни мулоҳаза билан қўшиб қўймоқ лозим. Бу ҳарфни сизлардан хушнависликда энг ўтадиганингиз ёзади». Котиблар у каломуллони кўриб... мушоҳада қилиб, «вов» ҳарфидек ўзларининг хижолат ва ҳайрат бошларини қўйи солдилар, ожизлик қўлларини узр енг ичига тортдилар-да, бу иш уларнинг қўлларидан келмаслигини изҳор қилдилар. Халифа бу гапни эшитиб, ўзининг Ёқутга қилган муомаласидан хижолат чекди. Ўзининг хижолат суратини ғазаб либосига ўраб деди: «Вой сизларнинг ҳолингизгаки, шу ҳарфни ёзолмасаларинг! Ҳаётингизни тириклик саҳифасидан сиёсат қаламтароши билан маҳв этгум. Сизларни «вов»дек «хун» ўртасига қўйгум!» Улар дейишди: «Шоҳим, бизга тўсатдан бу таклифни айтдингиз. Бизга қарам кўрсатиб, муҳлат берсангиз. Машқда беҳад машаққат чекиб, гаввосдек жаҳду жадал баҳрига кириб, шояд мақсад гавҳарини топиб чиқолсак».

Халифа уларга қирқ кун муҳлат берди. У жамоат

қирқ кун кечаю кундуз «вов» ҳарфини ёзишни машқ қилдилар. Кейин ҳар бири бир саҳифага биттадан «вов» ҳарфини ёзиб, халифа ҳузурига олиб келдилар. Булар орасидан биттасини эътиборга олинди. Халифа унга «вов»ни ёзишни буюрди. У деди: «Шоҳим, иноят қилиб, мен ёзган ҳарфни микроз билан олиб, ўша тушуриб қолдирилган жойга қўйиб кўришсин, ёнидаги ҳарфларга муносиб келадиган бўлса, мен уни ёзаман». Халифага бу гап маъқул тушди. Буюрди: шу котиб айтгандек қилишди. Қарасалар, ҳарфларда катта тафовут сезилди. Халифа ўз хатосини энди эътироф этди.

У инсоф мусҳафидан инояту лутфлар оятини ўқиб, иззату икром билан Ёқутни топтириб келтирди ва ёнидан жой берди: «Эй Ёқут! Гавҳаринг ҳақиқати аён бўлди. Сени тож гавҳарининг ёқутидек иззату завқида сақлайман. Сени кўз мардумидек назардан узоқлаштирмайман».

Шундай қилиб, халифа ўша ҳарфни ёзишга ишорат қилди. Ёқут буйруқни бажариб, деди: «Шоҳим! Жаҳон очувчи мунаввар раъйингизга махфий қилмагайки, то подшонинг карами хазинасидан мақсудим ҳосил бўлмагунча, бу муддаоингиз амалга ошмайди». Халифа сўради: «Эй, Ёқут! Дегил, мақсудинг нима?» У деди: «Шу миқдор қизилу оқ зар тўкингики, чоштининг нариги томонида турган одам кўринмасин!» Подшо карам хазинасини очишни буюрди. Унинг талабига яраша олтинни олдига қўйишди. Шундан кейин Ёқут қалам олиб, ўз мақсуди ҳарфини чекди. Халифа иноят этагини очиб, Ёқут, бу зарларнинг ҳаммаси сеники, деди. Ёқут: бош устига деди-да, Халифага таъзим қилиб, бир тангани олди, дасторни бурчагига қистириб, деди: «Зарларни подшо хазинасига олиб бориб, жойига қўйинглар. Бу молни бир жойга йиққанымдан мақсад шу эдики, подшога маълум бўлмай; менинг хатим қадрини билмай, ёзган мусҳафим учун минг дирам берган эдилар. Бир ҳарф қадрига етганларидан кейин бу қадар лутфу иноят қилдилар. Равшан раъйингиз маълуми бўлсинки, шу мусҳафдаги ҳар бир ёзган ҳарфим шу миқдор зарга арзийди».

**БАДИАЛАР МАНБАИ МУЪЖИЗАЛАР ИХТИРОЧИСИ
МАВЛОНО ЮСУФ НАҚҚОШНИНГ МАВЛОНО...
ҚОЗИ ЖОДАКНИНГ АЖОЙИБ СУРАТИНИ
САОДАТЛИ МАЖЛИСГА ЮБОРГАНИ...**

Санаи ҳижрий 929 йил, муборак муҳаррам ойи жумъа кунларининг бири (милодий 1528 йил, март-апрель) эди. Эрта тонг. Бадалар яратувчи мусаввир фаройиб ҳунарлар ижодкори мўйқалами билан субҳнинг оқ соқолли қари мўйсафиди тасвирини хушвақту ҳуррамлик учун ва кундузнинг жаҳонни ёритувчи олампаҳоқ подшоҳи нишоту хурсандчилиги учун фалакнинг кўк гумбази лавҳига чекди. Унинг соқоли мўйини нурлар торидан ясаб, улуғ нур таратувчи шуъласи хатлари фатиласини улар устидан тўкди. Ҳазрати султони аъзам... Султон Муҳаммад баҳодир... давлат девонхонасида иззату шаҳриёрлик тахтига муборак ташриф бўлди. Аср нодири, ҳунарлар моҳири... жаноби мавлоно Юсуф наққошки, суратгарлик ҳунарида ва чеҳракушойлик касбида шундай даражада эдики, агар сеҳрлар яратувчи шўрангиз мўйқалами нақшларидан бирор саҳифани чин суратхонасига элтганларида, мисра: «Сурати хароб бўлиб, йитарди девор ичра». Агар унинг ҳунармандлик гулистонида бирор гулни гулзор сари келтирганларида, мисра: «Гул қайта гунчага айланиб, беркинарди тикан ичра», қози Жодакнинг ажиб бир суратини олий мажлисга келтирди. Соқолининг қуюқлиги қари дарахт шохлари мисол, қомати қуруқ шохдек соқоли остидан кўринар эди. Боши ва чеҳраси жун устига қўнган канадек эди. Унинг соқоли ва мўйлаби олдида денгиз қўтоси латифроқ, кўринишида калта ва доғдек кўринар эди. Бу ориқ бадан ҳалиги фатила соқол, мўйлаб орасидан заиф така пўстидаги мурдадек кўзга чалинарди. Бу сурат ҳазрати султоннинг мунаввар замири нишоти ва муборак хотири завққа тўлишига боис бўлди. Замоннинг аксар султонлари ва олий хоқонлари таъбларининг шу каби суратларига майли кучли эди.

Машҳурдирки, Хуросон вилоятида... подшоҳ Султон Ҳусайн мирзо замонида бир киши Гавҳаршодбегим мадрасаси тахти устида занжабил сотиш билан шуғулланар эди. Унинг шундай соқоли бор эдики, ҳар гоҳ унинг шамоли қўзғалгудек бўлса, қози Жодакка ўхшаганлар соқолини битта қолдирмай юлқилаб кетарди. Шу қози ўша соқолни кўргудек бўлса, шармандаликдан ҳайрат бармо-

ғини тишлари орасига олиб бориб, соқолини беркитган бўларди... Мазкур подшоҳ ҳар йили наврӯзда ўзининг улуг амирларидан бирини унинг соқолини сотиб олиш учун юборар эди... Кейин подшо наққошларга буюрди: занжабилфурушнинг соқолини товуснинг думига ўхшатиб ранго-ранг тусга бўядилар, турли нақшлар чекиб безадилар. Бу одам шундай соқолини ўзининг савдоси думига айлантирди, харидорлар келиб шу домга илина бошлади. Нозиктабъ шоирлар унинг соқоли таърифида ғаройиб маънилар айтдилар ва фикр покиси билан қил ёрдилар...

Алқисса, мазкур сурат қози кўринишининг бузиб кўрсатилиши қасддан бадбашара қилиб чекилгани эканлигига қарамай, ҳазрати подшоҳ мунаввар замири завқу шавқига сабаб бўлди. Салтанат боғининг гулбуни сероб ғунчасининг очилиши лашкар аҳли ва мамлакат аҳолиси дили ғунчаларининг очилишига боис экан, у ғунча кулиб, фозиллар наздида ўша суратни таҳсину мақбул қилди. Зотан, раият оммасининг кўнгил ҳузури, хотиржамлиги ва аҳоли хотири сурури сабабчиси бўлган замон подшолари ва олий хоқонлар ўз табиатлари хуррамлиги ва хотираларининг фараҳ топиши учун доимо сеҳргар мусаввирларини ва бадалар ижодкорлари бўлмиш наққошларни олий пойтахтларида сақлаб, илтифот кўрсатиб, улар ҳолидан хабардор бўлиб турганлар. Бу тарабангиз тоифа ва пок табиат санъат аҳли олим аҳоли оммасининг ҳузури ва сурури сабабчисидирлар. Улар одам зотининг энг сара ва хайрли гуруҳидир.

Шунинг учун ҳам мағфиратли подшоҳ... бу санъат ҳунармандларидан ва бу касб сеҳрофаринларидан устод Беҳзод наққошники, етти иқлим мусаввирлари унинг қошида таслим бошини ҳам қилур эдилар, барчалари ўзларининг мусалламлик суратларини унга топширган эдилар, ўз ҳузурида сақлар эди. Унга Монийсоний лақабини берган эдилар. Ҳар гал бу олий мартабали подшонинг бирор ғам ёки хотирини айлантирганда ва хира ғубор унинг мунаввар хотири ойнасига ўлтирганда мазкур устод бирор суратни жилвагар қилар ёки бир пайкарни намоён этардики, ҳазрати подшонинг кўз қири тушиши билан унда табъ ойнаси қудурат зангидан ва хотири саҳифаси кулфат еуборидан дарҳол тозаланар эди. Жаноби устод моҳир

хунарманд, шунингдек тули-туман суратлар ва ҳар хил нақшларни ўзи билан олиб юрар эди. Ҳожат вақтида уларни ишга соларди. У кўпроқ олампаҳо даргоҳининг шавқатли улуғ амирларидан ва йирик арбобларидан бўлган Амир Бобомоҳмуд суратини ихтилофли ҳолатларда тасвирларди. Мазкур Мир ажиб сурат ва гаройиб ҳаётга эга эди. Бу қитъа гўё унинг шаънига тўқилган:

Ҳама шаҳмию лаҳм, эй Мири аъзам,
Хуш он ку, чул ту Мири баргазинанд?
Агар асли ту ҳаргиз жав наёбад,
Зи заъфу логари кай ранж бинад?
Ту ҳар гоҳеки бар вай менишини.
Ду сад ман гўшт бар вай менишинад.

(Турган-битганинг ёғу гўштсан, Эй Мири аъзам, Сенингдек таниқли хушчақчақ Мир ўтганми ўзи? Отинг агар арпа топа олмаса, заифлигу ориқликдан ким ранж тартади? Қачонки, сен унга минмоқ истасанг икки юз ман гўшт унга юклангандек бўлур).

Шу йўғонлигу семизлигига қарамай ниҳоятда эпчил ва ҳаракатчан эди. Камоли хушчақчақликдан руҳ монанд ўзига олам аҳли дилидан ўрин олганди. Надимлик сифати, ширин ҳаракатлари ва рангин ҳикоятлари подшо мажлисини жаннат боғининг рашки келар даражада безар эди. Шу йўсин саодатли ул шоҳ дилига муҳаббат уруғи ташлар эди.

Унинг ҳақидаги ширин ҳикоятлардан бири шуки: ўша подшонинг тозинажод бир Ашҳаб номли оти бўлар эди. Фалакда хиром этгудек йўрғалиги шундай эдики, худонинг шаҳсувор сафири меърож кечаси унга минар экан, унинг тўққиз қават мийно тусли осмон устида сайри ва кезувчанлиги файласуф ва ҳукамо хаёли олдида ҳам маҳол бўлмасди... Тезюарар ва чақмоқ хулқли эди. Унга минган одам бирор томонга камондан ўқ отгудек бўлса, унинг олидидан от солганда, у от нишондан ўтгандан кейин ўқ ўша мўлжалга етиб келиб тегар эди. Тасодифан бу хушқомат ва қарамли жонвор гўзаллар кўзи оҳусидек бетоб ва бемор, дилбарлар бели янглиғ озғин ва нозиклашиб қолди. Ушанда отларга ўлат келганидан мирохўр ҳар замон «фалон-фалон отлар ўлди», деб хабар келтирар эди. Подшо Ашҳабнинг бетоблигини эшитгач, хотири кудурат

босиб, жаҳл билан деди: «Қимки Ашҳаб ўлди, деган хабарни келиб айтадиган бўлса, уни икки нимта қилгум...» Иттифоқо, шу кунни Ашҳаб жон берган ва нариги дунё яйловига майл кўргузган эди. Мирохўр Мирбобо Маҳмуд ёнига келиб, маълумингиз бўлсинким, Ашҳаб оти ўлди ва жонини жон ато қилувчига топширди. Агар мен бу воқеани арз қиладиган бўлсам ва бу даҳшатли хабарни айтсам, шаксиз руҳим Ашҳаб ортидан йўл олгуси ва адам саҳроси томон равон қилингуси. Сиздан ўзга одам бу воқеани етказолмайди. Бу ёғини ўзингизга ҳавола қилурмиз, деди.

Мазкур Амир подшо ҳузурига кирди ва ўз ўрнига ўлтирди. Подшо ундан сўради: «Ашҳабдан хабар олиб турибсанми?» У туриб, тиз чўкди-да, деди: «Шоҳим, доимо давлату шаъну шавкатингиз раҳши эгар остида тамкину иқболли, безавол бахту давлатингиз пойи саломат ва саодат рикобида бўлгай! Иттифоқо, ахта-хона эшигидан ўтар эканман, Ашҳабни кўрдим. Ажаб одат пайдо ва ғаройиб йўл ихтиро қилибди: Сомону арпа асло емайди, сув ичмайди. Ухлаб, ҳаракат қилмай ётади. Нафас ҳам олмайди!» Подшо кулиб деди: «Эй бадбахт, нималар демоқдасан; унда Ашҳабим ўлибди-да!» Амир таъзим бажо келтириб, сиз бу мудҳиш хабарни айтиш йўлини таҳдид ва қўрқитиш тўсиғи билан боғлаган эдингиз. Илло, алҳамду ки оқибатда ўзингиз шу маънидан хабар бердингиз ва бу мушкулни барчанинг иши чеҳрасидан кўтардингиз, деди. Подшоҳ унинг тадбири ва зарофатидан хурсанд бўлиб, узоқ кулди ва деди: «У отни кафанга солиб қабрга қўйинглар». Унинг учун таъзия оши бердилар.

Алқисса, Устоднинг ҳунару мартабаси кундан-кун, соатма-соат ривож топди. Ҳар бир чеккан нақши ғайб пардаси остидан унинг фатҳу етуклик суратини намоён этарди.

Машҳурдирки, мазкур Устод бир тасвири саҳифани улуғ амир Алишернинг жаннат тартибли, осмон мартабали мажлисига келтирди. Сурат аҳволи шундай эди: гуёгун дарахтлар билан қопланган бир ораста боғ. Дарахт бутоғларида ранг-баранг товланиб турувчи хушсурат қушлар. Ҳар тарафда ариқлар равон ва очилган зангори гул бўталари Мирнинг марғуб сурати шундай чекилганки, бир асони тутган ҳолда турибди-

лар. Зар тўла тавақлар сочиқ расми учун олдиларига қўйилган.

Ҳазрати Мир бу суратни мушоҳада ва мулоҳаза қилиб бўлгач, бу латиф саҳифа унинг кўнгул боғини шодлиғу сурур гуллари, хотири ҳавзлари атрофини қувончу ҳузур дарахтлари билан безанган кўрди. Шавқу завқ шоҳларидаги унинг таъби андалибидан «Алаҳсан-улаҳсан! («Гўзал, жуда соз!») навоси таралди.

Наққош буди хона мунаққош карди,
Эй вақти ту хуш, ки вақти мо хуш карди.

(Наққош бўлиб, хонамни нақшин этган эдинг, Вақтинг хуш бўлсинки, бизни хушвақт этдинг.)

Кейин мажлисга ҳозир бўлганларга юзланиб, дедилар: «Азизлар, бу шарафлашга лойиқ саҳифа таъриф тавсифида хотирингизга нималар келур?»

Мирнинг устоди ва Хуросоннинг эътиборли кишиларидан бўлган Мавлоно Фасиҳиддин деди: «Махдумлар, мен бу кўриб турганим очилган раъно гулларга қўл чўзиб, бир гул узсаму, дасторим тепасига тақиб қўйсам, дейман».

Мирнинг мусоҳиби ва дўсти мавлоно Соҳибдороди деди: «Менда ҳам шундай орзу бор эди. Аммо мабодо қўл узатсам, дарахтлар тепасидан бу қушлар учиб кетармикин, деган андешадаман!»

Хуросон аҳлининг пешқадам зарифлари ва пешволаридан бўлган ва доимо Мир билан айтишиб, ҳазил-мутойиба қилиб, кўнгила овлаб юрадиган мавлоно Бурҳон деди: «Мен мулоҳаза қилиб, қўлимни ҳам, оғзимни ҳам тийиб турмоқчиман ва ҳеч нарса демоқчи эмасман. Мабодо, ҳазрати Мирнинг жаҳллари чиқса, юзлари ва қошларини чимирмагайлар!»

Хуросон зарифлари «Мирнинг латифатароши».. деб лақаб берган ва ҳамини хушомадликни машқ қилиб юрувчи мавлоно Муҳаммад Бадахший деди: «Эй, мавлоно Бурҳон! Беадаблик ва густоҳлик саналмаганда, мен Ҳазрати Мир қўлларидан бу асони олиб, бошингга тушурган бўлардим!»

Ҳазрати Мир дедиларки, азизлар марғуб маъно дурларин териб, яхши гаплар айтишиди. Агар Мавлоно Бурҳон шундай нохуш ва ноҳўя қилиқ қилмасалар, хотиримга шу нарса келдики, шу сочиқ учун қўйилган

табақлардаги олтинларни дўсту ёрлар бошидан нисор этсам!

Шундан кейин у киши устод Беҳзодга эгар жабдуқли от, муносиб сарупо, мажлис аҳлининг ҳар бирига фахрли либослар инъом қилдилар.

Даригу дард аз ин мардумон, ки хок шуданд,
Ба тийғи марғ ба жигар решу сийначок шуданд.

(Дариг ва аламки, бундай инсонлар хок бўлдилар. Улим тиғи билан жигарлари яра, сийналари чок бўлдилар...)

ХАЗРАТИ СУЛТОНИ АЪЗАМ СУЛТОН МУҲАММАДНИНГ ХАЛИФАЛИҚ ТАХТИ ВА ҚОЙИММАҚОМЛИҚ МАСНАДИГА УТИРМОҒИ

Санаи 931 ҳижрий, шаввол ойининг иккинчи куни (милодий 1525 йил 23 июль) эди. Улуғ хоннинг салтанати офтоби ва ҳашамати қуёши тутилиш ниқобига яшириниб, кўздан йўқолди; иқболи ниҳоли ажал сарсари дастидан йиқилди... Рўзғор одати шулки, вужуд шаҳристонига ким кирган бўлса, малол келмай адам дарвозасидан чиқмоғи лозим. Ким омонат ҳаёт либосини кийган экан, бир куни ажалнинг қўли уни юлқиб олгуси. Абадийлик рақами ҳеч бир халқ қилинганнинг холи саҳифасига ёзилмагандир. Бақо туғроси ҳеч бир узоқ умрлининг умри номасига чекилмаган...

Санаи 931 ҳажрий, шаввол ойи иккисиди, олижаноб салтанатмаоб... Султон Муҳаммад баҳодир салтанат бахти ва улуғлик тахтига Тошканд доруссалтанасида отаси ўрнига ўлтирди. Олижаноб Наврўз Аҳмад баҳодир... Шоҳруҳия вилояти ҳукуматида жўнади... Ҳазрати аъло хоқон... вафотининг йигирманчи куни аъло ҳазрат... Хожа Жалолиддин Юсуф Қошғарийники, ул ҳазратнинг маслаҳатгўй вазири бўлиб, майдасидан йиригигача бўлган барча ишлар унинг савобли фаолияти туфайли амалда эди, ўрдага чақиртирди ва буюрди: «Ҳазрати аъло хоқоннинг мақбараси учун бир тош топиш ва унинг атрофларига арабий иншо билан таърих битмак лозим. Бизнинг салтанатимизда жаноби мавлоно Муҳаммад

Куртий, мавлоно Хожа Али ва мавлоно Юсуф, Восифийлар бу ишнинг уҳдасидан чиқолади!»

Хожа Жалолиддин Юсуф дедилар: «Мавлоно Хожа Али турганда зоҳиран бошқа кишига эҳтиёж қолмайди. Зероки, бу ишда у киши ягона ва мислсиздир».

Ҳазрати Султоннинг... қаҳри келиб, дедилар: «Сенинг бу гапга қулоқ тутушинг ва сўзсиз қабул қилмоғинг вақтидир!»

Хожа Юсуф деди: «Мен шундан эътиборан айтмоқдаманки, Муҳаммад Шайбонийхон замонида Самарқанд шаҳрида воқеъ бўлган ҳамма султонлар мақбара ва хотиралари мавлоно Хожа Али иншоси билан битилгандир».

Ҳазрати Султон дедилар: «Бу Шайбекхон замонида садрлик маснадида улуглик ва ҳашамат мавқеъида бўлган. Барча фозилу олинаждлар, акобиру аҳоли унинг мансабини риоят қилиб, унда кўрган ҳар қандай халалу қусурлардан кўз юмганлар!»

Энди бор, ўша уччаласига буюр, шу ишни бажаришини. Ҳар бири яхшилаб ёзгач, уларнинг энг яхшисини тошга чектиргаймиз».

Хожа Юсуф бу хабарни айтиши билан жаноби маҳдум (Мавлоно Муҳаммад Куртий) уэр сўрадилар ва бу хизматни қабул қилмадилар. Бу иш фақир ва мавлоно Хожа Али гарданига тушди.

Бир неча кун ўтгач, Хожа Юсуф уйида мавлоно Хожа Али билан учрашиб қолдим. У киши ёзган иншоларини кўрсатдилар. Ул иншода жуда кўп камчилик ва хатолар кўзга чалинди. Каминанинг мақсади Хожа Юсуфни бу вазифани Хожа Алига топширишга кўндирмоқ эди. Аммо қусурлари кўзга ташлангани учун мени бу ишни бажармоққа ундади. Андак ҳаракат билан иншога тартиб бердим...

Шу аснода Самарқанд сангтарошлари иншони сўраб келдилар. Ҳазрати Султон Муҳаммад сарой эшигининг амирулумароси Амин Миракка дедилар: «Шеърдан хабари бор барча фазилатли аҳоли, шоиру фозил, толиби илмларни ҳарам эшиги ёнидаги масжидга тўплагин ва буюргилки иншо соҳиблари ўзаро мубоҳаса ва мунозара қилиб, қайсисини тошга ўйилишига муносиб топилса, ўшани сангтарошларга топширурмиз!»

Жамъият тўплангач, мавлоно Хожа Алига ўз иншо-

сини ўқиб беришни буюрдилар. Менга подшо: сиз унга аралашиб, қусури ва айби бўлса, айтинг, деб буюрдилар...

Султон Ҳусайнмирзо замонида Мирза Байрам, деган бир хушқомат йигит бўларди... Ёзувининг етти турини яхши битарди. Қонушни қонуи бўйича шундай чалар эдики, чангчи Зухро рашк қилиб, ўз чангини ерга урарди. Бу икки санъатда мислсиз бўлган. Хожа Абдулла Марворид доимо унинг қўлини олиб ўпар ва кўзига суриб, мен шу икки санъатда бу йигит истеъдодига тенг келадиган оламини учратмаганман, тасаввур ҳам қилолмайман, дерди. Илми сиёқни жуда яхши биларди. Шу васила билан у Султон Абусаид Мирзо хотинларидан бири Руқиябегимнинг девони мансабига эришганди. Бу улуг хоним истеъдодли ва бир нави шеър ҳам айтар эди...

Биз ҳамниша у билан бирга бўлардик ва доимо мусоҳабатда эдик. Орадан ўн беш йил ўтди.

Бир кун кечқурун уйда дўстлар билан суҳбат қуриб ўтирар эдик. Шоҳ Исмоилнинг босиб келиши ҳақида гап-сўз борар эди. Ярим кечадан бир пос ўтган. Бир киши эшик ҳалқасини урди. Очдим. Мирза Байрамнинг ранг-қути ўчган ҳолда турибди. У деди: «Хабарингиз йўқми, Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни енгиб, ўлдирибди. Амир Нажми Сонийнинг жияни Қулихон Шоҳ Исмоилнинг фатҳномасини келтирибди». Дўстлар билан бирга Мирзо Аловуддин чорсуқининг бошланишидаги Амир Ферузшоҳ мадрасасига келдик. У ердаги толиби илмларни шу даражада ҳарос босган эдики, гўё ўлим кутаётгандек эдилар. Биз уларга, дўстлар, қўрқманглар деб, тасалли бердик. Биз кечани шу мадрасада ўтказдик.

Эрталаб жар солишдики, «барча акобиру аҳоли Хиротнинг маликон масжиди жомеъсига йиғилсин!»

Хатибнинг минбарини мақсура айвонининг шимолий чеккасига қўйдилар. Шайхулислом ва Амир Муҳаммад ибни Амир Юсуф, Саййид Абдилқодир, Амир Иброҳим, Амир Халил, Амир Жамолиддин, Амир Ҳисомиддин, Амир Иброҳим Мушаъшаъ, Амир Муртоз, қози Ихтиёр, мавлоно Асомиддин Иброҳим, Амир Атаулла ва бошқа муллалар минбар ёнидан жой олдилар. Кўпчилик халқ томларда ва ерда игна ташланса ерга тушмайдиган даражада тўпланган эди.

Мавлоно Шарафиддин Зиёратгоҳий авлодларидан бўлган Ҳофиз Зайниддин фатҳномани ўқимоқ учун тайинланди. Қизил тилло тўла дастурхон минбар ёнига қўйилган: устига хатиб учун тилло тугмали чорқаб ташланган эди. Аммо Ҳофиз Ҳасанали билан Зайниддин ўртасида низо пайдо бўлди. Кўп ақобир олдин Ҳофиз Зайниддин томон эдилар. Баъзилар Ҳасанали томонида. Алқисса, минбарга Ҳофиз Зайниддин чиқди ва фатҳномани ўқий бошлади...

Хожа Абдулла бу қадар обитобида ёзилган иншони асло кўрмаганман, деди. Саҳобалардан ўн етти киши номига лаънат ўқилган жойига келганда Ҳофиз Зайниддин Шайхулислом ва ақобирга бир қараб олди. Шайхулислом деди: «О, Ҳофиз! Фитна кўзгама ва халойиқ хунини тўкма, нима ёзилган бўлса, ўқигил». Ҳофиз Зайниддин қарийб ўн сатр шу «лаънат»га тегишли жойни ташлаб ўқий бошлади. Қулихон хафа бўлиб; деди: «Бу қандай одам ўзи, шоҳ нишонига хиёнат қилади!» Ҳофиз Ҳасанали деди: «У қандай ўқисин «лаънат» ни унинг номи Зайниддин Абубакр. Бобоси Шарафиддин Усмон бўлса?!» Амир Муҳаммад бинни Амир Юсуф деди: «Эй, Ҳофиз! Қандай бадбахт одамсан? Негга ёлгон гапирасан. Унинг номи Зайниддин Али-ку!» Мулло Ёдгор Астрободий: «Эй Амир Муҳаммад! Токай иккиюзламачилик қиласиз! Ҳофиз Ҳасанали тўғри гапирди». Шу заҳоти Қулихон ўрнидан турди ва Ҳайдарали маддоҳни минбарга чиқарди. У бориб Ҳофиз Зайниддиннинг соқоли ва ёқасидан олиб, «Ҳай, хорижий, тез бўл! Лаънат қил», деди-да, сўз сўзлашга ҳам мажол бермай, минбардан тортиб тушурди. У ерга қадам қўймаган ҳам эдики, бир қизилбош унинг бошига шамшир билан тушуриб, қоши ўртасидан икки бўлди. Ун чоғли қизилбош уни шамшир билан минбар этагида пора-пора қилди.

Масжиди жомеъда шу дамда қиёмат куни содир бўлди. Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг муридларидан бўлган Ҳофиз Хуш обрўли одамлардан эди. У деди: «Мискин Ҳофиз Зайниддин шаҳид бўлди». Муни ҳам пора-пора қилиб ташламоқчи бўлишди. Бир тўда одам ўртага тушиб, уни тўрт минг хоний тилла.эвазига халос қилди.

Аълоҳазрат... мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жо-

мийнинг ўғиллари Хожа Зиёвуддин Юсуф масжиди жомеъда беҳуш бўлиб қолди. Уни кўтариб олиб кетишди. Шайхулислом ва бошқа баъзи ақобирни ҳам шу аҳволда олиб кетишди. Ҳайдарали маддоҳ чорқабни кийди ва ашрафийларга эгалик қилди. Том тепасида ўтирганлардан кўп киши ҳуши оғиб, йиқилиб, оёқ-қўли майиб бўлди. Етти киши ўлди. Мен, Мирзабайрам ва яна бир неча киши саросима бўлиб, масжид эшигига етган ҳам эдикки, у қадар шуур қолмади. Билдикки, ташқари чиқиб кетмоқ керак. У ердан қайтиб, бошқа эшикка йўналдик; у ерда ҳам шу ҳол эди. Масжиди жомеъ тепасида бир гуруҳ қизилбош одамлар устига ашрафийлар сочар эди. Ҳеч ким уларга парво қилмас ва ердан териб олмасди. Бир дўстим пайдо бўлди ва бизни у ердан ташқари олиб чиқди. Қаёққа кетаётганимизни ҳеч билмасдик. Султон Ҳусайн мирзо мадрасаси ва хонақоҳига етганимиздан кейин қаерда эканлигимизни фаҳмладик.

Масжиди жомеъдан шу ергача қарийиб элликка яқин найзага санчилган бошларни кўтариб юрганларини кўрдик. Улар: «Эй сунний хорижийлар, ибрат олинлар!» дердилар.

Мир шонатарош деган машҳур рофизий бўларди. Саҳобалар лаънатига атаб Ироқ оҳангида куй басталган эди. Мингга яқин киши тўплалиб, шу куйни куйлаганча Хиёбон боши томон кетарди. Ҳар ким уларга эргашар, уларни қайтарнишга мажол йўқ эди. Ҳар замонда найзада бош кўтариб ўтар эдилар. Мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий мазори тепасига етганларида уларнинг сони мингга яқин бўлди. Шу диёрда қаерда эшик борми, дераза, курси, тахта борми — ҳаммасини мавлавий қабри устига уйиб, тўда қилдилар. Унинг баландлиги мазор айвони баландлигича келарди. Кейин ўт қўйдилар. Ўт аланга олиши билан, оловга бир найза бўйидан яқин бора олмайдиган даражада қизишиб кетдики, Намруд оташини эсга соларди. Мен ва Мирзобайрам бир-биримизни йўқотиб қўйдик.

Муқриён маҳалласининг бошида бир тўда одам «лаънат»ни ўқишмоқда эди. Биз билан мусоҳиб бўлган ва биз уни сунний ва мусулмон деб билган бир толиби илм келиб қолди. Мен унга дедим: «Дўстим, нега туриб-

миз? Бу бемаъни гапларга қачонгача чидаймиз? Кел, кетайлик!»

У бадбахт фарёд кўтариб: «Эй ёронлар, бу ёққа келинглар, мана, хорижий!» дея бақирди. Шундай дейиш билан ҳалиги маърака талатўп бўлиб қолди. Мен бошимни ҳам қилганча югуриб, шу маъракага келиб қўшилдим, ва ўзимни ҳалиги ҳаромзодадан узоқлаштирдим. Мени излашга тушдилар.

Шу маҳалланинг бошланишида жуда ҳам тор ва узун бир кўча бор эди. Уни Кўчаи Шафтолу дер эдилар. Шу кўчага ўзимни урдим. Кўчага тушганимни биламан, ҳалиги ҳаромзода мени кўриб қолди-да, дод солиб: «Эй дўстлар, мана, ўша хорижий!» деди. Халойиқ мен томон ёпирилди. Тошу кесак тепамдан ёмғирдек ёғила бошлади. Мен кўча бўйлаб югура қочдим. Ногоҳ, қаршимдан бир киши чиқиб қолди. Орқа томонимдан «уни ушла!» деб бақаришди. У икки қўли билан кўчани тўсди. Мен этагимни кўтариб, бир урмоқчи эдим, у пичоғи бор деб, гумон қилди шекилли, қўрқиб кўксини деворга бериб; «ўтавер, менинг сен билан ишим йўқ», деди. Мен ундан ўтиб, бир анҳор бўйидан чиқдим. У катта эди, суви бир боғ ичига мўри орқали ўтарди. Ўзимни шу анҳорга ташлаб, ўша мўрига тушдим. Унинг ўртасида михлари бор экан. Ўтиш имкони бўлмади. Кўкрагимни бир чўпга тираб, зўр берган эдим, чўп сипди, мен ташқари чиқдим. Қирғоққа чиқиб ўтирдим. Ўзимни сувга отганимда сув остида турган бир суяк оёғимга ботиб кетибди. Қон оқа бошлади. Аммо бу жамоа мени қувиб етади. Бу қон изи уларга йўл кўрсатади, деган фикр миямга урилди. Мисра: «Оқибат қоним мени тутиб бергуси!» Дарҳол танбонимни ечиб, оёғим жароҳатини маҳкам боғладим. Бир томонга караб юрдим. Бир иморат вайронасига кўзим тушди. Ўша вайронага кирдим. Бир хонада ҳар турли ўтинлар қалашиб ётган экан. Шу ўтинлар орасидан ўзимга жой қилдим.

Ҳалиги толиби илм ўша жамоатга деди: «Эй азизлар! Агар мисол учун Язидни ўлдирсанглар қанчалик савобга ботсангизлар; бу шундай одамки, у шоҳ Исmoilни ва унинг хонадони барча аъзоларини ҳажв қилган. Шоҳ учун бундан ортиқ туҳфа бўлмайди!» У жамоатни

мени ўлдирмоққа тарғиб қилиб, шу боққа олиб кирди. Улар ўтинхона эшигига яқинлашдилар. Бир тўдаси: дедик: «У одам шу ўтинлар орасига кириб олган бўлиши керак!» Бошқаси «Бўлмаган гап!!» деди. Баъзиси: «Агар шу ўтинлар остида бўлмаса отим Гуломали эмас», деди. Шу ўтинларга ўт қўймоққа чоғландилар. Биттаси ўт олиб келмоқ учун кетди. Шу аснода ғала-ғовур бошланди. Сабаби: бир киши шу боғда юрган экан. Боққа кирган одамларни кўриши билан, қўрқиб, қоча бошлаган. Ҳалиги тўда ўшани қува кетди. Уни тутиб, бошини кесиб, найзага илдилар, ва бақира бошладилар: «Мана уни топдик!» Утинхона эшиги ёнида турганларнинг ҳаммаси қайтиб, боғдан чиқиб кетишди.

Бир оз муддат ўтгач, ўтинлар остидан чиқдим. Аммо қайси томон юришни билмас эдим. Қарасам, боғнинг бир томонида иморат бор экан. Уша ёқдан бир хотин менга қараб ишорат қилмоқда эди. Унга қараб юрдим. У хотин: «Ажаб қутулдингда, жоним болам! Кел, бу уйга кир!» деди. Мени уйга олиб кирди. Олдимга овқат-пону қатиқ қўйди-да, деди: «Болажоним, буларни егину қазноққа киргин. Эрим сабзаворлик. Мабодо, сени кўриб қолса, яна қутулишинг маҳол бўлади». Мен турдим дедим: «Эй, онажон, мени беркитнинг, қўрқувдан ҳалок бўлишим турган гап!» Мени у қазноққа киритди. Замбиллар қўйилган экан. Ушалар остига мени бостирди.

Қазноқдан чиқиши билан эри келиб қолди. «Ҳалиги хорижийнинг мозори бошида эдим. У хорижийни ажаб куйдирдилар. Эшитишимча, бу боғда ҳам бир хорижийни тутиб ўлдирган эканлар. Аммо, афсуски, бу савобга мен мушарраф бўлолмадим!» деди. Ҳалиги хотин кўрган воқеаларини бошидан-охиригача эрига сўзлаб берди. Бир оз вақтдан кейин ҳалиги киши уйдан чиқиб кетди.

Аммо Мирзабайрам мендан ажраб, ҳазрати Мавлавий (Жомий) мозори бошида туриб, шу чорбоғда бу фақирни ўлдирибдилар, деб эшитибди. Йиғлаб, ёқаларини чок этиб, бу хабарни уйимизга етказибди. У қарийб эллик хотинни бошлаб шу чорбоққа олиб келиб қолди. Ҳалиги ўлдирилган одамни кўриб, дод-фарёд кўтардилар; ёқаларини чок этдилар ва ўша мурда устига ўзларини ташладилар. У мурда юзтубан ётган экан. Синг-

лим: бу акамнинг жасади эмас, зеро, унинг икки шонаси оралигида қора холи бор эди. Бу баданда ўша хол йўқ, дебди. У ўз гапига бошқаларни ишонтирди. Шу боғнинг чор атрофини югуриб қидиришди, сўроқлашди. Ҳалиги уйга стганларида мени бекитган хотин уларни чақириб, ўша уйга олиб кирди. Мен жамоатнинг овозларидан таниб, йиғлаганча қазноқдан югуриб чиқдим. Хотинлар бирма-бир мени қучоқларига олдилар, юзларини юзларимга суришди, дод солиб, йиғлашди.

Ҳамшираю хешларим ўзларидаги ҳалқаю узукларини ҳалиги хотин олдига қўйдилар.

Намозшомда, хуршиди анварнинг бошини нур найзаларида мағриб шаҳристонида ниҳон этиб, кўкнинг бокира қизлари юлдуз ва ҳалқа узукларини фалак золи этагига ташлаганда, шаҳар томонга жўнадик. Хуфтаи намози пайти эди. Омон-эсон ва тинч уйнимизга етиб олдик.

Бир неча кун ўтгач, уйнимизга бир тўда меҳмон келди. Иттифоқо, уйда ҳалим пиширишган эди. Бу фақирнинг мўйлаби ўсган эди. Ҳалим унга ёпишди. Меҳмонлардан бири буни айтган эди, дарҳол мен қайчи олдим у мўйлабимни калта қилиб қирқдим. Ҳалиги одам деди: «Буни яхши қилмадинг. Энди узоқ муддат уйдан чиқмагин, йўқса, бошинг кетишига сабаб бўласан!» Икки кун ўтгач, зарурат юзасидан албатта ташқарига чиқишим лозим бўлиб қолди. Енгимни оғзимга қўйиб, ташқари чиқдим. Бу ҳолат кўникмада бўлмагани сабабли, бир марта қўлимни оғзимдан олдим. Бир қизил бошнинг менга назари тушиб қолди, менга ёпиша кетди. «Ҳай, Язид, мўйлабингни қирқдингми?» Бадеҳа тарзида унга тегишли жавоб хотирга келиб қолди. «Ғози, жуда вақтида келдингиз, мен сизга ўхшаган одам излаб, ташқари чиққандим. Алҳамдулилло, муродимга муяссар бўлдим. Маълумингиз бўлсинки, бир тўда Зиёратгоҳ хожазодалари бир хонада ўлтиришган экан. Мен улар орасида эдим. Улар ҳазиллашиб, менинг мўйлабимни қирқишди. Улар ўн киши. Ҳар биридан ҳеч бўлмаганда минг тангадан чиқади. Сиз карам қилиб, ортимдан юрсангиз. Мен қайси саройга кирсам, сиз ҳам орқамдан киринг». Мен юра бошладим. Қарадим: ўзимни қаёққа урсаму бу кофир чангалидан қутулсам. Йўлим Хои Козирон анҳори бўйи-

дан тушди. Соё бўйидаги бир сарой дарвозасини очиқ турганини кўрдим. Секин юриб борар эканман, икки ҳаппой билан ўзимни сарой долонига урдим. Эшикни танба билан маҳкамлаб, томга чиқдим. У ердан қўшни ҳовлига тушиб, у томондан кўчага чиқдим. У қизилбош ҳалиги сарой дарвозасига кириб, гавго кўтарди. «Зиёратгоҳликлар шу саройда эканлар!» Маҳалла аҳли келиб, «Сиз адашибсиз. У киши сиз билан ҳазиллашибди», дедилар.

Алқисса, бу фақирнинг сайри Хожа Рухбанд мазорига тушди. Қози Нуриддин мадрасасига кирдим. Бир гуруҳ толиби илмлар ўлтиришган экан. Улар ёнига келиб ўтирдим. Қарасам, ҳалиги қизилбош шу мадраса долонига кирди. Дарҳол яктагимни бошимга ёлиб, ўзимни толиби илмлар орқасига олдим «Вой кўзим!» лаб дод сола бошладим. У қизилбош келиб, суфа тепасига ўтирди ва бир кишидан сўради: «Бирор одамнинг шу мадрасага кирганини кўрдингизми?» Йўқ, деб жавоб бердилар. «Бу одамга нима бўлди?» деб сўради. «Кўзи оғрияпти», дейишди. «Менда дори бор, Шоҳим садақаси учун дәрдоманлар кўзига суртаман!» деди. Мен дод солиб: «Менга бу дори бўлмайди. Бир неча бор одамлар кўзимга дору қўйишди. Жуда ёмон зиён қилди». Ҳалиги қизилбошнинг жаҳли чиқиб, сўкишди ва ўршидан туриб, чиқиб кетди. Мен ўрнимдан турдим аҳволим, кайфиятимни талабаларга гапириб бердим. Улар узоқ кулишди ва таажжуб қилдилар.

Шоҳ Исмоил замонидан олти ой ўтди. Бир кечаси бир гуруҳ дўстлар бу фақирнинг уйига тўпланишди. Мирзабайрам қонунини созлади; Хонзода Булбул доира чалди. Сияҳча хонандалик қилди. Мулло Фазлий ва мулло Аҳлий, мавлоно Аморий, мавлоно Муқбилий бадеҳа айтишди. Тоҳирчакка ва Моҳчучук рақсга тушдилар.

Бирвақт Мирзабайрамнинг кўкалтоши Шоҳқосим уйга кирди-да, ёқасини йиртиб, кўкрагини тилиб йиғлаб деди: «Намозгар Имом Фахр Розий мазори тепасига борган эрдим. Бир гуруҳ одамлар туришган экан. Сўрасам: Хусайнали маддоҳнинг укаси Муҳибали Ироқдан келди. Акасининг интиқомини Мирзабайрамдан олмоқ бўлиб, нидо қилади. Ким менга Мирзабайрамни тутиб берса, унинг боши оғирлигича ашрафий бераман, деб

юрган эмиш. Бу гапни эшитдигу мажлис зеру забар бўлди. Сурайё шодасидек бир мажлис жамъ бўлган эди банотуннаъш каби тарқади. Мирзабайрам йиғлашга туттиди. Менга: «Эй, биродар! Мен учун хешу арабо, Хуросондаги мусоҳиблардан ажраб кетиш осон. Аммо сендан ажралишга дил қўёлмаяпман», деди. Мен: «Эй, жон биродарим! Менинг ҳам сендан жудо бўлишим ақлимга сиғмай турибди...»

Алқисса, мен, Мирзабайрам ва Шоҳқосим бир-биримизга аҳду паймон қилдик: «Тирик эканмиз, бир-биримиздан жудо бўлмагаймиз!» Узимизга яқин қариндош-уруғлар билан видолашиб, хайрлашдик ва дедик: «Ҳеч қандай сафар Маккаю Мадина сафаридан фойдалироқ бўлмас». Йўлга тушдик.

Тонг пайти эди. Хожа Абулвалид мазорига етдик. У Ҳирот шаҳридан бир фарсах масофададир. Минг азобу уқубатлар билан беш кун деганда Имом Ризо Машҳади мунавварасига етдик. Пешин намози пайти эди. Машҳад мазори тоши тепасида бир маърака кўрдикки, мингга яқин одам бор эди. Хусндор бир лўли ашула айтар ва маъракани олиб борарди. Бир баётий оҳангида машҳур ашула бор эди. Уни Ҳожа Абдулла Марворидга мансуб дейишарди ва халқ оғзидан тушмай юрарди. Мирзабайрам деди: «Эй дўстлар, бу маъракани ташлаб ўтиб кетавериш яхши бўлмайди. Бир лаҳза кўнглимизни ёзиб олайлик. Йўл ҳордиғи ҳам чиқиб кетади. Кейин бирор бошпана фикрини қиламиз». Шу жамоат ичига киришимиз билан Шоҳқосим кўздан гойиб бўлди. Биз йиғиннинг бир чеккасида турардик. Тўғримизга қарасак, бир одам бизга томон ишора қилмоқда эди. Мен Мирзабайрамга дедим: «Кўряпсанми, бир одам рўпарамизда бизга ишора қилипти». У: «Шояд бошқага ишорат қилаётган бўлса керак» деди. Шу гап устида орқамиздан бир тўда одамлар келиб қўлимизни орқага қайриб, боғлашга киришдилар. Биз: «О азизлар, нима гап?» дедик. Бир киши: «Булар билан нима ишларинг бор?» деб сўради. Шундай дейиши билан уни тепкилай кетишди. Бошию бетини уриб ёришди. Ҳалиғи одамлар: «Булар бизнинг хунимиз, бизнинг оғаларимизни ўлдиришди. Биз Ироқдан Хуросон томон кетаётган эдик. Уша ёқдан буларни излаб келямиз. Сиз бўлсангиз ҳимоя қилмоқчисиз!» дейишди. Тур-

ган одамлар: «Бизнинг булар билан ишимиз йўқ», дедилар.

Алқисса, менинг ва Мирзабайрамнинг қўлини бойлашди. Бошимиз, юзимизни уриб ёришди. Сўнг бизни Айнулқуззот аталмиш Маншад ҳокими ҳузурига олиб бордилар. У Шоҳ Исмоил уруғидан эди. Қад-қоматли ва азамат жуссали. Эғнида зарбафт тўн, бошида шоҳлик тожи, зардўза фўта бойлаб олган. Кўрган одам ундан оташин сўзлар чиқади, деб ўйлар эди. Муҳибали унинг қаршисида тиз чўкиб, деди: «Эй халифа! Бу икки одам менинг акам Ҳасанали маддоҳнинг қотилларидир. Ун беш йилдан буён шулар ғуссасидан косалаб қон ютаман. Энди шундай кун келдики, буларнинг қонини бир қатра қолдирмай ичаману ўзгарувчан замон азобу жафоларини унутаман». Айнулқуззот деди: «Аввал ўн икки таёқдан шоҳлик йўриғи учун уришни буюраман. Кейин текшириб кўраман. Бир газ келадиган чўпни йўниб, учига тасма таққан эдилар. Қандай гуноҳкорни олиб келишмасин, аввал ўн икки бор шу билан тушириб, кейин сўроққа ўтилар эди. Мирзабайрамни ўша қамчи билан ўн икки марта урдилар. Навбат менга етиши билан, баланд овозда ҳазрати Муртазо Алининг руҳига сиғиндим: «Эй Муртазо Али, ҳолимни кўр, додимга ет! Ноҳақдан менга жафо қилма!» Муҳибалига ҳамроҳ жамоадан иккитаси деди: «Бизнинг билишимизча, бу одам уни тийиб, қўрқитиб юрган. У бўлса қабул қилмаган». Айнулқуззот, бунинг гуноҳи йўқ экан қўйиб юборинглар, деди: Мени бўшатиб юборишди. Мирзабайрамни тош устида пора-пора қилмоқ ҳукмини чиқарди. Муҳибали тиз чўкиб деди: «Мен биродарингиз Нурулқуззот ҳузуридан, сабзавордан бу одамни унга олиб бормоқ ниятида келган эдим. У киши учун бундан ошиб тушадиган тухфа бўлмайди». Айнулқуззот: ихтиёринг, деди. Айнулқуззот навкарларидан бир гуруҳ турган эди. Муҳибали уларга: «Дўстлар, мен баъзи зарур ишларимни битириб олгунимча, бир-икки кун буни сақлаб туринглар», деб илтимос қилди. Мирзабайрамни уларга топширди. Бир хона бор эди девонхона яқинида. Уни ўша хонага ташлаб, эшигини қулфладилар.

Менинг жигарим пора бўлиб, йиғлаганимча у ердан чиқиб, Амир Валибек мадрасасига келдим. Шоҳқосим келиб қолди: «Мирзабайрам қани?» Мен унга бўлган

воқсани гапириб бердим. У, ҳечқиси йўқ, Мирзабайрам маҳбус эгилган хонани менга қўйиб бер, деди. «Мен у эшик ёнига борсам, таниб қолиб, тутиб олишлари мумкин», дедим. Шу гап устида одамлар гала-говури эшитилди. Бир баққол Айнулқуззотнинг бир пиёда навқари билан жанжаллашиб қолиб, уни бир мушт урган экан, тишлари синибди. У пиёда, бунга Айнулқуззот ҳузурига олиб бормасдан қўймайман, деб Шоҳ Исмоил бошини ўртага қўйиб қасам ичибди.

Бир тўда одам Айнулқуззот уйи томон йўналди. Мен билан Шоҳқосим ҳам уларга эргашдик. Дархонасига етгач, мен Шоҳқосимга: «Анави қибла тарафдаги заффарон эшикли уй, бизга керакли одам ўша ерда», дедим. У атрофга бир қараб олиб, кулиб қўйди. Мен, нега куласан, дедим. У: «Мирзабайрамни халос қилиш ҳеч гап эмас, аммо бу кеча шу ҳовлидан чиқмаслигимиз лозим», деди. Ҳар тарафни айланиб, жой суриштирдик. Бир эшикка кўзимиз тушди. Ўша эшикка кирсак, бир боғча экан. Бир томонига қараб юрдик. Бир тавила эшигига яқинлашдик. Намозшом яқинлашиб қолганди. Сайислар отларга арпа ташлаган эканлар. Мирохўр маст ётибди. Қолганлар ҳар томон кетиб қолган. Бир томондан кўпчиликнинг оёқ товуши эшитилди. Шоҳқосим: шу тавилага кирмоқдан ўзга чора йўқдир, деди. Иккаламиз ҳам ичкари кирдик. Тавила эшиги олдида отларнинг ем-хашаги уйилган экан. Шу уюм панасига ўзимизни олдик. Кечадан бир пос ўтди. Шоҳқосим: «Юр энди, Мирзабайрамни чиқариб оламиз» деди. Мен: «Қандай қилиб, ахир хонанинг эшиги жуда мустаҳкам қулфланган-ку, дедим. У: «Мен унинг эшигини кўриб кулган эдим. Сиз, нега куласан, деб сўрадингиз. Эшик тепасида тобадон бор экан. Унга панжара ўрнатилган. Ўша ердан уйга тушиш осон. Шунинг учун кулган эди», деди. Хуллас, у ердан чиқиб, хонага яқинлашдик. Бир одам Айнулқуззотга киссахонлик қиларди. Булар ухлагунча сабр қилиб турдик. Ўша хона эшигига яқинлашдик. Шоҳқосим мени кўтариб кифтига чиқарди ва қўлимга пичоқ берди-да, деди: «Панжаранинг бир чўпини кес». Мен кесдим. Қолган чўплари ўзи чиқди. Ўша тобадонга чиқиб олдим у хонага бош суқдим. Мирзабайрамга овоз қилдим. Жавоб бўлмади. Шоҳқосимга дедим: «Мирзабайрамни бу хонадан олиб чиқиб кетишганга ўхшайди». У деди: Панжара чўпларини уй

атрофу бурчакларига от, эҳтимол, ухлаб қолгандир». Шундай қилдим. Охири у уйғониб, овоз берди. Тобадондан уй ичига сакрадим. Унинг қўллари орқасига қотиб қолган эди. Олдинга қилолмасди. Унинг кифтию билакларини уқалаб, мулойимлаштирдим. Биз тобадондан ташқари чиқиб олдик. Ҳовли ўртасида бир тўда одам ухлаб ётарди. Ҳовли дархонасига тушдик. Қулф экан. Жуда қийин аҳволда қолдик. Ногоҳ томга чиқиладиган жойга кўзимиз тушди. Томга чиқиб олдик. Дастору фўталаримизни бир-бирига улаб боғладик. Олдин Мирзабайрамни кўчага туширдик. Кейин Шоҳқосим тушди. Фақир томда ҳайрон бўлиб қолдим. Шоҳқосим кўчани тимирскилаб бир суяк топди-да, томга иргитди. Менга қараб: Суякнинг бошини эгиб, деворга қаланг-да, иккинчи учини мустаҳкам ушлаб, пастга сирғалиб тушинг», деди. Шундай қилиб, осонгина пастга тушдим.

Шоҳқосим: «Бу диёрнинг ҳар қарич ерини яхши биламан, мен қаёққа бошласам, қулоқ солинглар. Маслаҳат шуки, Нишопур томон жўнаш лозим», деди.

Ярим кечага яқин эди. Кўхи Сангинга етдик. У Машҳаддан бир фарсахлик масофада бўлиб, шу ерда яшовчиларнинг сайргоҳи эди. У тоғнинг тепасида Мирза Бобур Қаландар сангтарошларга буюриб, бир ҳужра қурдирган эди. Ўзи шу ерлик ёшлар билан сайрга чиқарди. Шу тоғнинг устига чиқдик. Уша ҳужрага кирдик. Қарасак, икки киши хона кунжида ўтирибди. Бизни кўришлари билан қўрқиб кетдилар. «Кимсизлар?» деб сўрадилар. Биз «Мусофирмиз» дедик. Биз ҳам суриштирдик. Улар ҳам бизникидек жавоб қилишди. Биз: «Дўстлар, қандай яхши бўлди, бу кеч суҳбатлашамиз», дедик. Биз ҳам ўтирдик. Қарасак, уларнинг бири соҳиб ҳусн экан. У сўради: «Қаердан бўласизлар? Йўл бўлсин?!» Биз Хуросонданмиз, Маккага деб йўлга чиққан эдик, дедик. Улар: «бизлар ҳам сизларга Астрободгача ҳамроҳ бўламиз», дедилар.

Қиссанинг асли шундай эди: Бу йигит бир баққолнинг ўғли бўлиб, Машҳад гўзаллари орасида зарбулмасал экан. Мир Қонуний бир неча вақт Машҳадда бўлган эди. Бу у кишининг шогирди экан. Мир Қонуний Астрободга кетгач, бу йигитнинг ошиғу уни ёмон йўлга бошлабди. «Сени устозингга олиб бораман», деб Машҳаддан олиб чиққан.

Йигит ошиғига: ҳалиги таомин ол. Дўстлар билан

тановул қилайлик, деди. Бир рўмол олди. Унда бир неча қаттиқ пон ва кеча қовурилган кабоб бор экан. Биз жуда ҳам оч эдик. Иштаҳа билан овқатландик. Бош қўйиб, уйқуга кетдик.

Уйқумиз ярмида бузулди. Бир тўда одам қўлларида таёқлари билан кириб, бизни калтаклай кетишди. Сачраб туришимиз билан, қўлларимизни орқага боғлаб, уриб бошларимизни ёришди. Хонадан олиб чиқиб, тепадан бизларни юмалатиб юборишди. Кейин уриб, шаҳар томон ҳайдашди.

Бу одамлар ҳалиги йигитнинг отаси, акаси ва қариндошлари экан. Хабар топиб, излаб келган эканлар. Биз зор-зор ялиндик: «Бизнинг ўғлингиздан асло хабаримиз йўқ эди. Бу горга кирганимиздан кейин уларни кўрдик». Улар: «Сизларни Айнулкуззот ҳузурига олиб бормагунимизча қўймаймиз», дедилар. Биз: «Оҳ, қандайин балога йўлиқдик. Нимадан кўрқиб қочсак, шунга дучор бўляпмиз. Юзта жонимиз бўлганда ҳам, энди бири ҳам омон қолмайди» дедик ўзимизча.

Ҳалиги йигит отасига қараб: «Отажон, бу фақирлар тўғри айтишяпти. Уларнинг биздан ҳеч бир хабарлари йўқ эди. Буларни балога грифтор қилиб, ўша кофирлар қўлига топширганингиздан нима чиқади?» Бу гап унга маъқул тушиб, қўлларимизни ечиб, қўйиб, юборди. Худога шукурлар айтиб, йўлсиз жойлардан юриб, Нишопурга йўл олдик. Уч кун деганда чошт пайти Нишопур бозорига кириб келдик. Мирзабайрам деди: «Жуда ҳам қорнимиз очди. Қоврилган гўшт егим келяпти». Кабобпаз дўконига кирдик. Ерга чўкишимиз билан бозор томонда ғала-ғовур кўтарилди.

Жарчи овози қулоққа чалинди: «Фалон кўринишдаги уч киши Нишопурга келган. Уларни яширган ёки бошпана берганларни топишса, унинг кўчаси ва маҳалласи ғарот қилинур. Аҳолиси эса қатлга етказилур». Бу гапларни эшитиб, айвондан тушдик. Кабобпаз деди: «Дўкон қаршисида эшик бор, гўристонга чиқади. Шу томондан чиқинглар». Чиқишимиз билан мени ёндириб юборгудек иситма олди. Юрарга мажолим қолмади. Мирзабайрам ва Шоҳқосим қўлтиғимдан олиб, бир оз юрдилар-да бир қабр соясига мени ётқиздилар. Ўзлари бошим тепасида ўлтирдилар. Ҳар замонда бозордан одамлар ҳой-ҳуйи ва шовқини эшитиларди. Мен: «Эй, дўстларим, шу ерда қоладиган бўлсак, бир-биримизни

биттадан худога топширишимиз турган гап. Маслаҳатим шуки, Астробод томон жўнаш керак. Тирик бўлсак кўришармиз. Йўқса, маҳшар саҳроси ваъдагоҳимиз бўлгуси», дедим. Шундай дейишим билан учаламиз ҳам аччиқ-аччиқ йиғлашга тутиндик.

Бир-биримиз билан видолашдик... Мен шу қабр соясида қолиб кетдим... Пиглаб-йиглаб ухлаб қолибман. Кўзимни очсам, бир соҳибжамол хотин тепамда ўлтириб, рўмолчаси билан юзимдан кўз ёшларимни артарди. У сўради: «Қимсан, кулфатдасан, хору зорсан?» Мен: «Эй, меҳрибон она! Хуросонданман. Ғурбатда ва бечораликда нотавонман, ҳеч кимсам йўқки, менга ғам-хўрлик қилса», дедим. «Болам, ғам емагин, мен сенга она бўламан, ғамхўрлик ва парвариш қиламан. Ҳозир сенга бир одам юбораман», деди.

Бир оз фурсат ўтгач, бир ғулом улов олиб келди ва мени уйига олиб кетди. Қасалим янада оғирлашди. Иситма оташи танимни кўйдирарди. Ҳеч кимни танимайдиган бўлиб қолдим. Қирқ кун шу алпозда ўтди. Шундан кейингина оташимга тер суви сепилиб, касаллик оловининг тутуни бошимдан соқит бўлди. Ўзимга келиб, сайрга ва юришга бир оз қувват ҳосил қилгач, Нишопур чорсуни бошланганига чиқдим. Бир ҳалвогар дўконига кўзим тушди. У шундайин ораста эдики, бундайини кўрмагандим. Фалак унинг тавофи учун заррин офтоб баркашини бошига қўйиб, тавофдек у дўкон атрофидан айланар эди. Юлдуз болалари нур ойна наълини унинг ҳалвоси учун ҳар томон судрашарди.

Уша дўкон эшиги олдига келиб ўлтирдим. Ва томоша қила бошладим. Ҳалвогар устод олдимга бир тақсимчада ҳалводан келтириб қўйди. Мен ундан тановвул қила бошладим. Чорсу ўртасидан одамлар шовқини эшитилди. Уша томонга боқдим. Қарасам, бир ёш йиғитки, офтобу ой унинг юзидан нур истиорасини олади. Унинг оразидан рашк қилиб, гулу райҳонларнинг юзига шабнам тери чиқарди.

Саноқсиз одам олдимдан елиб ўтиб кетишди. Мен шундай ҳолда эдимки, қўлимдаги еб турган ҳалвом ерга тушибди, билмабман. Устод ҳалвогар олдимга келиб: «Эй йиғит, ўзингни тут. Бу йиғит шундайларданки, унинг ишқиди кўплар сен каби бошини тикиб, юришибди, жонларини балога гаров қўйишган. У

Сайид Зайнобиддиннинг ўғлидир», деди. Ўрнимдан турдим, уларнинг ортидан кетдим. Бир кўча чиқди. Икки томонидан ариқ оқарди. Ҳар ариқ бўйида қатор дарахтлар, сув тагидаги майда тошлар марвариддек эди. Кўчанинг ўртароғида бир айвон бор эди... Ундан ўтиб, кўча охирида таҳорат қилаётган бир чолни кўрдим. Менга у пешвоз чиқиб, сўрашди ва: «Мақдамингиз хайрли бўлсин, мусофирга ўхшайсиз, қаерлардан қадам ранжида қилгансиз?» деди. Мен хуросонликман, дедим. У мени уйига таклиф қилди. Ҳавз бўйига гилам тўшатиб, овқат олиб келди. Бир оз суҳбатлашиб ўтирганимиздан кейин, чол деди: «Махдум, бу уй ўзингизники бу камина пири гуломингиз».

У менга чексиз такаллуфлар кўрсатди. Номимни сўради. Мен: «Восифий», дедим. «Мавлоно Ҳусайн Воизнинг шогирди Восифийми?» деб сўради. Мен ҳа, дедим. У яна ўрнимдан турди-да, фақирни қучоғига олди. У деди: «Нишопур халқининг сизга бўлган иштиёқи шу қадарлики, таърифлаш қийин. Маҳдига бунчалик эмас, деса бўлади. Ажаб вақтида келибсиз-да. Амир Зайнобиддиннинг ўғли Рафиддин Ҳусайн қофияни тамом қилиб, «Шарҳи Мулло»ни бошлади. Махтума ва махтуфадан суҳбат қурмоқдалар. Нишопурнинг барча фозилларини чақирганлар. Ҳусн аҳли, созу навоз арбоби — ҳаммаси шу ерда тўпланишган. Шундай бир мажлиски, Нишопур бино бўлгандан буён бундай йигин бўлганини ҳеч ким билаёлмайди».

Чол Мирнинг хонаси томон кетди. Ҳуфтон яқинлашиб қолган эди. У бир тўда одамлар билан қайтиб келди: «Сиз ҳақингизда у ерда гап бўлди. Ажиб тортишувлар бўлиб ўтди. Бу киши мавлоно Ҳусайн Воиз Қошифийнинг шогирдларидир, дедилар. Рум дарвозасидан то узоқ Ҳиндистонгача фазилат ва қобилиятда бу кишига тенг келадиган одам йўқ, деб сизнинг мазкур мавлонодан устунлигингизни таъриф қилдилар.

Амир Зайнобиддиннинг инилари Амир Алиасфар дедилар: «Бундан икки ой бурун мен Ҳиротда бўлган эдим. Абдуллахон садр уйига бир кеча мавлоно Восифийни чорлашди. Хуросон ва Ироқ фозиллари жамъ бўлган эди. Бу кишини у фозилларга нисбатан тенглаштириб бўлмасди». Мен: «Махдумлар жуда ошириб лутф қилишди. Аммо мен Нишопурда қирқ кундан бери касал эдим. Ҳозир унчалик ўзимга келмаган-

ман. Ўзимни мажолсиз сезиб турибман. Агар шу кечада мени маъзур тутсаңгизлар, маъқул бўлур эди.» дедим. Улар: «Худо сақласин, сиз маъзур тутгайсиз. Кетмасангиз! Шунини ҳам билдингки, Амир Алиасгар ва Амир Рауфнуддин Ҳусайн сизни қузатиб қўйишада», дейишди. Мен чора тополмай, ўша жамога эргашдим.

Мажлисга яқинлашувимиз билан ҳамма қўлларида шамълар билан ҳовлига чиқди. Мен пирлару устодлар руҳидан мадад ҳиммати сўрадим. У мажлис аҳли таъзимда бу каминага ҳадсиз муболага кўрсатдики, тасаввур қилиб бўлмасди. Амир Алиасгар дедилар: «Бу кеча созу навоз, суҳбат ва бошқа ишларни йиғиштириб, мавлоно Восифий фазилатлари ва кечинималаридан эшитишни ганимат билсак!»

Амир Зайнобиддин: «Бир неча йил бўлдики, мавлоно Вонз ваъзларини эшитиш орзусида эдик — мўяссар бўлмади. Яна шу гапни эшитганмизки, Мавлоно Ҳусайн бу кишининг шогирдлигидан фахр қилиб юрар эканлар ва дер эканларки, мен билан шогирдим ўртасидаги тафовут шундан иборатки, бу хушовоз, мен эса хушовоз эмасман. Истардикки, бу кишидан ваъз эшитсак!» Шундай дейишлари билан бир неча киши бориб масжиддан минбар келтирдилар ва айвон чеккасига қўйдилар. Ҳовли ўртасида машъалалар ёқилди. Нишопур халқидан хотин-қизу эрлар бўлиб қарийб беш минг одам йиғилди. Томлар, девор устлари, дарахт тепаларида ҳам одам эди.

Ўша кеч мавлоно Ҳусайн Вонз менга валлилар мартабасида кўринди. Ўзимни заиф, касал сезиб, минбарга қадам қўймоққа кучим етмасди. Ул азиз руҳига сўғиндим: кўз олдимда намоён бўлиб, «Чиқ, гам ема. Мен мададкорингман», дедилар. Менда қувват пайдо бўлди. Турдим кучли журъат билан минбарга чиқдим. Ашуро кунлари эди. Амирулмуъмининлар Ҳасан ва Ҳусайнларнинг ҳайит кунидаги ҳангомалари хотиримга келди...

Ҳикоя тугагач, Амир Зайнобиддин наботий йўлида тикилган мовут чакмонини каминага инъом қилдилар. Бу шоҳ Исмонлининг хос жомаси бўлиб, амирга тухфа қилиб жўнатган эди. Амир Алиасгар ва Амир Рауфнуддин Ҳусайн, Амир Ҳусайнларнинг ҳар бири биттадан эгар-жабдуқли от инъом қилди.

Қарийб бир ҳафта Нишопур сайд ва нақиблари

мени меҳмон қилдилар. Кейин Амир Зайнобиддиннинг катта ўғли Амир Қавомиддин Жаъфар шоҳ кўрунишига кетган эди, Ироқдан келиб қолди. Бир павъи муносабат-да бўлдик...

Бир кеч меҳмонхонада ўтирган эдим... Ногоҳ, хоша эшигидан Амир Қавомиддин Жаъфар кириб келди. Бошида қора барра тоқа, устида лунги, қўлида яланғоч шамшир. У шамшир дамидан ҳаёт риштаси ўзилиши турган гап эди. Уни кўриб, хотиримга: наҳот бирор кишининг ифвоси билан мени ўлдирмоққа келди экан, деган фикр келди. Улимим қандай юз беришини тийғи ойинасидан мушоҳада қилдим. У менинг қўрққанимни кўриб кулди-да деди: «Қўрқманг, мен бу кеча бир жойга бормоқчи эдим. Келиши керак бўлган одам келмади. Ҳеч кимга эътимодим йўқ. Сизга ишониб келдим. Менга ҳамроҳ бўлсангиз». Қабул қилмоқдан ўзга чорам йўқ эди.

Қоронғу кеча эди... Ёмғир томчиларди...

Асли воқеа шундай экан: Нишонур ҳокими Амир Хусайн Бозорийнинг хотини одам юбориб, Амир Қавомиддинни келсин деб одам йўллабди. Ушанинг чорбоғи томон кетдик. Деворига яқинлашдик. У менинг елкамга оёғини қўйиб, девор устига чиқди; мени ҳам кейин тортиб чиқарди. Иккаламиз ҳам боққа тушдик. Иморатига яқинлашувимиз билан бир тўда одам қўлларида ичқоқ, ханжар ва калтаклар билан бизга қарши кела бошлади. Амир Қавомиддин Жаъфар қочди: мен ҳам қочдим. Менинг елкамга оёқ қўйиб деворга чиқдию у бадар кетди. Жамоат мени тутиб, дўппослай кетди. Қўлларимни орқага қилиб боғлаб, Амир Хусайнга топширмоқ бўлишди. Баъзилар буни маслаҳат бермадилар. «Буни бу кеча шу ерда сақлаб, эрта билан олиб борурмиз», дедилар-да, мени болохонага олиб чиқдилар. Уч ошиёналик эди. Баландлигидан сарву аръар теракнинг ҳам учи унинг томга етмас эди. Мени шу хонага қамаб, эшигини қулфлаб олдилар. Ўзлари айвон ташқарисида ухладилар. Ўзимча ўйладим: «Эрта билан хонани очишса, Нишонурда мени танимайдиган одам йўқ. Нима деган одам бўламан. Уларга қандай жавоб қиламан? Улар: «Ўзинг воиз, мавлоно Хусайн Воиз Кошифий шогирди бўлатуриб, ўғирлик ва талончиликдан ҳам хабарингиз бор экан-да», демайдими? Бу аҳволдан ўлганим беҳроқ эмасми? Мендан яна сўрашлари мумкин: «Сенинг ел-

канга оёғини қўйиб, девор оша қочиб кетган одам ким?» Айтсам, гавго кўтарилиб, қон тўкилмайдами? Айтмасам, аҳволим нима кчади?

Девоналарча хона атрофини айландим. Деворларига қўл узатиб кўрдим. Маълум бўлди: тўрт эшиги бор экан. Учаси боғ томонга қараган, бири — кўча томонга. Кўча томон эшигини очдим. Панжараси бор экан. Енимда фаранги пичоқ бор эди. Пичоқ билан панжарани очдим. Аммо баландлиги шу даражада эдики, ўзимни ерга ташлаёлмасдим. Хонада ипак гилам тўшоғлиқ экан. Шундан арқон қилсаммикан, деб ўйладим. Уш саккиз бўлакга бўлдим. Уларнинг учини бир-бирига уладим. Аммо бир учини боғлайдиган жой тополмадим. Яна бир эшик борлиги ёдимга келди. Уни очиб, арқоннинг тугилган бир учини унга қистириб, эшикни беркитдим. Арқон маҳкам бўлди. Иккинчи учини эшикдан пастга ташладим. Тезда болохонадан пастга тушиб, кўчага тушдим.

Худога мени бора шукурлар қилиб, бир томонга қараб юрдим. Юриб, Нишопур кўчабандига етдим. Шохроҳга чиқиб олиб, суръат билан жадал қадам ташлаб тошга яқин бир тепаликка яқинлашдим. Унинг эт гила саҳронишии одамлар яшар экан. Пастга тушим билан бир гала ит ҳужум қилиб қолди. Қийинларимни гажиниб, оёқларимни мажруҳ қилишди. Дод дедим. Овозимга одамлар чодирларидан чопиб келиб, мени ура кетишди. Қўлларимни орқага боғлаб, судрашди.

Гап шунда эканки, бир неча бор буларнинг уйини ўғри уриб, молу мулкни кўтариб кетишган экан. Мени ҳам ўшалардан деб ўйлаб, қапага олиб кирдилар. Оёғларимни сутундан ўтказиб, учларини занжирбанд қилишди. Эрталаб, битта-биттадан келиб, мени тепа бошладилар: «Фалон-фалон нарсаларимизни уриб кетган эдинг, қани улар, ростини айт!» Туш пайтигача аҳвол шу аллозда давом этди.

Ногоҳ, Сабзавор томондан тўрт отлиқ келиб қолди. Мабодо, мени сўроқлаб келдилармикин, деб қўрқувдан жон бераёздим. Қападагилар ташқари чиқди. Сўрадилар: Улар: «Биз Хуросондан Сабзаворга таҳсил (олтин руда) олиб борган эдик. Энди тоза олтинга айлантириб Хуросонга қайтмоқдамиз. Бирор соат отларимизга дам бермоқчимиз», дейишди. Уларни чодирга олиб кирдилар. Мен банд қилинган чодирга яқин эди.

Бир оздан кейин улардан бири шу чодирга кирди ва менга узоқ тикилиб қолди. «Сиз Ҳиротдан эмасмисиз?» деди. Мен тасдиқладим. «Мир Шоҳвали билан ошнолингиз борми?» деб сўради. «Мен унинг ўғлига устоз бўламан», дедим. У дод деб ёнимга югуриб келди-да: «Сиз Мулло Восифий эмасмисиз? Қандай бу аҳволга тушдингиз?» дея сўроқлай бошлади. Қўлини елкамга қўйиб: «Мени танимадингиз. Мен Шоҳмансурнинг заргари Султонмурод бўламан», деди. Қолган учаласи, чодир аҳли киришиб, аҳволимга ачинишиб, зор-зор йиғлашди. Султонмурод у одамга: «Эй кўри ботинлар! Қандай шуурсиз одамларсиз? Бу азиз одам сиз ўйлаганлардан эмас-ку! Бу кишини хўрлабсиз!» дея кетди. Дарҳол оёғимдан занжирни олиб, кўпдан-кўп узр сўрашди. Мен учун сарупо келтирдилар. У ердан турганимиздан кейин Султонмурод менга деди: «Махдум биз сизни ташлаб кетмаймиз. Хуросонга олиб бориб, қавму қариндошларингизга қўшамиз. Амир Шоҳвалидан нима сўрасак, мақсудимиз ҳосил бўлган, қайтармайди». Мен рози бўлдим.

Намозгарга яқин эди. Саҳроншинлардан бири Нишопурдан келиб қолди ва қуйдагиларни гапирди: «Нишопурда ажиб ҳол воқеъ бўлди. Тўполон, шаҳар зеру забар бўлди», деб бўлган воқеани гапириб берди.

Алқисса, Султонмурод ўзининг кўтал отини менга берди. Ўўлга тушганимизда намозшом эди. Бир саққояликка тушиб, ҳордиқ чиқардик. Бу ер Нишопурдан икки фарсахлик масофада эди. Кейин, олти кун деганда Хуросонга етиб келдик...

Шу ҳикояни тугатишим билан олиҳазрат дедилар: «Жавоби... мавлоно Қатиллий нақл қилган эдиларки, сизнинг Хуросонда Ёйсендин Муҳаммад деган хешингиз бўлган экан. Шайбекхон замонда ажойиб ишлар кўрасатган экан. Шулар ҳақида эшитмоқ иштиёқида эдик». Мен ҳикоя қилиб бердим.

Санаи 923 ҳижрийда (1517 йил) ашуро кунлари эди. Хадичабегимнинг кўкалтоши Амир Шоҳвали Чигатоӣ хонадоннда Султон Ҳусайн мирзо саройининг энг улуғ ва аътиборли кишиси эди. Шу амирнинг ҳовлисида подшо бир кун шундай деган эди: «Бу кўкалтошнинг фарзандлари наздимда менинг ўз фарзандларимдан

мақбулроқдир». Барча ҳурматли улуг амирлар унинг чизган чизигидан чиқмас эдилар. Ўзларининг умид доналарини унга бандалик ва итоат экинзорига экар эдилар.

Кўкгумбаз остида бир суҳбат қурган эдик. Бундайин базмни ҳеч ким кўрмаган. Султон Маҳмуд хонанда ғазалхонлик қилди... Бошқалар ҳам...

Ногоҳ бир киши эшикдан кириб, деди: «Эй Мир! Бу нима ҳангома? Тезда турунглари, қочинг—мажولينгиз бўлса! Хадичабегимга хабар келди: Шоҳ Бадидузамон билан Музаффар Хусайн Мирзо Чилдухтарон яйловида суҳбат қуришган экан. Мажлис аҳли ўз иши билан банд чоғи уларга хабар келибдики, Шайбекхон Насаф, яъни Қарши шаҳридан илғор қилиб етиб келди. Бу хондоннинг сипаҳсолори ва баҳодири Амир Зуннун арғун ўн минг кишилиқ мукаммал қуролланган ботир ва қиличбозлар билан қоровул бўлиб турган эканлар. Бу баҳодирларнинг ҳар бири жанг куни номусу жанг учун ҳаётларини ҳам аямас эдилар. Чилдухтарондан бир фарсахлик масофада бўлган Тарноб мавзеида улар тўқнашибдилар. Жанг шу даражада бўлибдики, Шайбекхон лашкари сели Зуннун арғун одамларини хашакни сургандек қириб ташлабди. Амирни тутиб ўлдириб, бошини найзага илибдилар. Буни эшитган шаҳзодалар тарқаб кетишибди... Хон ўн беш минг киши билан шаҳарга яқинлашмоқда».

Амир Шоҳвали чақа маст ҳолда эди. Бу сўзлар унинг устига бир лаган чўғ бўлиб қуюлди. Ғазаби қайнаб, деди: «Эй шумҳабар, разил! Эй қабиҳ тилли. Қандай даҳшатла ҳикояту не нохуш хабар келтирдинг! Мажлисимизни буздинг! Ўзбак Шайбекда подшоларимиз устига келишга мажол борми?» Шамширини суғуриб, уни чопмоқ истади. Мен ва бир тўда одамлар уни тўхтатиб қолдик... «Бир оз сабр қилинг. Агар унинг гапи нотўғрилиги аён бўлса, уни ўлдирмоқ қийин эмас». Шу гап-сўз устида кўчанинг бошидан отлар дупури эшитилди. Ер зилзила бўлгандек... фалак шифти унинг салобатидан гўё ўпирилиб тушган эди.

Ярим соат ичида шу мўътабар мажлисининг минг чоғли кишидан иборат юлдузлари мен, Ғиёсиддин Муҳаммад, Амир Шоҳвали ва ҳарам аҳлидан бошқа бирортаси қолмай йўқолди. Мен ва Ғиёсиддин Муҳаммад дарвоза эшигини маҳкамладик.

Амир Шоҳвали фақирнинг этагига ёпишиб, йиғлашга тутунди: «Эй Махдум! Мана, етти йилдирки, сиз менинг маслаҳатчим ва раҳбаримсиз. Зару жавоҳирларимга сиз туфайли эришдим. Биздаги ёмон мижозу бадфеълликка қарамай, подшолар олдида бош эгмадик. Сиз итоат ва бўйсунишда жону дил билан рағбат кўрсатдик. Шогирдингиз бўлмиш ўғлимга: «Бу кишининг сен гуломзодасидирсан, деб борҳо айтганман... Сиздан ўтинчим шулки, бу даҳшатли воқеада бизни қўлланг. Сиз ва укангиз Фиёсиддин Муҳаммад бизни ташлаб кетманг. Агар шу ҳалокатли гирдобдан тириклик соҳилига чиқа олсак, сизга узрхоҳлик билдиргум...»

Фақир ўзимга-ўзим дедим: «Субҳоноллоҳ! Қандай улуғ худосан! Шундай мутакаббир бир одамни, бирда бир одамни ўлдиртириб, уни ўз уйида яширган, Султон Ҳусайн мирзо: менга ўша қотилни юбор, текширайин, деб уч бор унга одам юборганда, мен текширдим, туҳмат экан деб хабар берган киши шунчалик зеру забун ҳолга тушса... Бу фақир қаминага, худонинг заиф қулига шу қадар илтимос қилса: «бизни олиб чиқинг», деб».

Ҳусну малоҳатда, сабоҳатда мисли бўлмаган унинг ўғли, хотини ва қизи тўпланишди-да, мени ва Фиёсиддин Муҳаммад этагидан тутиб, зор йиғлаб, шундай фиғон чекдиларки, парвардигор малойикалари улар учун кўзларидан юлдуз ёшларини тўкишди. Канизагу чўри қизлар бўлиб яна ўнтаси жамъ бўлди. Бир қуръон келтириб, қасам ичдикки: «Сизларни ташламаймиз ва доим сизлар билан бўламиз!»

Мен: «Нақд пул ва нафис буюмлардан ярайдигани бўлса имкони борича олиш керак», дедим. Хазинага кирдик. Унта сандиқ турган экан, уларни очдик: беш сандиқ тангага, иккиси ашрафийларга, бири пичоғу ханжар шамширларга, иккитаси лаълу забаржад, ёқуту зумурадларга, марваридларга тўла эди. Мен: «Жавоҳирлардан бошқасини олмаслик керак», дедим. Ҳамёнларни тангадан бўшатиб, жавоҳирларга тўлдирдик. Ортган ашрафийларни халталарга солиб, тугиб олдик. Қолганини аёлу эркак кучлари етганча белларига тугиб олишди. Агар ҳозир ҳовлидан чиқсак, шаҳарга киролмаймиз. Сабр қилмоқ керак, дедим. Қоронғи тушиши билан Фиёсиддин Муҳаммад иккимиз дарвоза эшигининг ярмисигача тупроқ ташладик.

Намозшом бўлиб, банотуннаъшнинг бокира қизлари

Ўз бўш ҳамёнларини юлдуз жавоҳири ва олтинлари билан тўлдириб, белларига тугиб олганда, ҳамсоя уйи томига чиқиб, унинг сарой эшигидан чиқдик. Хуфтон номози пайтида Дарвозаи Маликка етдик. Дарвозабон таниш эди, очди. Биз шаҳарга кирдик. Амир Шоҳвали: «Бизникига ёки қариндошларимизнинг уйига бормоқ яхши бўлмас. Сизнинг ҳовлингиз ҳам бизники сингари маҳкум бўлса ҳам, ақобиру шайхулислом олдида ихтисосингиз катта. Шунинг учун Сизнинг ҳовлингиз бежавотир ва тинч қолгуси»,— деди.

Алқисса, бизнинг уй томон кетдик. Кечадан икки пос ўтганда етиб бордик. Уларни меҳмонхонага жойлаштирдим. Ҳамёндагиларни катта бир қозонга солиб, Ғиёсиддин Муҳаммад иккимиз уни кўмдик. Ўзбек лашкари хазинани шу ҳовлидалигини билган тақдирда ҳам, уни кавлаб ололмас эди. Амир Шоҳвали, бизнинг бу манзилда туришимиз маслаҳатдан эмас деди.

Мен ўйлаб қарасам, доим дўстлик, бирлик, якжиҳатликдан лоф уриб юрувчи дўстларим бўларди. Гўё айтганларидек:

Ёр машмор онки, дар неъмат занад,
Лофи ёрию бародар хондаги.
Ён он бошадки, гирад дасти дўст,
Дар паришонҳолию дармондаги.

(Неъмат устида ёру биродарликдан лоф урувчиларни дўст билма. Паришонҳол ва қийинчиликда қолганингда қўлловчигина дўст саналади.)

Эслаб кўрсам шундайлардан ўн икки киши бор экан. Шуларни излаб кетдим. Бири мени кўриб, юзини пана қилди, бири узр айтди: «Ўзингни кўзим қорачуғида сақлашим мумкин, аммо Сиз айтаётган одамларга жой берсам... Уларни қаердан топишса, Ўша маҳалла ва кўйнинг горат ва асир этилишига сабаб бўлади».

Уйга қайтар эканман, бир болохона остидан йўлим тушди. Унда шаробхўрлик мажлиси борарди. Бири: «Амир Муҳаммад Солиҳ Чигатойга атаб ажойиб бир рубой айтганлар,— деб ўша рубойни ўқиди:

Мискин Чигатойки, кундузи тундур онға,
Аҳволи паришону қаро кундур онға.
Мағрур бўлуб, ер юзига синамас эди,
Сичқон тўшуги эмди минг олтиндур онға».

Бу рубойни такрорлай-такрорлай, ёд олдим, йиғлаганча уйга келдим. Амир Шоҳвали нега йиғлайсиз, деб сўради. Мен бу рубой йиғлатди, деб ўқиб бердим. У ҳам, унинг одамлари ҳам роса йиғлашди. Менинг гапим уларни ғамга чўмдирди.

... Ноумид бўлманглар. Худованд ҳамма нарсанинг сабабчиси ва мушкулларни осон қилувчидир. Бир сабаб билан ўзи бир томонга бошқаради, деди.

Тонг билан уйдан чиқдим. Йўлим қалъа этагидан тушди. Қаршимдан бир киши келарди. Мен билан сўрашиб: «Ташвишли кўринасиз, паришонҳолсиз. Сабабини айтолмайсизми?» деди.

Мен, аввал ўзингдан сўзла, дедим. У бундан етти йил бурун бир кечаси Маликон маҳалласидаги Ҳофиз Нур Абрешимкор уйида бўлган эдик. Сиз мавлоно Ҳусайн Воиз тақлидини қилиб кўрсатдингиз. Уша мажлис аҳлининг ҳаммаси йиғига тушиб, бизда мавлоно Ҳусайн Воизнинг ўз мажлисида ҳам бундай кайфият бўлмаган, деб эди. Шу бўлдию мен сизга банда — хизматкор ва мухлис бўлиб қолдим, деди. Мен ҳозир қаердасиз. Не иш қиласиз? — деб сўрадим.

— Бир ўғлим бор, толиби илм ва ҳофиз, жуда хушовоз. Уни оилали қилмоқчи эдим. Унга атаб бир саройча қурдимки, беҳишт қасри дейсиз. Ногоҳ унга беҳишт хурларидан бири nasib қилди.— Дунёсидан гапирди. Сўнгра мендан:— «Ўзларидан сўрасак?» деди. Мен: «Менинг бир тўда қариндошим Сабзавор вилоятдан келиб қолишди. Бундай ғавго пайтида уларни қаерга жойлаштиришни билмай юрибман», дедим. У:

— Мана, менинг саройим. Уғлим ҳали ёш. Оилага бош бўлай дегунча ариндошларингиз ўша ерда туришсин,— деди.

Мен катта миннатдорлик билдириб, ўзимни жуда хушҳол сездим. У билан саройчасини бориб кўрдик. Шундай жойки, қадам қўйсанг, чиққинг келмайди. У ердан чиқиб тезда уйга келдим. Амир Шоҳвалига қараб сиз ва ўғлингиз учун ажиб бир хилват жой топдим, дедим.

Ҳар биримиз бошимизга келиштириб дастор ўрадик, толиби илмлар жуздонидан осиб олдик. Хотинлар эски чодирларни ёпиндилар. Ҳаммамиз йўлга тушдик. Уларга тарқалиб юришларини айтдим. Шу алпозда ўша ҳовлига етиб келдик.

Ҳадичабегим шаҳар боғига келиб, Ҳиротнинг барча ақобиру олий табақа арбоблар, олиму аслзодаларини тўплабди. Уларга: «Сизлар Султон Ҳусайн мирзо давлатида молу дунё топдингиз, бахтли ҳаёт кечирдингиз. Рияят қилиб, ҳурматингизни шундай жойига қўйдик, ҳеч бир подшо сиздекларга бундайин муносабатда бўлмаган. Бугунги кунда унинг ўғиллари бошига шундайин ҳодисалар ва воқеа тушиб, улар қочиб кетишди. Маслаҳат шулки, улар яна қайтиб, шаҳарга эгалик қилишлари лозим. Сизлардан шу нарса муносиб ва раво бўлур эдик, ҳақиқат қилиб, уларга оталари ҳуқуқини манзур қилсангиз ва шаҳар муҳофазасини қўлга олсангиз. Кирдикорлари Самарқанд ва бутун Мовароуннаҳр халқига маълум ва машҳур бўлган ўзбеклар жамоасига Ҳирот халқининг аёлу болаларини топшириб қўйманглар», деди. Шайхулислом, Амир Саййид Абдулқодир ва бошқа ақобир деди: «Эй, замон Билқиси! Эй, даврон Зубайдаси! Сиз жуда тўғри гап айтдингиз. Тақдирда бор экан. Лекин биз шаҳзодалардан умид қилурмиз. Сиз яхши билурсизки, Шоҳ Бадиуззамон ва ўғлингиз Музаффар Ҳусайн мирзо оталари вафотидан кейин қай тарзда подшолик қилдилар? Улардан халқнинг ҳеч бир умиди йўқ. Бир шоир бир қанча қитъа айтган. Бутун халқ уни ёд олганлар:

Султон Ҳусайин шоҳи жаҳон, к-аз улувви қадр,
Будаш фарози гунбази феруза боргоҳ.
Рафту намонд бар фалак салтанат аз у,
Монанди меҳру моҳ ду шоҳи жаҳонпаноҳ.
Лекин ба ҳар ду нисбати шоҳи буд чунонак,
Бар як ду чўб пора зи шатранж номи шоҳ.

(Султон Ҳусайн шоҳи жаҳон эди; қадри баландлигидан тахти кўк гумбазидек баланд эди. У кетиб, фалак узра унинг салтанати йўқолди. Бу икки шоҳ қуёшу ойдек эди. Лекин уларнинг шоҳлиги шатранжнинг икки чўпдан бўлган шохлари нисбатича эди).

Иккинчидан, улар қайтиб келарли даражада шикаст топмадилар! Уларнинг кўпчилик амирлари ўлдирилди, бутун қурол-яроғи қўлдан кетди. Шайбекхон ўта қаҳру ғазабли подшо. Биз мабодо саркашлик қиладиган бўлсак, устимиздан голиб келса, бирортамизни ҳам тирик қўймайди.

Бутун шаҳар ғорат қилинади, халқи асир олинади.

Узингиз ўйлаб кўринг, ўн кун ёки бир ой шаҳарни мудофаа қилдик дейлик, бари бир натижаси биз айтган-дек бўлади; бундан нима фойда?»

Ҳадичабегим, рост айтасизлар, деб акобирдан узр сўраб, йиғлаганча уларга ижозат берди. Акобир Шайхулислом мадрасаси томон йўналди. Шу ерга тўпланиб, шаҳар калидларини хонга топшириш лозим, деган қарорга келдилар. Кун ўрталарида Султонали деган бир тикувчи мадрасага югуриб кирди:

— Эй шайх, эй акобир, суюнчи беринглар, хушxabар. Абулмуҳсин ва унинг укаси Кепакмирзо эллик минг мукаммал қуролланган суворий билан Машҳаддан илғор қилиб келди. Қорун банди яқинида Хиёбон кўчасининг бошида турардим. Соқи Салмон томондан чўнг кўринди... Олдинроқ бориб қарасам, бир отлиқ йўртиб келмоқда. «Кимсан», деди. «Оҳ, мен фалончиман! Эссиз Хуросон, дариг, эй Хуросон!» дедим. У яқинроқ кел деди-да, қўлимга бир бўлак новот берди. «Мен Муҳаммадвалибекман. Бу новотни Шайхулисломга элтиб бер. Дегилки, ғам еманг, Мирзо Абулмуҳсин ва Мирзо Кепак эллик минг отлиқ билан келмоқда», деди. Шайхулислом кулди-да, бу гапининг ёлғонлиги кундан ҳам равшунку, деди. Ҳалиги киши: «Махдум, сиз мени банд қилиб, кутиб туринг. Агар гапим ёлғон чиқса, мени пора-пора қилишингиз мумкин», деди. Муллазоданинг набираси мавлоно Усмон Самарқандийни Хиёбон бошига олиб келиш учун жўнатишди. У бориб келиб: «Бутун Хиёбон ўзбакларга тўла. Улардан асар ҳам йўқ» деди. Тикувчига: «Энди нима дейсан?» дедилар. У: «Малик дарвозасида бир одам катта қасам ичиб, шу новотни бериб, шундай деган эди. Мен унга ишондим», деди. Уни роса дўппослашиб, бир четга ташладилар. Тонг отиши билан шаҳар калидларини расм бўлган туҳфа ва ҳадялар билан хон қаршисига олиб чиқамиз, деган қарорга келдилар.

Хон ўзбак подшоларидан бирининг қизи бўлмиш Музаффар Ҳусайн мирзонинг хотинига атаб бир ғазал ёзиб юборган эди. У хотин ҳуснда ва малоҳатда оламда шуҳрат топган эди. Кеч кириши билан Ҳадичабегим Ихтиёридин қалъасига қамалиб олди. Музаффар Ҳусайн мирзонинг хотини унга эргашмади. Тонг отди. Акобир шаҳар калидларини пешкашу совринлар билан Хиёбон бошига хонга пешвоз олиб чиқдилар. Хон Шай-

хулисломга бир навъи эъзоз икром кўрсатдики, уни тасвирлаб бўлмайди. Кейин Музаффар Ҳусайн мирзонинг хотинини сўради. Унга: эри тирик, хотин унинг никоҳида. Қадай бўларкин, дедилар. Хон ғоят музтар бўлди. Мирмуҳаммад ибни Амир Юсуф, Қози Ихтиёр эса шундай гувоҳлик бердилар: Музаффар Ҳусайн мирзо уни уч талоқ қўйган.

Бу гап рост эди. Аммо кейин уни ҳалала қилиб, ўз никоҳига олган эди. Улар буни хондан яширдилар. Хон Ҳиротдан бир фарсахлик масофада бўлган ва Хуш дарвозаси шарқий тарафидаги Кўҳдастон ўтлоғида Бегимни унинг барча тобеъ одамлари билан тантанали суратда кутиб олиб, Кўҳдастон ариғи бўйига туширди, айёмнинг фахрли соатида уни ўз никоҳига киритди. Амир Шоҳвалининг отаси Мир Ёдгор кўкалдошга катта ҳурмат кўрсатиб, риоя қилиб, уни шоҳ Бегимнинг эшиги соҳиб-ихтиёри қилиб тайинлади.

Амир Ёдгорнинг Хоним ҳузурида эътибор топганини эшитган Амир Шоҳвали манга: сиз бориб, бизнинг саломат эканлигимизни унга етказинг, деди.

Мен ўзимга-ўзим либосимни ўзгартирмай борсам тўғри келмас, деб бир қариндошим ҳовлисига бордим. Бир канизакнинг чиркин, йиртиқ тўнини кийиб олдим. Йиртиқ бир фўтани ғуломларга ўхшаб белимга боғладим. Шунга лойиқ дўппи топиб, қошимгача бостириб кийдим. Сениқ бир гадоё асосини қўлга олиб, ўз уйимга бормоқни тахмин қилдим. Уйдагилар мени танишмаса, Амир Ёдгор ёнига борганим яхши. Танишса бормаганим маъқул, дедим. Уйга кириб боришим билан ҳамма: «Бу гадо ким бўлди, деб дод солишди: «Қандай калтафаҳм гадо бу! Тўғридан-тўғри уйга кириб келаверади!» Канизаклар қўлларига таёқ олиб, бошиму юзим демай савалай кетишди ва мени уйдан ҳайдаб чиқаришди. Яна қайтиб кириб: «Ростини айтинглар, мени танимадингларми?» деб сўрадим. Мени овозимдан таниб, чунонам хандон урдиларки, ағнаб-ағнаб кулишди. «Бу кийимларни нега кийдингиз?» деб сўрадилар. Мен: «Шундай маслаҳат бўлганки, сизлар билмасликларингиз яхши», дедим.

Кўҳдастон сари жўнадим. Амир Ёдгор кўкалдош уйи эшигида ўлтирдим. Ош ташиб ўтар экан Амир Ёдгорнинг кўзи менга тушиб, бу гадога бир нима бериб юборинглар, деди. Товоқ устига бир бўлак гўшт қўйиб,

менга келтиришди. Ош олиб келган одамни танир эдим. Унга: «Мени танияпсанми?» дедим. У илло-билло! Бу не ҳолат? деб ҳайрон бўлди. Мен жим бўл, секин бориб, Мирга, фалон киши сизнинг одамларингиздан хабар келтирибди, дегин. Бир чодирни хилват қилдилар. Мени у срга олиб кирдилар. Амир Едгор кириб, менга кўзи тушди-да, роса кулди. Сўнг йиғлашга тутинди, фарзандлари ҳолидан сўради. Мен бор гапни батафсил гапириб бердим. У худога шукурлар айтиб: «Эй мавлоно, бизнинг косамиз сув бетида. Билмадим, оқибатимиз нима кечади. Бекам Сизни кўп эслаб, сўроқлайдилар. Тахминимча у ўз хазинасини ўзбаклар орасидан олиб чиқиб кетмоқчи. Султонвали (Шоҳвалининг ўғли) дастузаси бўлган қизни бир панароқ жойга беркитиб қўймоқчи. Чунки, кўп одам унинг кетидан тушган...»

Шу гап устида: «Ана, Бегим келдилар!» дейишди. Мени чодир ичида кўриб, мириқиб кулди ва «Эй Мулло, қаерларда эдингиз? Кўкамдан хабарингиз борми?» деб сўради. Улар аҳволдан қисқагина хабар эшитиб, хуш-ҳол бўлди. Урнидан туриб, қўлимдан олди-да, чодирга бошлади. Катта сандиқлар устма-уст қалашиб ётарди. Чодирнинг бир бучагида бир парипайкар қиз ўлтирарди. Ою қуёш унинг оламни ёритувчи жамоли тобидан бетобу нотавон бўлиб қоларди.

Бегим бунни танийсизми, деди. Бу қиз кўкам Султонвали дастузаси. Дам-бадам бу қизни ўғирлаб кетишларидан қўрқаман. Шунда бизнинг хаста жигаримизга шундай бир доғ тушардики, унинг иложини ҳеч бир ҳаким ё жарроҳ қилолмайди. Бу кўриб турганингиз сандиқларнинг кўпи жавоҳиру ёқутлар билан тўла. Худо кўрсатмасин, хон ёки бирор бошқа ўзбак бу сандиқларда нималар борлигини билсами?! Булар тўғрисида нима фикр айтасиз? Мен: «Буларни Ғиёсиддин Муҳаммад билан олиб кетаман. Отам ўз ҳовлисида бир сардоба қурганлар. Унинг эшигини шундай ўрнатганларки, сувга етгунча ковласалар ҳам...»

Шу гап устида хизматкор қиз кириб: «Бир гадоё келиб, Қоракўз энагага гапим бор, деди. Мен каромат қилиб, бу Ғиёсиддин Муҳаммад, деб айтдим. Уша қиздан: «Гадонинг соқоли сариқми?» деб сўрадим. У ҳа, деди. Тўппа-тўғри. Уни тез бу ёққа олиб кир, дедим. Чодирга кириши билан Бегим чунонам кулдики, йиқилиб тушаёзди. Сўради:

— Ҳа, Сарик! Сенга нима бўлди. Биз томонга ўралашмай қўйдинг.

— Эй Бегим, сабаби ўзингизга равшан-ку,— деди.

Мен унга ўз режамни айтдим. У жуда соз, яхши ўйлабсиз, деди. Мен бир бўлак бўз келтиришларини сўрадим. Ундан ҳамён ва халтачалар тикишди. Бегим хизматкорларига: «Бу чодирга бирор кишини яқин йўлатманглар», деб буюрди. Бир сандиқни очдилар. Унда жавоҳирларга тўла қирқта майда сандиқчалар бор экан. Уларни ҳамёну халтачаларга бўшатдим. Кийим сандиғини очишди. Бир тўн олдиларки ёқасидан этагигача жавоҳир билан безатилганди. Мир Ёдгор: «Бу тўнга ўттиз минг танга харж бўлган», деди. Тўнимни ечдим-да; ўша тўнни кийдим. Этагини камаримга қистирдим. Бир халта жавоҳирни этагим устидан боғладим. Қўҳна жузвдоним бор эди. Унга тилла билағузук, халхол, узук ва сирғаларни жойладим ва қўлтиғимга олдим. Чап қўлимнинг учидан қўлтиғимгача бўз билан ўрадим. Ҳар қаватига жавоҳирлардан териб чиқдим. Бир чиркин рўмол учини тугиб, гарданимга ташлаб, чап қўлимни унга осиб олдим. Рўмол учидан қўлим атрофига кетганча жавоҳир солдим. Кейин устидан ҳалиги эски тўнни кийдим. Фиёсиддин Муҳаммад ҳам шу тартибда иш тутди. Фақат у қўлини осиб олмади. У менинг етакчим бўлди.

Қўҳдастон ариғидан ўтдик. Мен нола чека бошладим. Фиёсиддин Муҳаммад ўзбакларга дерди: «Худо ҳаққи, бу шикаста фақирга раҳм қилинглар. Бу саййид ва ҳожидир. Қўли синган!»

Ўзбаклар пул ва танга берардилар. Шу йўсин кечакундуз қатнайвериб, бир ҳафта деганда хазинани саранжомладик. Саккизинчи кун келсак, Амир Ёдгор бошида бир чиркин дўппи ва йиртиқ фўта боғлаб олган, эғнида бир ғариб тўн. Фиёсиддин Муҳаммад фалак бир найранг қилган кўринади, деди. Яқин бориб ҳол сўрадик. У деди:

— Уй аҳволин кўру мендан сўрмагин,
Остона қонини бу не, демагин...

Бегим бу кеча бир қабиҳ иш қилибдики, агар жаҳон хокдонини ғалвирдан ўтказсангизлар ҳам унинг иложи топилмайди. У хонни ранжитибди... Кечаси хон унинг ёнидан чиқиб кетиб, қайтиб келмабди... Султонвалининг

дастузасини онаси билан бир ўзбак шаҳарга олиб кетиб қолди...

Кейин Мир Едгор деди: «Махдумлар, нега турибсизлар, кетинг, бирор гўшага яширининг». Биз ноилож қайтдик. Амир Шоҳвалига келиб воқеани айтиб бердик. Қиёмат кун бўлди...

Икки кун ўтказиб Амир Шоҳвали ҳузурига бордим. Султонвали ёқасини чок қилиб, қўлида бир пичоқ тутиб, чунон йиғлар эдики, кўзлари шишиб кетган эди. Мени кўриб, фарёд чекди: «Махдум, мени сўйинг! Йўқса ўзимни-ўзим ўлдираман... Унингсиз бир дам яшашдан юз бора ўлганим афзал. Мен Моҳчучук фироқига тоқат қилмайман!»

Мен: «Эй ўғлим, сабру таҳаммулдан ўзга чора йўқ. Фиёсиддин Муҳаммад келсин. У билан бирор маслаҳат қилармиз», дедим.

Иккинчи куни Фиёсиддин Муҳаммадни бозорда учратиб, унга дедим: «Гап шу !.. Қандай фикр билдирасан?» У: Мен хабарини топдим. Моҳчучукни Хусайн қўнғирот олиб кетибди. У Динорон анҳори бўйида яшар экан. Онасининг оёғи Кўҳдастон йўлида отдан йиқилиб синибди. У қиз қўлига пичоқ олиб, ким ёнимга келса уни ҳам ўзимни ҳам ўлдираман, дермиш. Мен у қизни қутқазиб режасини тузиб қўйдим. Шояд ишимиз ўнгидан келса... Тез туринг, темирни қизигида босмоқ лозим. Файсалга соладиган пайт эмас, деди.

Дарвозаи Малик томон йўл олдик. Дарвоза ичкарига бўлуклар аҳолиси сотиш учун узум келтиришган эди. Фиёсиддин Муҳаммад икки сават узум сотиб олди; биттасини менинг елкамга боғлади, бирини ўзи кўтарди. Динорон анҳори томон йўл олдик. Сарой эшигига етишимиз билан қарасак, бир тўда ўзбаклар ичкарига кириб чиқиб туришган экан. Сўрагандик, Мир Хусайн қўнғиротнинг саройи шу, дедилар. Ҳовлига кирдик. Қарасак, супа тепасида азамат жуссали бир киши эллик чоғли одамлар қаршисида қўл қовуштирганча турибди. Айвон олдидаги хонада бир хотин кўрпа-ёстиқ қилиб олиб, нола чекмоқда. Мен ва Фиёсиддин Муҳаммад узумли саватларни ўша ўзбак ёнига қўйдик.

Югуриб, хонага кирдигу ҳалиги хотиннинг оёғига йиқилиб, «Эй Бегим, валинеъматимиз! Бу не ҳол ўзи? Қандай кунларга қолдик?! Сизни бу аҳволда кўргандан кўра кўзларимиз кўр бўлгани яхши эмасмиди!» дедик.

Амир Ҳусайн: «Сизлар қандай одамларсиз?— деб сўради. Биз шу Бегимнинг барзагар — деҳқонларимиз. Бу кишининг Гулслонда бир боғи борки, латофату гўзалликда унга тенг келадиганини бутун Хуросонда топиб бўлмайди. Қарийб беш юз харвор узуми бор. У узумларнинг ҳаммаси нобуд бўлиб кетяпти. Амир Ҳусайн деди:

—Ғам еманглар! У боғ бизга тааллуқ топади. Сиз ҳам бизга тегишли одам бўласиз Сизларни риоят ва тарбият қилгум. У боғнинг узумларини биз учун шаробга бостириб қўйинглар.

Бегим бизларга ажаб бир қараш қилди. Бизларнинг не иш билан келганимизни тушунди шекилли, индамади. Мен хонадан чиқдим- да, бир сават узумни ўзбакларга бўлиштириб бердим. Биттасини хонага олиб кириб: «Бу узумни биз эртага узум олиб келгунча сақлаб қўйинг», дедим.

Моҳчучук хона эшиги олдида йиғлаб ўлтирарди. Мен: «Тур, саватга туш, йиғлаш пайти эмас. Султонвали сан учун ўзини ҳалок қилаёзди!» дедим. У саватга тушиб, юмалоқ бўлиб олди. Устига ток баргларини ташладик Ғиёсиддин Муҳаммад: «Бу саватни менга қўйиб», беринг. Буни кўтарурга сизда қувват йўқ. Бўш саватни олинг», деди. Шундай қилдик. Ўзбаклар орасидан ўтиб, ташқари чиқдик.

Амир Шоҳвали турган уйга етганимизда намозгар бўлиб қолган эди. Султонвалини кўрсак, зор-зор йиғламоқда. Ёқаси йиртиқ, сийнасини тилган, фиғон чекарди. Унга яқинлашиб, дедим: «Ғам ема, мақсуду муродинг ҳосил бўлди!»

Ғиёсиддин Муҳаммад саватни ерга қўйди. Булут остидан кўринган офтобдек Моҳчучук саватдан туриб, чиқиб келди. Дод солишиб, бир-бирларига отилдилар, йиғлашга тутиндилар. Амир Шоҳвалининг хотинида Хуросонда мисли бўлмаган бўйин маржони бор эди. Олиб Ғиёсиддин Муҳаммадга берди. Қизлари узугу ҳалқаларини чиқариб менга тутдилар.

Мен Ғиёсиддин Муҳаммадга бизнинг ўзимизга қарашли одамлар билан бу шаҳарда туришимиз яхши эмас, бир оташ ёқдикки, тошу темирдан «Кунфаякун» бўлиб, оташ чиққан кундан ҳам алангаси баланд. Ўз кўч-ўланимизни яшириб, аёлларни ва болаларни Уба қасабасига жўнатайлик, дедим. У, жуда яхши ўйлабсиз, деди... Тезда ўз уйимизга кетдик. Меҳмонхонада кўмил-

ган жавоҳирни олиб, Сардоба остидаги Хадичабегим жавоҳирларига қўшиб қўйдик. Шу заҳотиёқ Фиёсиддин Муҳаммад улоғлар кира қилиб, волидаю ҳамширалар, аммаю холалар, жорияларни олиб, Ўба томон жўнади. Мен уй нарса ва жиҳозларини қариндошларнинг уйларига тарқатиб чиқдим. Хуросоннинг машҳур шоирларидан бири нуҳуд қовуриб сотадиган дўкон очган эди. Дўкони тепасида ҳужра қурилган бўлиб, у шоиру фозиллар тўпланадиган жойга айланган эди. Ўша томонга қараб кетдим. Бориб унга дедим: «Бир неча кунга болохонани бу камина учун махсус қилсангиз. Дўкон олдидаги хонага меҳмонлар учун гилам ташланг!» У дарров болохона калидини дастори тепасидан олиб менга тутқазди. У ерга чиқиб олиб, ҳужра эшигини беркитдим-да, дераза ёнида ўтирдим.

Пешин намозига яқин эди. Йиртиқ дўппи кийган, калта чиркин тўнли тиззасигача оёғи яланг бир одам дўкон ёнидан ўтиб кетдим. Бу Амир Ёдгор Кўкалтош эмасмикин, деган гап хотиримдан ўтди. Мавлоно Аморийга овоз қилдим: «Шу аҳволда бир одам ўтиб кетди, бориб сўрангиз-чи, ким экан. У кетиб, йиғлаганча қайтиб келди. Амир Ёдгор экан», деди. Унинг олдига тушдим. Амир мени қучоғига олганча узоқ йиғлади. Фўта, ковуш ва яктагимни унга бердим. У кетди.

Аморий деди: «Эй, мавлоно Восивий, дунёнинг бевафолигию фирибгарлигини қаранг. Ўтган йили сиз Нийрату қалъасида бўлган эдингиз. Мен ҳам ўша ерда эдим. Унинг мингта мукамал қуролланган навқари бор эди. Такаббурлик боши ва жобир гарданини фалак авжигача кўтарарди. Минг жуфти гав ери бор эди. Каминага унинг экин ерлари фалак сабзазорига ўхшаб кўринарди. Энди қаранг: нималар бўлди, қандай ҳолга тушиб қолди...

Эртаси кун чошт чоғида қалъа этагидан одамлар ғала-ғовури эшитилди. Қарасам, бир ёбу отда қўли боғлиқ одам. Унинг ортида бошқаси мангашган. Тузукроқ, қарасам — Амир Шоҳвали. Уч юзга яқин ўзбак уни ўраб келмоқда. Мавлоно Аморий улар ортидан кетди. Анча муддат ўтгач қайтиб келди. Авзойи бузуқ. У деди: «Ажиб воқеа содир бўлибди. Амир Шоҳвалининг бир жорияси бор экан, ҳусну жамолли. Унинг бир маҳбуби бўлиб, бир кеча уйга олиб келган экан. Амир Шоҳвали бундан воқиф бўлиб қолиб, буюрибди: ўтуғни қиздириб у қизнинг қизил бахмалини дазмоллашибди. Қиз дод солганча

кўчага чиқиб: «Амир Шоҳвали мана шу саройда!» деб қичқирибди. Амир Жонвафонинг иниси Амир Урус ўтиб кетаётган экан. Хуллас, Амир Шоҳвали ва хотинини қўлга олишибди. Қолганлар қочиб қутулибди. Амир Шоҳвалидан Хадичабегимнинг хазинасини сўрашибди. У сизларни ўша мол-дунё қўйилган жойга олиб бораман, деб сизнинг уйингиз томон ўзбакларни бошлаб кетмоқда экан. Мен ҳам улар ортидан бордим. Ҳовли дарвозаси ичкаридан тупроқ билан тамбаланган экан. Табарзин билан бузишди, ҳовлига кириб, меҳмонхонани қовладилар, ҳеч нарса тополмадилар. Мир, Шоҳвалини исканжага тортдилар. У: «Мени исканжага олмоқдан фойда йўқ. Мавлоно Восифийни топмасангизлар, у нарсаларни тополмайсизлар», дебди. Ҳозир сизни уйма-уй, кўчама-кўча қидиришиб юришибди. Нима маслаҳат энди?» Мен: «Мени халос қилиш ё тутиб бериш сизнинг қўлингизда. Шаҳарда менинг бу ерда эканлигимни ҳамма билади. Шаҳарда қолишни муносиб билмайман. Хотиримга Қавсавга кетиш келди. У ерда дўстларим бор, улар мени сақлаёлади». Кейин намозшом бўлишини кутдим. Мавлоно Амоний билан видолашиб, кетдим... Бир оз йўл юргач, хотиримга ўзимнинг Қавсавга боришимни Амонийга айтиб яхши иш қилмаганим келди. Худо кўрсатмасин, агар уни қўлга олишса бир оз қийноқдан кейин менинг қаерда эканлигимни айтади ва мени ўзбакларга тутиб беради. Шуларни ўйлаб, бошим қотиб кетаётган эдим, бир кишининг «Эй Ҳасан, Насруллага айт, биз Сайистонга кетдик. Сен ҳам кетадиган бўлсанг, эртага бизни Сарипули Молондан топасан!» дегани қулоғимга чалинди. Ўзимга келиб, бу овоз ғойибдан бўлса керак дедим-да. Сайистон томон жўнашга қарор бердим. Ажойиб ҳодисалардан бири шу бўлдики, Сабзаворда эканман, мавлоно Амонийни қўлга олиб, уйини ғорат қилганлари, у ўзбакларни бошлаб Қавсавга боргани, мени тополмай кўп жафолар тортганини эшитдим...

МАВЛАНО ҚОТИБИЙ НИШОПУРИЙ ВА БОБО САВДОЙ БОВАРДИЙ ЗИКРИ

Намозшом пайти, нилый тусдаги фалакнинг фаррошлари офтобнинг Афросиёб соябонини мағриб шаҳристониде кўтариб, шомнинг ўнқир-чўнқир гиламинини кўкнинг

равоқи айвони пештоқида ёйдилар. Ҳазрати... Султон Муҳаммад Баҳодирхон Қайкавус тахти девонхонасида бир базму суҳбат қурмоқни буюрди... Мажлисда ул ҳазрат Қотибийнинг қайси замонда яшагани ва қайси подшо қўлида тарбия топгани ҳақида сўзлаб берсангиз, дедилар. Мен ҳикоя қилдим: Шоҳ Бойсунқур ибни Шоҳруҳ мирзо унинг мураббийси эди. Унинг шоҳ билан дастлабки танишуви шундай бўлган: У Нишопурдан Ҳиротга келади. Бойсунқур Боғи Сафедда яшар эди. Қотибий ўша боғдаги унинг ҳужрасига тўғри кириб келди. Шоҳ ўз хосу надимлари билан ўлтирарди. Бир забардаст, баландқомат, йиртиқ дасторли, сарбонлар тўнини кийиб олган кишини кўриб сўради:

— Кимсан? Қаерликсан? Нима иш билан келдинг?

— Мен шоирпеша одамман. Узоқ Нишопур вилоятидан келдим.

— Қомату дасторингга муносиб байт дегил-чи,— деди шоҳ. У айтди:

Қадди бўланд дораму дастор пора-пора,

Чун ошиёни лаклак бар қуллан минора.

(Қаддим баланд, дасторим пора-пора. Лайлак ин қўйган минорага ўхшайман).

Подшо хандон отиб кулиб, унга ўз ёнидан жой берди, ўз саройи шоирлари қаторига қўшди.

Бобо Савдой ҳам Бойсунқурнинг хос ва надими эди. У ўзини шу хонадон хизматкорларидан ҳисоблар эди. Лекин кучли шоир бўлганидан маликушшуаро дер эдилар.

Мирзо бир куни уни ғамли ҳолда кўрди. Олдида Шайх Сўзанийнинг китоби. Уни очган эдилар қуйидаги байтга кўзлари тушди:

Токай зи гардиши фалаки обгинаранг,

Бар обгинаҳонаи тоат занем санг,

(Шишаранг фалак гардишидан таотнинг шиша уйига токай тош урамиз).

Мирзо шоирнинг ана шу қасидасига дўстлар жавоб ёзсинлар, деб буюрди. Қотибийга девонхона ёнидан ҳужра тайин қилди. Бобо Савдой ғамнинг тимқора чоҳида азобда қолди. У ўзича деди: Қотибий оламнинг машҳур шоирларидан бўлса, менда унга бас келарли қувват бўлмаса. Мисра: «Шер панжаси олдида қуёнда қолмас мажол».

У бор экан, ҳолим нима кечаркин? Шундай фикру андешада эди, бир гуруҳ ёшлар у подшо олий мартабали шабистони шамъи атрофида парвона янглиғ тўпландилар. Улар Бобо Савдойини ниҳоятда ҳурмат қилишар эди. Уни ғамгин ҳолда кўриб, сўрашди. У деди: «Эй дўстларим, жоним бўстонининг райҳонлари! Мен пок номус билан яшадим, умримда ҳеч кимдан мағлуб бўлмадим. Бирор киши мени номус сарпанжаси билан урмади. Ҳозир ғолиб бир ғаним пайдо бўлди. Уни подшо мен билан мусобақа қилдирмоқчи».

Ёшлар унга: «Бобо сиз ғам, еманг! Биз мавлоно Қотибийни шундай машғул қилайликки, шеър ёзолмасин, андешаси кемасини шеър дарёси томон бошқаролмасин. Сиз ўша қасидани ўз дилхоҳингизча ёзаверинг. Эрта Сиз Қотибийни подшо мажлисида хижолат ва шармандалик доирасида қолдурурсиз», дедилар.

Улар Қотибийнинг ҳужрасига кирдилар. У қасиданинг тўрт байтини энди ёзиб бўлган эди... Ёшларни кўриб Қотибий ҳайрон бўлди. Маъно қизлари дил хилватхонаси деворларида Чин суратхонаси суратларидек жилва қила бўшлаган эди. Булардан хижолат бўлиб махфийлик пардасига яширинишди. Алқисса, ёшлар Қотибийни эрталабгача машғул қилишди, шеър ёзишга имкон беришмади.

Тонг отди... Ҳазрати шоҳ шоирларни чорлади. Қотибий ва Бобо Савдой ҳам келди. Аввал Қотибий ўз қасидасини ўқисин деб буюрилди. Қотибий ёнидан ўша тўрт байт битилган қоғозни чиқарди ва унга қараб ўқий бошлади; ўттизинчи байтга етганда ёнидаги шоирлар таажжуб изҳор қилдилар. Подшо бунинг сабабини сўради. Ўша шоир деди: «У тутиб турган қоғозда бор-йўғи тўрт байт шеър ёзилган. Бу одам ўттиз байт айтди. Ҳали яна ўқимоқчи. Билмадим, бунинг сири нимада экан?»

Подшо сўради. Қотибий деди:

— Кеча тўрт байт ёзилган эди. Бир гируҳ дўстлар меҳмон бўлиб келди. Бошқа ёзишга фуржа бўлмади. Подшо бу бандани чорлаганларида узр айтишга кўнглим ёр бермади. Шу туфайли бу қасидани бадеҳа тарзида ўқий бошладим.

Бобо Савдой инсоф ёқасини тутиб.. «Сенинг тўғрингда нима яхши гап эшитган бўлсам, ундан минг чандон ортиқ экансан», деди...

Мирзо Бойсунқурнинг Бобо Савдой билан биринчи

учрашуви шундай бўлган: Зарифлардан бир гуруҳ Хиёбонда ўзаро ҳазил-мутоиба қилардилар. Бобо Савдой ҳам бир чеккада ўлтирарди. Ногоҳ Мирзо Бойсунқур ўтиб қолдилар. Ҳамма ўрнидан туриб, таъзим бажо келтирди. Аммо Бобо Савдой ўрнидан қўзғолмади. Зарифлар унга таъна қилдилар: «Шоҳ ўтаётганда нега таъзим қилмайсан?» Бобо Савдой: «Менинг олам подшолари билан ишим йўқ», деди.

— Сен кимнинг ўғлисан?

— Худонинг ўғлиман.

— Ҳай, ноўрин гап қилдинг. Худон таолода фарзанд бўлмайди. Сен кофир бўлдинг!

Гавго кўторилди. Буни подшо эшитиб, буюрди. Бобо Савдойни унинг ҳузурига келтирдилар. Мирзо сўради:

— Эй, девона! Айтишларича, сен худонинг ўғлиман, деган эмишсан?!

— Ҳа, шундай дедим, айтаман ҳам!

— Шундай экан, қудратингни кўрсат-чи?— деди шоҳ қулиб.

— Нима буюрсангиз, бажарурман!

Мирзонинг бир ғоят соҳибжамол чухраси бор эди. Аммо айби: кўзлари торроқ эди. Мирзо деди:

— Бу йигитнинг кўзлари тангроқ. Қудратингни кўрсатгин-да, уни шу айбидан арит.

— Шоҳим, бундай қилмоқ ақлда эмас. Бундай иш отамнинг вазифасига киради. Буюрсангиз мен унинг бошқа кўзини очгум.

Мирзо хандон отиб кулди-да, бу олампаноҳ даргоҳида мулозим бўлсин, деди. Буюрди, унга бир този от ва муносиб сарупо инъом қилдилар. Бобо Савдой кун-кундан олий мартабали бу саройнинг энг яқин кишиларидан бўла борди.

Нақл қилишларича Мирзо Шоҳрухнинг энг обрўли ўғилларидан бўлган Мирзо Бойсунқур доимо фозилу илм аҳли билан бирга бўлган. Уларни подшо саройига тўплаган. Унинг бир Мирзо Жўги деган иниси бўлиб, сипоҳийликка берилган. Паҳлавонлик ва баҳодирликда унга тенг келадиган бўлмаган. Унинг тортган камонини ҳеч ким торта олмас, у урган нишонга ҳеч ким теккизолмас экан. Унга дебдилар. Сизнинг акангиз доимо хуштабъ ва зариф кишилар билан суҳбат қуради. Идрок аҳли билан дўст тутинади. Сиз бўлсангиз нақобил ва бесалоҳият одамларга ҳунар ўргатмоқ бўласиз. Байт:

Ҳамининини ту аз ту бех бояд,
То туро ақду дин бияфрояд.

/Сен доим ўзингдан афзалроқлар билан ўлтир. Ақлу имонинг ортажак/.

Акаиғизнинг бир Бобо Савдой деган мулозими бор, фазилат аҳли маъракасида сарвар...

Мирзо Жўғи бир киши юбориб: «Ўша остона мулозими Бобо Савдой таъриф у тавсифини кўп эшитдик. Уни биз томон юборсангиз. Унинг кўнгил очувчи суҳбатидан камина ҳам баҳра топса», деди. Бобо Савдой бормоқдан ибто қилди, баҳона ва узрлар топди. Бу гап Мирзо Жўғига етгач, ғазаби қайнаб, деди:

— Бир тўдангиз уни пойланг.

У Мирзо Бойсунқур ҳузуридан уйига қайтаётганда тутиб, Мирзо Жўғи ҳузурига судраб келтирдилар. Бобо Савдой гоят гамгин эди. Мирзо Жўғи сўради: «Таъриф қилган одамларнинг шуми? Бундан идрок ҳиди табъ машомига етмайди-ку?!»

— Шоҳим, бу ўшадир. Аммо, жаҳл билан вафодорлик сақлаб турибди.

Мирзо буюрди, шамширини келтирдилар. Унинг боши ва оёқларини ушладилар. «Бошим билан қасам ичман, буни икки нимта қилурман!» деди Мирзо. Бобо Савдой деди:

— Худо ҳаққи, менга қўл кўтарманг! Худонинг яратганини мушоҳада қилнинг.

Уни қўйиб юбордилар, ўришдан турдию ўйнаб ашула айта бошлади...

Бу гапдан Мирзо Бойсунқур хабар топди. Бир кишини юбориб, бориб кўр-чи, Бобо Савдой шма ҳунар кўрсатмоқда, деди. У одам хабар келтирди:

— Эй шоҳим! Савдой сизнинг мулозаматингиздагига ўхшамайди. Бу ерда хомуш юрарди. У ерда ақл бовар қилмайдиган ҳунар ва санъатлар кўрсатмоқда.

Мирзо Бойсунқур жуда ҳам хафа бўлди: «Бобо Савдой келса бирортангиз ҳам у билан сўрашманг, саломига алик ҳам олманг. Қачон мен қўлимни дасторимга олиб борсам, уни грибонидан олиб, ташқари олиб чиқинг; муболага қилиб, сени ўлимга ҳукм қилишди, денглар. Уни боғ эшигигача судраб, жаллодни чақирасизлар. Мен чорбоғдан чиқиб кетгунча шундай ҳийла ишлатасизлар», деди.

Уч кун ўтгач Бобо Савдой кўринишга келди. Ҳукмига биноан шоҳ ҳузурда турганларнинг ҳеч бири «тирикмидинг ё ўликмидинг» ҳам демади. Бобо Савдой кўл очиб, бу дилёр мазороти арвоҳи ва бедор ухлаётганларга савоб такбирини юборурман, деб фотиҳа ўқиди. Мажлис аҳли кулиб юборди. Мирзо кўлини дасторига олиб борган эди, бир сарҳанг Бобо Савдойнинг гирибонидан тутиб, ташқарига судради. Сени ўлимга буюрдилар, деди. Ҳамма унинг олдидан бир-бир ўтиб кетар экан. «Бу қандай ҳол!» «Махлуқ хизматида бўлган одамга лаънатлар бўлсин!» Қаранг, шундай, дунёда назирини ва тенгини бўлмаган одамни ўлимга ҳукм қилибдилар-да?!» дейишарди.

Бобо Савдойнинг рангида қон қолмади. Жаллодлар унинг кўзларини боғлаб, кўлда шамшир билан атрофидан айлана бошлади. «Ҳой-хуй!» овозлари эшитилди. Мирзо етиб келиб, бу одамни ҳамон ўлдирмадингларми, деди. Бобо Савдой Мирзонинг овозини эшитиши билан ўридан туриб, шоҳим, худо ҳаққини бир оғиз айтидиган сўзим бор, эшитинг! Мен ўз хунимни бағишладим, деди. Мирзо буюрди:

— Айт, нима демоқчисан?

— Шоҳим, бу ошкор айтиладиган сўз эмас. Муообрак қулоғингизга айтмасам бўлмайди.

— Уш кўтариб, отга мингаштиринг, айсени сўзини, деди кулиб шоҳ. Уш отнинг орқа томонига миндирганларда, оғзини Мирзонинг қулоғига яқин келтириб: «Гап шу, отингни шикта! Бир лаҳза кечикканингда бу фарлар мени батамом ўлдириб қўйишарди!» деди.

Мирзо кулиб, боққа қайтиб кирди, айш базми тузмоқни буюрди. Аскиячи ва мажлисоролар тўпланди. Мирзо Бобо Савдойга деди:

— Бугун бизнинг дутфу иноятларимиз эниги сен учун очик. Нима истанинг бўлса айт.

— Шоҳим! Сендан бир талабим бор: бугун ложуварда фалак тахтининг подшоси (куёни) мағриб саронардасига келиб киргунча ўз подшолингнинг менга бағишла. — Подшо қабул қилди, тахтидан тушиб ҳарамсаройини томон кетди.

Бобо Савдой подшо тахтига ўлтириб, ҳукмдорлик ва фармонравонлик қондасича иш тутди; кимдан ўз юрагида адовати ва кийнаси бўлса ҳал қилди, подшоллик хазинаси эшикларини очиб, ким қанча истаса олтин инъом

қилди. Подшоҳлик тавиласидаги хосса отларни йнгиту чуҳраларга бўлиб берди ва деди, мисра: «Бир лаҳза бўлса ҳам подшоҳлик ганиматдир». Бир кунлик подшоҳликни хона кунжида ўтказмоқдан не маъно? Подшоҳлар бавлгоҳи Тахти Остонага бориб, маъза қилиб шароб ичишимиз, таптава ва ҳўкмоғлик қилишимиз лозим!

Алқисса, катта дабаба ва ҳашам билан отларга миниб, Тахти Остонага йўл олдилар.

Бу гаиларни Мирзога сўзлашди: «Эй подшо, қўлингиздан келса Савдойнинг ҳузур қилиб, завқланишини тамошо қилинг. Салтанат қондасини ўрганг!»

Айтишларича, Мирзо толиби илмлар кийимини кийиб, жуздонини қўлиғига қистирган. Бир дасторни палапартиш ўраб олдики, ҳеч ким уни танимайдиган бўлган. Кейин Савдой маъракасининг бир чеккасида бориб, бир дарахт панасидан жой олган. Савдойнинг унга кўзи тушини билан таниган; ёнида пиёла тутиб турган бир кишига деган: фалончи, сездирмай орқадаги дарахт остидаги йнгитга разм солу, менга диққат қил. У чипорни ўзига паноҳ қилиб олган. Сен маъракадан секин чиққин-да, ортидан бориб, уни тутиб олгин. Мен ўз отимни сенга инъом қиламан, деди.

У одам маъракадан чиқиб, Мирзони туттиш учун кетди. Мирзо буни сезган эди: қочиб қолди. Ҳалиги одам уни қувди. Бир девор чиққан эди. Ундан ошиб, қутулиб кетди.

Илгуи фалак подшоҳи мағриб саронардасига киргач, Бобо Савдойнинг подшоҳлик давлати тугади. Сурайё мисоли тўпланган жамъияти банотуннаъш каби тарқаб кетди.

Тонг билан шарқ хисрави машриқ даричасидан бош чиқариб, шоҳ ўз тахтида қарор тоғач, давлат аркони ва ҳазрат аъённинг ҳар бири ўз ўршидан жой олди. Мирзо Бобо Савдойга деди:

— Эй Савдой! Подшоҳингнинг нимасидир менга ёқди.

— Олам подшоҳи! Тахти Остонада суҳбат қуриб турганимизда моҳи тобон ва дурахшон офтобдек бир йнгит маърака чеккасида келиб турди. Уни тутмоқ нестадик. Бахт ёр бўлмади, саодатҳамдам йнгит қочиб қолди. Тутганимизда биз ҳам ҳузур қилар эдик, сиз ҳам!

ХАМСАИ МУТАҲАЙИРА ҲИКОЯТИ

Санан 933 ҳижрий, жумадилохир ойн /милодий 1547 йил, март ойн) эди. Олиҳазрат... Султон Муҳаммад Баҳодирхон шикор қилмоқ ниятида Паракдарёси бўйига чиқди. У жой Тошканд шаҳридан бир фарсахлик масофада эди. Йўл асносида шоҳ каминиға: хотиримиз «хамсаи мутаҳайира»— ҳайратлантирарли бешлик ҳикоятини эшитмоқ қасдидадир, дедилар. Мен ҳикоя қилиб бердим:

Шоҳим, ложувард фалакнинг хамсаи мутаҳайираси ўз равиши ва рафторида забаржадий буржида ҳайратда эканлар, ҳашамату салтанатингиз душманлари оворалик биёбонида саргашта ва саргандон бўлғайлар!

Мунаввар раёингиз маълуми бўлсинки, бу олижаноб силсиланинг бошлиғи... мавлоно Нурриддин Абдурахмон Жомийдир. Бирини мавлоно Камолиддин Шайх Хусайн; яна бирини мавлоно Шамсиддин, кашф соҳиби, яна бирини мавлоно Довуд, яна мавлоно Муъин Туний беш кишидир. Бирор ақл эгаси буларга олтинчи бўлиб қўшила олмади.

Бу жамоат мавлоно Муҳаммад Жожармий шогирди ва давомчилари эдилар. Улар ўн саккиз ёшида Амир Саййид Шариф... Боғи Зоғонда дарс ўқиётганда дарс тинглашган. Бир мураккаб масала ўртага ташланган эди. Айтишларича, етти бор Мир Саййид Шарифнинг сўзини бўлганлар. Айтишларича, мазкур мавлоно олдида мавлоно Али Қушчининг «Шарҳи тажрид» асарини ўқиётган эканлар. Мударрисга бир навъи ҳужум қиладилар. Мударрис ўзининг бирор сўзини ҳам ўтказолмайди. Мавлоно бир кеч ўйланиб қолди. Ўзига-ўзи деди: агар иш шу тарзда кетаверса, кўпчилик эшитгай. Бу замон олимларининг олими, донишмандлар доирасида, майдон шаҳсуворлари пойғасида баён улоғини доимо олиб юрган одам ўз шогидлари уҳдасидан чиқа олмай-юрса! Ана шармандалик, ана расволик. Шундай тадбир қўлласам: ўзимни ёлғондан касалга соламан. Сизларни бир неча кунга бекор қўядиган бўлдим, деб улар олдида узр сўрайман.

Талабалар у кишининг ҳузурига келганда ва жузвларини очганларида мавлоно деди:

— Азизлар, неча муддатдин бери мен ўзимни лоҳаз ва ташвишли сезаман. Хотиримга ўзимни бир тозалаб

олишим лозим, деган ўй келди. Акс ҳолда, касал чўзилиб кетиши мумкин. Қасалнинг келиши осон, кетиши қийин. Толиби илмлар деди:

— Махдум! Худо хоҳласа, зоти шарифингиз ва латиф унсурингиз касалликдан поклангуси.

— Қирқ кун мубоҳаза лозим,— деди мавлоно.

Мавлононинг уйдан чиқишлари билан ҳазрати мавлоно Жомий дедилар:

— Эй азизлар! Маҳдумимизга нима бўлганини сиздингизми?

— Йўқ.

— Мавлононинг касали бизлармиз. Бизлардан чарчадилар. Ҳеч илож тополмай, бизларни бир неча кунга бўш қўядилар, ўзларига келадилар.

Кейин илгаригидек дарс берадилар.

— Вақтимизни зое ўтказишидан ҳеч маъно чиқмайдику,— деди қолганлари.

— Шундай қилиш керакки, биз ҳам машғул бўлайлик. Вақтимиз нақдини пасткашлар оёғи остига сочмайлик.

— Бу шаҳарнинг бирор мударриси дарсига кириб, савол-жавоб қилиш лозим,— деди мавлоно Довуд. Ҳазрати мавлавий Жомий дедилар:

— Қайси мударрис бизнинг мунозара ва мубоҳасамизга чидай оларди? Булар орасида энг билимдони ва йириги мавлоно Баҳрободийдир. Ҳаммаларингиз бор эдингиз: ўз отаси таъзияси кунни Хожа Исмоил Ҳисорий билан баҳслашганида. Маслаҳат шуки, биз ҳам иттифоқ бўлиб, қуръа ташлаб, ҳар кун бирортамиз мударрислик қиламиз.

Шу қарорга келишди. Бодғисак мавзёидаги Маликон масжиди жомеъси дарс жой қилиб белгиланди. Ўша ерга бориб қуръа ташлашган эди, мавлавий Жомий номига тушди. Шу кунни у киши дарс ўқидилар. Шунда дарс ўқийман деб хаёлга ҳам келтирмаган эдилар.

Қирқ кун давомида ҳар кун уларнинг бири мударрис бўлди. Шу давр мобайнида Мир Саййид Шариф кеча-кундуз мутолаа қилди. Шогирдларидан устун чиқар даражада далиллар ҳозирлади. Қирқ кун ўтди. Мавлавийнинг хоотири жамъ эди. Чунки, етарли нарсани кўриб улгурган, бир йилга етарли мубоҳаса далили тўплаган ва бу билан шогирдларимни енгиб, мағлуб этаман, деган хаёлда эди. Мавлавийнинг Фаттоҳ исмли ғуломи бор эди. Унга, бор талабаларни тўплаб кел, деди.

— Уларни қаердан излайин?

— Мирзо Рустамнинг ёки Мирзо Баҳодирнинг шароб-хонасидан.

Ғулом Ҳирот чорсусига етган эди. Шу куни махдумлар биргаликда Ҳиротнинг Пир ҳаммомига тушган эдилар. Ҳаммомдан чиққанларида Фаттоҳ етиб келиб, уларга мавлавийнинг гапини айтди. Улар шу ердан тўғри мударриснинг уйига келиб, у кишини зиёрат қилдилар ва шавқу завқ кўз ёшлари билан меҳру муҳаббат саҳифаларини безадилар. Мударрис; махдумлар бугун сабоқни бошлаймиз, деди.

Алқисса, ҳамма жузвдонларини олди. Савол-жавоб бошланди. Мавлавий қандай масалани ишонч билан ўртага ташламасин, оғизларидан чиқиши ҳамона ҳарифлар уни чақиб ташлайвердилар. Мавлоно Ҳамсаи мутаҳаййира қўлида ҳайратда қолди. Деди: «Эй азизлар! Мисра: Яширин ногора урмоқ нстадим, тоғорам томдан тушиб кетди. Мен касал эмас эдим. Сизларнинг камандингиз сарпанжасида ожиз бўлдим. Сизларга сабоқ айтиш уҳдасидан чиқа олмадим. Шунинг учун тадбир қилиб эдим. Энди билингларки, тўртинчи осмон шоҳбози қуёш ўзининг ложувард ошиёнасидаги парвози жойидан то мағриб дарёсида пар урадиган жойигача бирор одам сизларга бирор илмдан дарс бермайди. Боринглар, қаерни кўнглингиз тилада шу ерга бориб дарс бераверинглар».

Мавлавий ҳузуридан чиққанларидан кейин мавлоно Жомий ишқ ва тасаввуф водийсига шўнғидилар. Мавлоно Шайх Ҳусайн ва мавлоно Муъин Туний таҳсил ва мутолаага машғул бўлдилар. Мавлоно Довуд Султон Маҳмуд ибни Султон Абусаъид Мустанд садрлигига сайланди. Мавлоно Шамсуддин соҳиби кашф Султон Абусаъиднинг садри бўлди.

Айтишларича, мавлоно Шайх Ҳусайн шу даражада жидду жаҳд кўрсатдики, илмлар эшигини очолди, катта шуҳрат топди. Мубоҳаса ва мунозарада бирор киши унга ҳарифлик қилолмасди. Қайси мударрис дарсига бормасин ўшанинг илму фазилати биносига дарз кетарди. Мударрислар тўпланишиб маслаҳат қилдилар: жуда ҳам мушкул ҳолатдамиз. Мавлоно Муҳаммад Жожармийнинг шогирди шу даражага етибдики, шаҳарда ҳеч кимнинг у билан баҳслашувга мажולי қолмади. У барча донишмандлар ор-номусига путур етказиши мумкин. Нима

маслаҳат берасизлар? Баъзилари уни девоналик ва ақлдан озганликда айбласак, унинг чуқур маъноли гапларини алжираш ёки маъносиз деб эълон қилсак, уни чеклаб қўйган бўламиз, деди. Шундай қилишга қарор беришди.

Мавлоно Шайх Ҳусайн оғир аҳволда қолди. Бир йил давомида у одамлар билан тўғри муносабатда бўла олмай юрди. Охири у барча ёзган китобларини бир қопга солиб, ҳаммолга орқалатди-да, шаҳар боғи томон йўл олди. Бу ерда Султон Абусаъиднинг девонхонаси жойлашган эди. Ақобиру аслзодалар, фозилу шоирлар тўпланиб туришган экан. У ҳаммолга қопни арзи додга келувчилар ўрнига қўйгин, деди. Ақобир қараса уларнинг ҳарифи келмоқда. Журъат қуши улар баданида чала сўйилган қуш каби патирлай бошлади. Бир-бирларига ишорат қилдилар. Улар кемаси энди ҳайрат гирдобада қолган эди. Подшонинг кўзи унга тушиб, ясовулига деди: сўрагин-чи, қопидаги нима, ўзи ким?

Мавлоно тиз чўкиб деди:

— Шоҳим, сиз шундай подшоҳдирсизки, мағрибу машриқ оламида доду адл, донолигу мушкулкушоликда сизга монади йўқдур. Бугунги кунда пойтахтингизда менга зулму ситам етмоқда. Бундай зулмни фаранг кофиристонида ҳам, Хитою бутпараст Ҳиндистонда ҳам учратиш мушкул. Бу ўлтриган уламо сиз кўриб турган мана бу китоблар туфайли эътибору эъзоз топди. Камина бу китоблар юзасидан шу мударрисларга ҳақли равишда дарс ўқийман. Буларнинг кўпи менинг сўзларимга тушунмаганликлари сабабли шундайин иззату ҳурматда, мен эсам азобда, фалокатда.

Подшо:

— Эй, шайхулислом! Мен дину ислом масалаларини сизнинг тажрибали ва доно ихиёрингиз қўлига топшириб қўйганман. Бу агар рост сўзлаётган бўлса, ҳолингизга вой! У ёлгон сўзлаётган бўлса—унинг ҳолига.

Шайхулислом муллозодаларга хитоб қилиб деди:

— Сиз нима дейсиз?

Улар бир овоздан:

— Бизнинг пешвомиз ва раҳбаримизсиз. Не десангиз шуни тўғри топамиз!

Шайхулислом:

— Шоҳим, биздан қусур ўтган. У тўғри айтди, деди. «Бунинг тадорикини ўзим кўрурман», деб шоҳ ўрнидан

турди. Мажлисдагилар тарқаша билан шайхулислом мавлоно Шайх Хусайнни бағрига босиб, устидаги сақарлат чакмонни унинг кифтига ташладилар; ўз дасторларини унинг бошига қўйдилар; ўз отларига миндириб, муллаваччалар билан қалъа этагидаги Мирзо Шоҳруҳ мадрасасига олиб бордилар. Шайх Хусайн минбарга чиқди ва дарс ўқиди. Барча муллалар, аслзода ва аҳоли сукут мўҳрини оғизларига олганча тингладилар. У деди:

— Биз подшо мажлисида овозимизни баланд қўйдик. Буни лофу казофга йўймасликларингиз учун шуни айтмоқ истайманки, бу муборак мадраса биноси шаксиз гилу гиштардан қурилгандир. Мен сизларга унинг нуқра ва тиллодан қурилганини исбот қила оламан. Ким агар, йўқ, у нарсалардан эмас, деб монелик қилса, унга исботлаб бераман.

Ҳеч ким унга қарши бир оғиз гапирмоққа ботинолмади. Бу мажлис кайфиятини подшога етказдилар. Подшо унга маҳлиё бўлиб, ўз мулозими қилиб олди. Ҳатто мамлакатнинг ва шариятнинг бутун муҳим масалаларини ҳал этишда унинг таъсири кучайди. Айтишларича, у туфайли ҳамма дарсларни қолдирмасдан, шуғулланадиган бўлган.

Унинг талабалари орасида энг илғори мавлоно Раис эди. Бир марта мавлоно Раис узоқ сафарга кетади. Шу муддат мобайнида мавлоно мударрис унинг ҳамсабоқларига мутолаа қилмасдан дарс берган. Мавлононинг ғуломи мавлоно Раисни бир куни бозорда кўриб қолади. Намозшомда, мавлоно мутолаа билан банд пайти ғулом, мен Раисни бозорда кўрдим, дейди. У киши дарҳол ўринларидан туриб, ўқиётган китобларини йиғиб тоқчага қўйдилар ва мавлоно Раисга ўқитиладиган китобни олдилар.

Мавлоно Раис мавлавийни ҳолдан тойдирган эди, савол-жавобга йўл қўймасди. Иш шунгача бордики, мударрис ўз шогирдларига айтиб уни урдирди ва изо берди. Мавлоно Раис дарсни тарк этиб, шаробхоналарда юрадиган бўлди.

Бир куни мударрис дарс ўқир экан, етакчи шогирдларидан бир гуруҳи кечикиброқ келишди. Мавловий кечикиш сабабини сўрадилар. Улар, биз Хиёбонда бўлган эдик; оломон шовқини эшитилди. Сўрасак, Абдураҳмон Чалабий Румдан қайтибди, дейишди.

Мавлавийнинг шогирдларидан бир нечаси Румга

борганда у билан учрашган, мавлавий ишларидан сўраганда бўлган гапларни сўзлаб берган эдилар. У ажабланиб: «Рост айтинглар, у сизларни ранжитадигани иш қилдими? Сизлар унга фириб бергансизлар. Мулло ва донишманд бир кишини масхара ва бемаънига чиқариб-сизлар-ку?! Бу қандай гап бўлди, художўй одамни-я?!» деган эди. Бу гапларни келиб мударрисга айтган эдилар. Мавлавий ундан қўрқиб юрган эди. Ҳазрати муллога бу хабар келгач, ўзини йўқотиб қўйди. «Нимадан чўчиб юрган бўлсам, шунга дучор бўлдим», дедилар ўз-ўзларига.

Уйларига келиб, баъзи эътиборли шогирдларига дедилар:

— Эй ўғилларим! Ниҳоят номус билан яшадим. Бугунги кунда номусим пардаси йиртилур, деб қўрқарман. Сиз эшитган ва менга айтган одамларингиз ғанимдир. Шогирдлардан бири:

— Эй махдумлар! Мавлоно Раисдек шогирд ва мулозим турганда Чалабийгина эмас, балки Абу Али ва Афлотун бўлмайдими? Мисра: «Бадмастни соқи ғамзасига ҳавола қил».

Мавлавий дедилар:

— Раис мендан ранжиб, дарсимга келмай қўйди.

— Махдум! У сизнинг одамингиз. Унинг қулогидан тутиб, ҳузурингизга келтиришим ҳеч гап эмас!

У мавлоно Раисни шаробхонадан топиб, ҳазрати махдум сени йўқламоқдалар,— деди.

— Чалабий келмагунча Мавлавий мени ёдига ҳам олмади. Эндими?..

— Бемаъни гапларни қўй, Мавлавий валинеъматдир.

Мавлоно Раисни у мударрис ҳузурига олиб келди. Мударрис:

— Эй ўғлим, худо ҳаққи! Сенга нисбатан қўполлигим шафқату мурувватдан эди, — деди.

— Махдум, хотирингиз жамъ бўлсин. Сизнинг олий ҳимматингиз олдида Чалабийни шарманда қилурман...

Эртаси куни шаҳарда: Чалабий мавлоно Шайх Ҳусайн ҳузурига келармиш, деган овоза тарқалди. Хуштабиат нозикфаҳмлар бундай мажлисни орзиқиб кутдилар. Мавлононинг дарс ўтиш муддати аниқ бўлгач, Чалабий бир гуруҳ хуштабъ шогирдлари билан унинг дарсига кириб келди. У ҳайбат ва салобат билан киргани учун мавлавийнинг қути ўчиб, тавозеъ билан югуриб бориб,

таъзим қилди, ҳурмат билан кутиб олди. Йўл ва сафар ранжларидан одат бўйича сўради. Иттифоқо, мавлоно Али Қушчининг «Шарҳи тажрид» асари турган эди. Ҳазрати мавлавий дарсни қолдириб, Чалабийни меҳмон қилмоқ истадилар. У бўлса:

— Махдум, йиллар бўлди, дарсингиз эшитиш орзусида эдим. Албатта, иноят қилиб, шу фойдадан мени дориф тутманг!— деди.

Мавлоно Раис дарсга кечикиброқ келди. Мавлавийнинг кўзи унинг йўлида эди. Ўзларини ноқулай сезаётганлари шу туфайли эди. Охири баҳс вужуди баҳсга келди. Бу борада мавлононинг гаплари кўп эди. Шундан бошлаган эдилар Чалабий у кишининг сўзини бўлиб, деди:

— Махдумлар! Рум вилоятида талабаларнинг баъзи-си Хуросондан бориб, шогирдларингизга алоқадор гап етказишди. Мен сизнинг хос таъингиз, фазилатларингиз, иш ва ютуқларингиздан сўрадим. Толиби илмлар таъбининг ярамаслиги шундаки, ўша бўлмағур гапни етказишди. Бу менга оғир ботди. Маълум бўлдики, ўша талаба воқеасини тўғри айтишган экан. Бу қандай бемаънилик ва масхарабозлик. Ҳеч бир қулоқ эшитмаган гап.

Мавлоно Шайх Ҳусайн шу қадар мулзам бўлдики, ўзини лочин қўлига тушган кабутардек сезди. Шу орада мавлоно Раис дарсга кириб келди. Чалабий келганда мавлоно қай ҳолга тушган бўлса, Чалабий ҳам шундай ҳолатга тушди. Мавлоно Раис: «Бу камина махдумлар савол-жавобидан ғофил қолибман», деди. Мавлавий қисқа қилиб тушунтириб берди. Мавлоно Раис деди:

— Агар мавлоно Али Қушчи бу сўзларни эшитгудек бўлса, ўз ёзганларини ўзгартирган бўлурди.

Хуллас, Чалабий ва мавлоно Раис айтишиб қолдилар. Чалабий енгилди. Аммо мажлис аҳлининг унга раҳму шафқати маълум бўлди. Шунда мавлоно Раис деди:

— Эй Чалабий, нимаингиз билан мақтанасиз? Шармандалик байроғини кўтардингиз. Биз сизни толиби илм хаёл қилиб юрардик. Айни забун ва ғариб одам бўлдингиз.

Хуллас, Чалабий шундай бир аҳволда мажлисдан чиқиб кетдики, уни шарҳлаш қийин.

Бу ҳикоят сўнгига етгач, ул олиҳазрат... деди: Абдул-

восеъ Жабалий ҳакида Шоҳруҳия яйловида бир ҳикоя бошлаган эдингиз. Бир сабаб бўлиб, охирига етмаган эди. Шунини бошидан гапириб берсангиз.

Мен ҳикоя бошладим.

Султон Маҳмуд Ғазнавий билан Ҳасан Маймандий ўртасида узоқ муддат мубоҳаса ва мунозара бўлди. Султон Маҳмуд қобилият ва истеъдод одамда зотийдир, табиатида туғма бўлади. Мураббийнинг саъй ва харақати натижасида юзага чиқади, дерди. Ҳасан Маймандий бошқача фикрда эди: «Одам қанча ноқобил ва бесалоҳият бўлса ҳам мураббий тарбияти ва гамхўрлиги туфайли истеъдод топади».

Бир куни ҳар иккиси шикорга чиқди. Лашкардан ажралиб, йўллари бир тоғ ёқасидан тушли. Султон Маҳмуд қараса, бир одам тоғ тепасидаги бир ёнғоқ дарахти шохига миниб олиб, ўша шохни тагидан арраламоқда. У Ҳасан Маймандийга деди:

— Қибру ҳавони йиғиштириб, мана бу дарахт тепасига боқ. Бу одамни мушоҳада қилиб кўр. Инсоф билан айт-чи, шу одамга тарбия қандай таъсир қилсин?

— Агар тарбият топса, шу бўлишида ҳам олам нодир бўлади!

Султон Маҳмуд ғазаб билан:

— Сен шу одамни тарбия қил. Кўрамиз, қўлингиздан нима келаркин!— дедию қайтиб кетди.

Ҳасан ҳалиги одамга овоз қилиб, пастга туш, деди. Сўради:

— Номинг нима?

— Абдулвосеъ Жабалий. Кўҳистонликман. Шаҳарга ўтин ташиб сотаман, шу билан тирикчилик қиламан.

Ҳасан навкарларига буюрди, уни отга миндирдилар. Келтириб, ўз мулозаматидаги шоир ва фозиллар ихтиёрига топширди ва деди:

— Мен билан Султон ўртамизда шундай баҳс бўлди. Ёрдамингиз туфайли менинг айтганим чиқиб, шу одам бўлса, мен сизларни бадавлат ва риоя қилгум. Бу одам билан асло насрда сўзлашманглар. Нима ҳақда бўлса ҳам ўзаро назм ва вазна сўзлашинглар.

Маълум муддати ўтди. Саҳро сайрига чиқишган эди, пахта пайкалининг чеккасида бир туя турганини кўрдилар. Адулвосеъ деди:

Уштуру, кажгардано, донам чи хоҳи кардано.

Гардан намуди каж магар панба бихоҳи кандано.

/Эй эгри бўйин туя, нима қилмоқчи эканлигингни биламан. Гарданингни ҳам қилиб пахта юлмоқчисан./

Шоирлар бунни эшитиб, гоят хушҳол бўлди. Ҳасаннинг олдига келиб воқеани батафсил гапириб бердилар. Ҳасан шоирларга катта инъомлар қилди. Буюрди; ўша байтни йирик ҳарфлар билан ҳаммом иссиқхонасига, Султонга кўринарли жойга ёзиб қўйдилар. Султон ҳаммомга кириб, сартарошни чақирди. Соқолининг томоғи остидаги мўйларини тарошлаётганда султоннинг кўзи ўша байтга тушди. Уқиди: «Уштуро, кажгардано, донам чи хоҳи кардано». Сартарош «донам чи хоҳи кардано» сўзларини эшитиб, қўли қалтиради, қўлидаги устара ерга тушиб кетди. Султон буюрди. Уни ҳибсга олдилар. Ундан, ростини айт, нега қўлинг қалтиради ва устара қўлингдан тушди, деб сўради. У айтиб берди:

— Жоним билан. Султон амирлари иттифоқ бўлиб, султоннинг укаси билан тил топишди. Мени йўлдан уриб, агар Султоннинг бошини олсанг, сенга эътибор қилурмиз ва бошингни Қайвондан ҳам оширурмиз, дедилар. Мен шу ишга қасд қилиб турганимда Султон: «Донам чи хоҳи кардано!» деб хитоб қилдилар. Мен Султон бу гапдан огоҳ экан, деб хаёл қилдим. Қўлимнинг қалтирагани шундан.

Султон худога минг карра шукурлар айтиб, бу байт кимники? Менинг жонимни сақлаб қолди, деди. Ҳасан Маймандий тиз чўкиб, Шоҳим, бу байт ўша дарахт шохига миниб, уни кесмоқчи бўлган кишиники, деди.

Султон Маҳмуд Абдулвосеъни ўз ҳомийлигига олди. Унинг иши шу қадар ривож топдики, Султон мадҳига чор дар чор услубида қасида ёзди. Ҳазрати мавлоно Жомий ўзларининг «Баҳористон» асариди: «Шу қасида ёзилганидан бери ҳеч ким унга жавоб ёзиш уҳдасидан чиқа олмади», деб ёзган эдилар.

СУЛТОН ХУСАЙН МИРЗОНИНГ ХУРОСОН ВИЛОЯТИДАГИ ВАЗИРИ НИЗОМУЛМУЛК ҲАВОФИЙ ҲИКОЯТИ

Бир куни Шоҳрухия чорбоғида бир гуруҳ шоиру физиллар ҳазрати Султон мулозаматида ҳозир эдилар. Ҳазрат каминадан марҳум Султон Хусайн мирзонинг вазири Низомулмулк ҳақида сўрадилар.

Машхурдирки, вазирлик боғида ҳаргиз у каби сарв кўкармаган ва амирлик гиламида унингдек бирор сарвар ўлтирмаган. У ўз нисбатини улуғ пайгамбар саҳобаларига боғлар экан, Аббосийлар сулоласига мансубман деркан. У ўз шажарасини ёзиб, мавлоно Нуриддин Абдураҳмон Жомий ҳузурига олиб борибди. У ҳазрат ўз муборак номини унга чекишдан ибo қилибди. Хожа Низомулмулк махдум ҳузурига келиб, кўп илтифот кўрсатса ҳам кўнмай, ул ҳазрат зарофат юзасидан бурубойни ёзибдилар ва ўша шажарага қўшиб қўйишни сўрадилар:

Онроки бувад нури наби дар башара,
Ҳожат набувад ба тувлу арзи шажара.
Вонро ки зи руҳ натобод ин нури сара,
Шажара надиҳад ба ғайри лаънат самара.

/Юзида пайгамбарлик нури бўлмаса, узундан-узун шажаранинг ҳожати бўлмайди. Бундай тоза нур унинг юзидан товланиб турмас экан, бундай шажара лаънатдан бошқа самара бермайди/.

Подшо ўз хослари билан осмон мартабали саройида ўлтирар эди. «Юрак лаъл» ҳақида гап кетди. Фалакнинг Бадахшон конидан офтоб қизил лаъли чиққан замондан буён бирор киши у каби лаълни кўрмаган. У қўй юраги катталигида бўлиб, унга ўн саккиз ҳукмдорнинг номи чекилган эди. Мирзо Бобир Қаландар уни ўғирда туйдириб, ўз одамларига маъжун тайёрлатган экан.

Султон Хусайн мирзо дедилар: менинг салтанатим дуржида шундай бир лаъл борки, бирор бошқа подшо хазинасида бўлмаган. Хослардан бири сўради:

— Шохим, биз ҳеч бир эшитмаган эдик-ку.

У лаълнинг вазни қанча?

— Хуросон тоши билан тахминан олтмиш ман келади.

Барча ҳайратда қолди. Шу аснода Хожа Низомулмулк пайдо бўлди. Подшо: мен сизга таъриф қилган лаъл мана шу, деди.

Дунёнинг ҳақсизлиги ва подшолар бевафолигини кўрингки, шунда йил лаълни қаҳрабога айлантирдилар!

Подшо доимо айтиб юаркан: Низомулмулкнинг катта ўғли Камолиддин Хусайн менинг ўнг кўзим; унинг кичик ўғли Амидулмулк менинг чап кўзимдир. Камолиддин Хусайн яхши шеър ёзар ва тушунар эди. Шеърят

сухбатнда ҳам илғор. Бирор мажлисда шоирлар ё фозиллар шеър мазмунидан гап бошласалар ва у сўзга киришгудек бўлса ҳамма сукут мўҳрини оғзига солиб оларди.

Низомулмулк, унинг икки ўғли, жиялари Имодилулисом ва Низомиддин Курд, Хожа Абдулазиз, Хожа Маҳмудшоҳ Фараҳийларнинг қатл этилишига қўйидаги ҳодиса сабаб бўлган эди. Султон Ҳусайн мирзонинг набираси, Бадруззамоннинг ўғли Муҳаммад Мўъмин мирзо Астрободда ҳоким эди. Ҳадичабегимнинг қутқуси билан Астробод ҳокимлигини Султон Ҳусайн мирзо унинг ўғли Музаффар Ҳусайн мирзога берган эди. Музаффар Ҳусайн мирзо Астробод устига қўшин тортганда Муҳаммад Мўъмин мирзо унга қарши чиқди, аммо енгилиб, ўзи асир тушди. Шу пайт у қўйидаги матлаъни ўқиди:

Манам-аз тийғи ман бас беша холи аз ғазанфар шуд,
Фалак ёри накард, эй дўстон, душман Музаффар шуд.

/Тийғимдан ўрмон шерлардан холи эди. Эй дўстлар, фалак менга ёрлик қилмади, душманим Музаффар бўлди, яъни енгди).

Ушанда Мирзо Мурғоб дарёси бўйида чодир тикиб ўлтирган эди. Музаффар Ҳусайн Мирзо Муҳаммад Мўъмин мирзони Ҳиротга жўнатди. Ҳиротга хабар етиши билан хотин-қизу эр, оқу қора, ёшу қари барча халқ шаҳардан тўрт фарсах масофада бўлган Пули Солор бўйига унинг истиқболига чиқди. Шаҳзодани Ихтиёриддин қалъасига қамадилар. Қалъа кутволи Бибимуҳиб Чангий эди. Халойиқнинг бу издиҳомини Султон Ҳусайн мирзога етказдилар. У Хожа Низомулмулкка маслаҳат солди:

— Ҳазрат, халқ издиҳом қилибдур, нима маслаҳат берурсиз? Хожа деди:

— Лашкари бад аҳди пароканда беҳ,
Рахнагари мулк сарафканда беҳ.

/Ёмон лашкарни тарқатмоқ авло. Мулкни бузувчини ўлдирмоқ авло/.

Мирзо мастлик ҳолида буюрди. Бибимуҳибга бир нишон ёздилар; муболаға қилиб, нишон етиши билан пайсалга солмай Муҳаммад Мўъмин мирзони камон ипига тортиб, йўқлик чиллахонасига жўнатгайсизлар, деб

ёзилди. Нишон етиб келганда ярим тун эди. Кутвол буйруқни бажарди.

Эрта тонгдан Муъмин мирзонинг қатл этилгани хабари шаҳарга тарқалди. Шаҳар аҳли қиёмат кун бўлгандек қўзғолиб, хотин-қизу эркак ҳаммаси кўк кийдилар. Боғи Зоғон яқинидаги Боғи Навда таъзия уюштирдилар. Хуросон шоирлари марсиялар ёзди. Замоннинг етакчи шоирларидан Гулханий Астрободий қуйидаги қитъани ёзган эди:

Бозори зулм боз ривожни дигар гирифт,
3-он кофире, ки Муъмини динро шаҳид кард.
Онжо Язид омаду кори Хусайн сохт,
Инжо Хусайн омаду кори Язид кард.

/Дин Муъминини ўлдирган кофирлар дастидан зулм бозори бошқача тарзда қизиди. Илгари Язид келиб Хусайнни ўлдирган эди. Бу ердаги Хусайн Язид ишини қилди/.

Боғ ўртасида бир санубар дарахти бор эди. Унинг соясига минг одам сиғарди. Шунинг устидан гулхан ёқдилар. Шоирлар унинг атрофида жам бўлиб ўлтирдилар. Гулханий бу матлаъни ўқиди:

Офтоби ман ба зери хоку ман шаб то саҳар,
Хок бар сар мекунам, то офтоб ояд бадар.

(Офтобим тўпроқ остида, у кўрингаймукин, деб кечадан тонггача устимга тупроқ сочганим сочган).

Буни эшитган шоирларнинг ҳаммаси наъра тортиб йиғлашга тушди. Одам Ато вафотидан буён шу кунларгача ҳеч бир шоир бу қадарли матлаъ айтмаган эди. Мен ўшанда ўн уч яшар бола эдим. Қариндошим мавлоно Амонийга дедим:

— Бу қандай бемаъни матлаъ бўлди.

— Ҳой, жим бўл, сени расвойи жаҳон қилади у.

Ҳалиги одам келиб:

— Эй, мавлоно Амоний, бу йиғитча нима демоқда?— деб сўради. Мавлоно Амоний:

— Сизнинг бу матлаънгни таъриф қилиб, қандай латиф айтилган матлаъ!— демоқда.

— Бу байтнинг латофатини у қаёқдан билсин!

Мен тиз чўкиб, дедим:

— Бу байтнинг латофатини тушунмасам ҳам, қабоҳатини билдим!

Шу сўзимни эшитиши билан ҳамма ғава кўтарди. Мен эътироз билдирдим: азизлар, бир нафас қулоқ тунинг, фикримни тушунтирай... Бу кишининг байти: «Кечадан тонггача офтоб чиқармикин, деб қуръон ўқийман», дегандай гап-ку! Оқил хуштаъблар наздида бунинг беъманилиги аён. Эй, мавлоно Гулханий, сиз шаҳзода хокини устимга сочаман, демоқдасиз. Нима, сиз наббош, яъни кафан ўғрисими, шаҳзода жасадини очасиз? Халқ яна фиғон кўтарди. Мен бу матлаъни қуйидагича тузатиб айтган маъқул дедим:

Офтобам зери хоку шаб мане хунин жигар,
Хок бар сар мекунам то офтоб ояд бадар.

(Офтобим ер остида, менинг жигарим қон, Бошимга тупроқ сочаман, у чиққайми деб.)

Гулханий ёнига қўл тиқиб мавлоно Султонали Машҳадий учун тайёрлаган ўз девонини менга тортиқ қилди. Ўтирганлардан менинг шаънимга фотиҳа ўқишни илтимос қилди. Шу билан у ўзининг хижолатини яширди.

Муҳаммад Мўъмин мирзо фожиасидан сўнг подшо Хожа Низомулмулк кийнасини дилида тугиб юрди. Уни яқинлари билан қўлга олиб, Ҳиротдаги Ихтиёриддин қалъасига юбортирди. Бир ой ўтгач, Мир Абдулхолиқ ибни Амир Ферузшоҳга нишон келди: Низомулмулкнинг икки ўғлини қалъа ичида боши олиниб, пўстига сомон тиқилсин. Низомулмулкнинг дарвоза кўприги устида пўсти шилинсин. Низомиддин Курд ва Абдулазизнинг пўсти қалъа этагида, Хожа Имодулисломники Сарбозорда, Хожа Маҳмудшоҳ Фараҳийники Чорсу бошида шилинсин!

Нишон етиб келган кун камина отам билан қалъа ичкарасида эдим. Эрта тонг. Хожа Низомулмулк бомдод намозини, қандайдир вирдларни ўқир эди. Нишонни унинг қўлига тутқаздилар. Уни ўқиб осмонга боқиб, шундай оҳ чекдики, салобатидан қалъа деворлари ларзага келди. Ўғилларини чақириб, нишонни кўрсатди. Иккаласи ҳам уни ўқиб беҳуш йиқилди. Хожа Низомулмулк деди:

— Жоним фарзандларим! Амирулмўъминин Ҳусайн ва Қарбало даштини, уларнинг етмиш икки нафар ўғилу қариндошлари, пойғамбарлар аҳволини эсланг! Олға боқинг! Юраксизлик, чидамсизлик қилманг, сабр қилсангиз савоб топгайсиз!..

Акаси деди:

— Эй худо! Олдин менинг жонимни олгин! Укамнинг ўлимини кўрмайин. Сиз-ку каттасиз, тоқат қилолмасангиз, мен нечук тоқат қилурман!— деди укаси.

Алқисса, ҳар бири бировининг устига ўзини ташлаб, уни сақлаб қолмоқ истади. Охирида иккаласини ўлдириб, пўстига сомон тиқиб, Малик дарвозаси тепасига осиб қўйдилар. Буларнинг ғаними Хожа Афзалнинг ўғли ғоят юзсиз одам эди; отга миниб дарвозадан кирди ва мурдаларни томоша қилиб чиқиб кетди. Хуросон зарифларидан Шоди ғўянданинг ўғли шу ерда унга деди:

Нега қараяпсан, сомони бор учунми? Улар ҳануз ҳам сендан авлороқдирлар!..

Маҳмудшоҳ Фараҳийнинг ўлдирилишига халқ тамоман норози эди. Бунинг учун подшони халқ кўп койиди, қарғади. Зотан, у караму саховатда, хушхулқ ва жавонмардликда Муҳаммад уммати орасида ягона эди. Фараҳ вилоятида ҳар намозгар жар чақиртириб, ҳамма мусофиру ғарибларни Хожанинг Пушту қишлоғидаги уйига тўплардилар; ҳар кеч ҳеч бўлмаганда бир навбат ўн харвор арпа меҳмонлар улови учун сарф бўларди. Бу одат жуда машҳур бўлиб кетган эди.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамон мирзо отасига қарши чиққан пайтлар Хожа Маҳмудшоҳнинг уйига тушар эди. Хожа уйида бўлмаганда Мирзо унинг меҳмонхонасида тунарди. Хожанинг уйидагилар у келганда икки минг тавақ моҳича тортар эди. Атрофдан йиғилган халқ буни кўриб ҳайратда қоларди.

Хожанинг ўлимидан кейин мен Сайистон вилоятига бордим. Хожанинг уйига тушдим. Унинг Сулаймон номли бир вакили бор эди. Барча ишни шу бажарар эди. У деди: «Бадиуззамон мирзо меҳмон бўлганда ҳамма нарсани мен тайёрлаган эдим».

Гап шундаки, Хожанинг қишлоғи Пуштуда минг уйлик аҳоли бор. Бадиуззаман мирзо келармиш, деб эшитишим билан ҳар хона икки тавоқдан моҳича ёйиб, тайёрлаши керак, деб хонадонларга хабар бердим. Шунга яраша бошқа нарсаларни тайёрладик.

Подшо келиб тушиши билан томга чиқиб ногора чаламиз. Ногора чалиниши белги эди. Ҳамма моҳичаларини қозони билан келтирарди. Шу тарзда кутиб олдик. Бунинг тадбирини тушунмаганлар ҳайрон эди.

Хожа Сулаймон шундай ҳикоя қилади: Бундан ҳам

ажойниб, ғаройибини гапириб бераман. Бир кун шу Сиз ўлтирган ўринда Хожа бор эдилар. Мен у кишининг рўбарўсида шатранж ўйнардим. Меҳмонхона эшигидан бир соҳибжамол йигит кириб келди. Унинг ортидан таркаш ва шамшир осган сипоҳи кирди. Хожа уларни дастурхонга таклиф қилди. Боварчи овқат келтирди. Одам кўп эди. Хожа олдин шу йигит билан сипоҳий олдига ош қўйишни буюрди. Ҳамма таомга қўл узатганда ҳам йигит индамай тураверди. Хожа, зоҳирон, бу таомдан шубҳангиз борга ўхшайди. Зероки, биз деҳқон одамлармиз. Зироатда ҳам эҳтиёт сақлаймиз, дедилар.

Йигитнинг кўзидан ёш оқа бошлади...

— Эй Хожа, ғариб ҳолга тушганман. Ижозат бўлса арз қилсам.

Хожа қўлига пичоқ олди. Қолганлар ҳам шундай қилдилар. У деди:

— Мен ироқлик хожазодаман. Оллоҳ ҳукми билан бир хато иш қилиб қўйдим. Мастликда икки кишини ўлдирганман. Хунталаблар мени тутиб, шариятга мувофиқ қотиллигимни исбот қилдилар. Подшо ва Ироқ аъёнлари орани келиштиришга ва хун пули тўлашга қанчалик уринишмасин, кўнишмади. Мени бир киши ихтиёрига топширганларида у мени қочириб юборди. Хуросонга келиб Амир Муҳаммад Бурундуқбарлосга навкар бўлдим. Олти ой ўтгач бу йигит балойи ногаҳоний янглиг Ироқдан ҳукмнома билан келди ва ўз даъвосини айтди. Хун пулига рози бўлди. Султон Ҳусайн мирзо амирлари беш минг танга инъом бермоқ бўлдилар. Аммо пасткаш одамлардан садақа олишга кўнглим ёр бермади. Бир киши менга бу мушкулни Хожа Маҳмудхожа Фараҳий ҳузурида еча оласан, деди. Бу йигитдан илтимос қилишиб, бу томон келишга кўндирдилар. Бу томони сизнинг ҳукмингизга ҳавола.

Хожа буни эшитиб кулдилар-да, дедилар:

Эй, хожазода! Мен бир деҳқон бўлсам, экин эксам, хосилини фуқаро ва мискинлар билан баҳом кўрсам. Ўзингиз ўйланг, Султон Ҳусайн мирзо саройидаги қудратли амирлар ҳал қила олмаган мушкулни мен нечук еча олурман?

Йигит навбаҳор булуту каби кўзёши тўка бошлади. Хожа кулиб хожазода, таом енг. Ишооллоҳ, бу ишингиз битгуси, дедилар. Таом едилар. Кейин Хожа ўз девони аъзоларини чорлади. Давот ва қалам олди-да, ёза бош-

лади. Шунчалик кўп ёздики, девон охири чидаёлмай, махдум, ёзганингиз меъеридан ошиб кетмадими? Бир ҳисоблайлик, деди. Хожа эътироз билдирди:

— Эй, фалон, турфа иш қилдингми? Мени карам бодийсидан узоқлаштириб юбординг-ку! Мени тушкун ҳолга солдинг. Энди қизишган эканман. Унинг этагию қўйни-ни тўлдирмоқчи эдим, қўймадинг.

Ҳисобласалар элик минг танга бўлибди. Ўн беш минг тангани хун ҳақиға ажратдилар; беш мингини — муҳасилга, беш мингини — унга ҳамроҳ бўлиб келган беш навкарга, қолган йигирма беш минг тангани ҳалиги йигитнинг ўзига бериб, бир неча кун Ҳирот шахрида сайру тамошо қилинг, кейин ўз ватанингизга қайтинг, дедилар.

Хожа Маҳмудшоҳнинг уч ўгли бор эди. Энг кичигини Хожа Афзал дер эдилар. Хуросоннинг тўрт юз қишлоғида ҳусну малоҳатда унга тенг келадигани йўқ эди. Настаълиқни чиройли ёзарди. Аммо икки важдан ўз хатини бошқаларга кўрсатмас эди. Мавлоно Султоналининг қўйидаги қитъасини у нақл қилган эди.

Гар арз кунад сипеҳри аъло,
Фазли фузалову фазли афзал.
Аз ҳар малаки ба жон тасбеҳ,
Овоз оядки, Афзали афзал.

Бу қитъани мавлоно Султонали Машҳадийга кўрсатганларида у менинг ёзувимми бу, ёки ўзганикими, деб ҳайратда иккиланиб қолди.

Қирқ кун бу фақирни Фараҳда меҳмон қилдилар. Шунчалик хизматда бўлиб, тақаллуфлар кўрсатдиларки, подшолар одатида ҳам бунчалигини тасаввур қилиш қийин эди. Қирқ кун ўтиб, бу каминага ижозат бериладиган кун эгар жабдуқли от бердиларки, бундайн йўрға отни кун ашҳоби кеча Адҳами билан фалак ўтлоғида ўтлагандан буён жаҳон яйлови кўрмагандир. Фақирнинг укаси ва шогирдига биттадан эгар жабдуқли от ва муносиб саруполар инъом қилдилар. Фараҳдан ярим фарсахлик йўлда бўлган карвонгоҳча бизларга ҳамроҳлик қилдилар. Шу ерда тушиб, бизларга таом тортдилар. Мен билан видолашиб, хайрлашдилар. Катта ака бир неча қадам юриб, қайтди-да, бизнинг одатимизча меҳмон кузатарда мусофаҳа қилурмиз, яъни қўл олишурмиз,

деб ёнидан қоғозга ўроғлиқ нарса берди. Уртанчаси ва кичиги ҳам шундай қилишиб, укам ва шогирдим билан қўл олишдилар. Кейинги тўхтамда зарларни ҳисоблаб кўрсак, етти юз танга чиқди. Бунчалик саҳоват ва карамни Ҳотами Тоийдан ҳам нақд қилиб бўлмасди...

СОҲИБҚИРОН СУЛТОН КЕЛДИМУҲАММАДНИНГ ХУРОСОН ТОМОН САФАРИ

Санаи 935 ҳижрийда /милодий 1530 йил/ Султон Муҳаммад Баҳодирхон Хуросон вилояти томон отланди. Саодатли аскарлар Марв вилоятига етгач тўхтади. Шоир-ру фозиллар камина ҳузурига ташриф буюрдилар. Узоқдан бир киши суръат билан келарди. Келиб, мавлоно Восифий қайси бирларингиз, деб сўради. Маҳдумлар мен томон ишорат қилдилар. У дарҳол бу фақир оёғига йиқилиб, юзини қўйди. Қанча манъ этмайин бўлмади. Мен:

— Эй азиз, қандай одамсиз? Арзингиз мақсадини айтинг,— дедим.

— Мен шоир одамман. Бухородан бу лашкарга ҳамроҳ бўлиб келдим. Шири Шутур чўлида отим майиб бўлиб қолди. Ушандан бу ёғига пиёда келмоқдаман. Отим марсиясига бир қасида ёзган эдим. Танишларим гапи билан мулозаматдан беҳабар бўлсам ҳам ақлсизлик қилиб, сизнинг василангизсиз у қасидани Султонга етказибман. Ўқиб берсам, икки байт ўқишим билан ул ҳазрат сўрадилар: «Бу қасидани Восифийга ўқиб берганмисан?» Мен йўқ, дедим. У киши, бориб унга кўрсат, деб буюрдилар. Агар унга маъқул бўлсаю бу ёмон қасида эмас, деса, мен муддаойингни ҳосил қилурман, дедилар. Шунинг учун сизга келдим. Худо ҳаққи, маҳдум! Мени маҳрум қилмангиз!

Мен, қани қасидангизни ўқинг-чи, дедим. У ўқий бошлади. Аввало, биринчи мисраси вазнга тушмаган. Иккинчи байт маъносиз эди. Назмга ўхшамас эди. Дўстлар кулиб юборишди. У хижолат чекди. «Бу кишининг бахти бор эканки, сизнинг ҳузурингизда бу ҳол кечди. Энди кўпчилик бўлиб бунинг учун қасида ёзайлик ва ҳазрати Султонга топширайлик. Унинг муддаосини ҳосил қилайлик», дедим. Бир лаҳзада у қасидани саранжом-

ладик ва уни олиҳазратга олиб бордик. У киши дастлабки икки байтини эшитганман, дедилар. Мен гапингиз тўғри, ammo махдумлар ислоҳи билан бу қасида мавзун бўлди, дедим. Султон, у қасида ислоҳ қилиб бўлмас даражада эди, сиз бошқа қасида ёзибсиз, дедилар. Хуллас, ҳар ҳолда унинг муддаоси ҳосил бўлди: эгар-жабдуқли от ва муносиб сарупо инъом олди, Султон уни Марв шаҳри муҳтасиблигига ҳам тайинлади.

Эртаси куни ҳазрати Султон девонхонада салтанат тахтида ўлтирганда бу каминадан сўрадилар: «Кўп шоирларни кўрдик. Бунга ўхшаб бемани ва сохта шеърлар айтувчилар ҳам учради. Бундайларга жудду жаҳд билан эътибор кўрсатадилар. Уларга эътиқод чинданми ёки зарофат юзасидан, одамлар ўртасида масхарақилиш учунми? Мен дедим:

— Бундайларни тушуниши қийин... Масалан, мавлоно Аҳмадий Самарқандийнинг бемаъни байтлари ҳам, тузукроқлари ҳам бор...

Амир Алишер шоирларга Қотибийнинг «Шутр ҳужра» қасидасига жавоб ёзишни буюради. Мавлоно Аҳмадий у қасидани Амир Алишер мадҳига бағишлайди. Уқиб берар экан қуйидаги байтга етади:

Ба пешн ҳужраи ту чун шутр занам зону,
Агар зи ҳужра чу шутр берун куни гардан.

(Ҳужрангдан туядек бош чиқарадиган бўлсанг, Ҳужранг олдида туядек тиз чўкарман.)

Амир дедилар:

— Эй мардак, сен мени ҳажв қиляпсанми?— Буюрдилар, унинг қўл-оёғини боғлаб ҳовузга ташладилар... Ҳовуз лабида мушук турарди, сувга тушиб, шўнғиб чиқди. Аҳмадий сувдан бош чиқариб, мушукка ишорат қилди:

— Эй Амир, бу мушук ҳам «Шутур ҳужра»га жавоб ёзганмиди?

Мир табассум қилдилар-да, уни кечирдилар. Ҳаво совуқ эди. Унга бир пўстин инъом қилдилар.

Мавлоно Ҳасаншоҳнинг мартабаси шоирликда пастроқ. Ammo, шеърларида зарофатлари бўлган... Бир зимистонда у оч, юпун қолгани учун ўғлига кўк салла ўратиб, кўк тўн кийдириб деди: «Амир Алишернинг уйларига боргин-да, аҳволингни кўриб сўрасалар, отам

оламдан ўтдилар, дегин! Мир кафанлик ва жаноза харжини берадилар. Олиб бозордан егулик нарса олиб келгин».

Мир уни шу ҳолда кўриб, ичкарига киритди ва нима гаплигини сўрадилар. У, отам вафот этди, умрини сизга бахшида қилди, деди. Мир ғоят ғамда қолиб, афсус, мавлоно Ҳасаншоҳ давр нодирларидан эди, деб уч юз хоний маблағ унга чиқариб бердилар. Мавлононинг ўғли бозорга бориб, егулик нарсалар сотиб олди-да, уйига қайтди. Эртасига мулло Мирнинг уйига келди. Мир уни кўриши билан кулиб юбордилар.

— Эй мулло! Сиз ўлган эдингиз-ку! Бу не ҳол?

— Эй Мир! Агар ўша инъом бўлмаганда чиндан ҳам ўлган бўлардим!

Мир унга муносиб сарупо, минг динор кепакий маблағ инъом қилдилар.

ҲИКОЯТ

Санаи 938 ҳижрий (милодий 1532 йил) эди. Ҳазрати аъло хоқоний Шоҳруҳия боғидаги девонхонада салтанат бахти тахтига ўрнашиб, бу каминадан Тоқи Қисро ҳақида сўрадилар. Уни Анушервони Одил кўрган дейишади, у қайси вилоятда, таърифлаб берсангиз. Мен гапириб бердим:

Ул иморат Мадойин шаҳридадир. Тоқнинг чеккаси-дан айвони учигача баландлиги бир юз йигирма газдир. Бундаин иморат бошқа ҳеч бир қурилмаган. Айтишларича, унинг олий суфаси мрамар тошдан терилган, турли рангдаги тошлардан безатилиб чиқилган. Иморат битгач, у ақобиру аслзодаларни чорлаб, зиёфат берган. Кейин, шу иморатга ўхшашни бирор жойда кўрганмисизлар,— деб сўраган. Ҳаммаси йўқ, кўрмаганмиз, дейишган. Бир одам туриб, бу иморатнинг бир айби бор. Бу тоқ ёнида бир кампирнинг уйи жойлашган. У дудчи қаради. Дуд айвонга ёпишиб, охири у гўзаллар қоши каби қорайиб қолади. У кампирнинг бир ҳўкизи бор. У мана шу айвон мрамари устидан ҳар кун ўтади, ифлос қилади, деган.

Анушервон шу кампирни чақиртирди:

— Эй онажон, мен бир иморат қурдирдим. Бундайин иморат оламда йўқ. Бу иморатимни ҳўкизинг ифлос қилди. Шу иморатинг эвазига сенга бир зарнигор кўшк, ҳўкизинг ўрнига юз ҳўкиз берсам нима дейсан?

— Эй подшоҳ! Агар юзта зарнигор кўшк, мингта анбарин ҳўкиз берсанг ҳам ўз вайронамга алишмайман! Анушервон, бу муболағада ҳикмат бор. Мақсад нима, деб сўради. У деди:

— Мақсад шулки, олам инқирозигача Анушервон шундай подшо эдики, бир кампир унинг сўзини қайтариб, адолатини манъ қилди. Унга эътироз билдиролмади, деб юришади. Мен сенинг салтанатинг ва яхши номинг учун қайғураман.

Султон бу ҳикоятни эшитиб хурсанд бўлганини айтди, яна бир ҳикоя бошладим.

Анушервон Одил йўлдан ўтиб борар экан бир чолнинг ёнғоқ экаётганига кўзи тушибди ва дебди:

— Эй ота, сизнинг деҳқончиликдан хабарингиз борми ўзи? Эшитмаганмисиз, ёнғоқ ўттиз йилда ҳосилга киришини? Сиз бу дарахтдан нима олардингиз?

Чол деди:

— Шоҳим, бошқалар экиб кетган дарахтлар мевасини едик, биз ҳам экамиз, бошқалар есин!

Анушервонга бу гап маъқул тушиб, дебди:

— Офарин!— Ҳар гоҳ Анушервон таҳсинга лойиқ кишиларнинг ажойиб ишларига офарин ўқиган!

Унинг хазиначиси чолга минг ашрафий берди. Уни ҳамёнига солиб бўлгач, кулиб деди:

— Шоҳим, сиз бу дарахтни ўттиз йилдан кейин ҳосил беради, деган эдингиз. Қаранг, бу дарахт адлингиз шарофати билан шу соатдаёқ ҳосил берди!— Анушервон яна «Офарин!» деди. Хазиначи яна минг ашрафий инъом қилди.

Чол деди:

— Ҳар бир дарахт йилига бир ҳосил беради. Менинг бу дарахтим бир замоннинг ўзида икки бор ҳосил берди.

Анушервон хандон отиб кулиб, «Офарин!» деган эди, хазиначи унга яна минг ашрафий берди ва деди:

— Кетайлик, йўқса, бу чол хазинамни қоқлаб олиб қўяди!..

Анушервони Одил Ажам подшоларини меҳмон қилибди. Ош ташиётганда хонсолор ошни Анушервон ол-

дига кўймоқчи бўлганда, оёғи этагига ўралиб қолиб, иссиқ ош шоҳнинг юзига тўкилди, Шоҳ уни жаллодга буюрди; олиб чиқиб калтаклатмоқ истади. Хонсолор ошнинг қолганини ҳам Анушервон бошидан ағдарди. Анушервон деди:

— Эй, бадбахт! Бу нима қилганинг? Узрхоҳлик гуноҳдан ёмонми?

— Шоҳим, сенинг адлинг овозаси мағрибдан машриққача кетган. Мендан бенхтиёр бир гуноҳ ўтди. Мен ўлимга мустаҳиқ бўлмадим. Мени ўлдирсанг адлинг хуним билан олуда бўлгуси. Оламда адлинг бадномликка учрагуси. Мен қасддан гуноҳ қилдим. Энди ўлдирсанг гуноҳкорни ўлдирган бўласан. Бадном бўлмайсан!

Анушервон уни эътибор билан ҳимоя ва тарбия қилди.

Альоҳазрат мендан золим Ҳажжож ҳақида сўзлаб беришни сўрадилар.

Ҳажжожнинг асл номи Муҳаммад Юсуф Сақфий бўлган. Хужжат воситасида одамларни ўлдирарди. Айтишларича, у ўз эҳтиёжи билан шундай қилган.

Бир кун унинг ҳузурига сочи оқ, соқоли қора бир одамни келтирдилар. У сўради:

— Сочинг оқ, соқолинг қора! Нега бундай? Ақл билан жавоб бермасанг, сени ўлим кутади.

— Шоҳим, онам қорнида бўлганимдаёқ сочим ўсган. Туғилишимдан йигирма йил ўтгач, соқолим чиқа бошлади. Бошим қариб, соқолим ёш қолди.

Ҳажжож кулиб, менинг тийғимдан халос бўлдинг, деди. Бошқа бир кишини келтирдилар, у бунинг акси — сочи қора, соқоли оқ эди. Ундан сабабини сўради.

— Шоҳим, сабаби равшан-ку. Сочим доим ёпиқ юради, ҳаво таъсири кам. Соқолим кеча-кундуз бир неча бор ювилади, сув ва ҳавонинг таъсири бор.

— Рост айтдинг. Тийғимдан халос бўлдинг.

Бир кун Ҳажжож овга чиқади. Лашкаридан узоқлашиб, бир сувга чўмилмоқчи бўлганда чўкиб ўлишига яқин қолади. Бир одам уни қутқазади. Ҳажжож ундан номинг нима, қаерликсан деб сўради. У айтди.

Тонг отгач, Ҳажжож тахтига келиб ўлтирди.

— Фалон маҳалладан, фалон кишини олиб келинг-

лар,— деб буюрди. Олиб келишлари билан Ҳажжож унга:

— Мен баъзи нарсаларни сендан сўрайман, рост жавоб берсанг тўғрисиан, йўқса, сиёсатим тийғига учрагайсан. Зулму ситам қилиб, халқ унинг дафъ бўлишини кечаю кундуз худодан сўраб турган бир киши ҳалокат гирдобига учради. У ўлим олдида эди. Бир киши уни ўлимдан қутқазиб, ундай балони яна халқ бошига қайтарса, нима қилмоқ лозим?

Ҳалиги одам уни тушунди-да, деди:

— Шоҳим, нима демоқчи эканлигингизни тушундим. Халққа зулму ситам қилаётган ўша золим сиз бўласиз. Балогоа учраган эдингиз, мен сизни халос қилдим. Чунки, отангиз ҳам бизнинг устимиздан ҳоким эди. Чексиз зулму ситам қилди. Халқ нафратига учради. Халқ унинг ўғли бўлмиш сиздан тузукроқмикин, деб кўп умид қилган эди. Унинг ўлимидан кейин сиз юз чандон ҳаромзодароқ чиқдингиз. Мен сиз ўлсангиз, ўғлингиз сиздан ҳам баттароқ бўлмасин, деб қўрқдим. Ҳажжож кулиб, сени кечирдим, деди ва инъомлар берди...

ЛУҒАТ

- Аворижа** — мамлакат раияти солиқ тўлови рўйхати. Унда оила даромади ва солиқ миқдори кўрсатилган.
- Адҳам** — қора, тўқ жигарранг; қора от; тун.
- Айюқ** — Сомон йўли ўнг тарафида жойлашган қизил товланувчи юлдуз номи; баланд мартабага киноя.
- Ақобир** — амалдор ва аслзодалар.
- Анбарин ҳўкиз**, чови анбар — ўзидан анбар чиқарувчи денгиз ҳайвони, кашолот.
- Арғанун** — мусиқа асбоби, орган.
- Асад** — шер, ўн икки буржининг бешинчиси.
- Ашрафий** — тилло танга.
- Ашҳаб** — оқу қора тусли от, кулранг.
- Бавл** — нажосат,
- Балоҳат** — аблаҳлик, нодонлик, бефаҳмлик, гўллик, соддадиллик.
- Банданавозлик** — ўз ихтиёридаги одамларга роя қилмоқ, парварши қилмоқ.
- Банотуннаъш** — тарқоқ юлдузлар тўплами номи.
- Бовар** — рост ва ҳақиқатга мувофиқ топмоқ.
- Боварчи** — ошпаз, таомларнинг номини ва тайёрлаишини яхши билладиган мутахассис.
- Вирд** — бирор нарсани такроран бажармоқ.
- Гирдболиш** — атрофи гажимдор ҳўкмдорлар ўлтирадиган тўғарак болиш.
- Гўштигир** — кураш тури.
- Гўшанишин** — тарки дунё этган киши.
- Давож** — бутун баданни ўраб оладиган жома; жойпуш.
- Далв** — қудуқдан сув тортиб олиш учун чармдан ясалган идиш, ўн биринчи бурж номи.
- Даллок** — ҳаммом ходимчиси.
- Дариг** — афсус, ҳайф, надомат, афсус чекмоқ.
- Дастуза**, **даствижа** — ёшлигидан бирор кишига унаштирилган қиз.
- Дирам** — нуқта танга, 3, 12 граммга тенг ўлчов бирлиги.

Девон—мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини ва маданий чиқимларини ҳужжатлаштирадиган муассаса, маҳкама, вазирлик, ҳисоб-китоб дафтари.

Дуда—чироқ қириндиси.

Дурроа—тўн

Жавшан—темир совут.

Жавҳарий—гавҳар ва лаъллар билимдони.

Жузв—ҳафтняк, мактаб дарслиги.

Жузвдон—талаба китоб халтаси.

Жуфтигов—бир қўш ҳўкиз ёрдамида ҳайдаб, экиладиган экни майдони.

Замҳарир—қаттиқ совуқ.

Занбақ—гул навъи.

Зариф—нозик, гўзал сўзловчи, хуштабиат, зийрак, латифагўй.

Зарофат—ҳозиржавоблик, нозик иборалар ишлатиши.

Заҳҳоки морон—Фирдавсий «Шоҳнома»сидаги илонлар подшоҳининг номи.

Зиреҳ—темир қобиқ.

Зонча—юлдузлар жойланишига қараб келадиган воқеани аниқлаш, юлдуз жадвалига қараб толеъни айтиш.

Зол—чол, мўйсафид, Рустамнинг отаси.

Иёдат—ҳол сўраш, касални кўргани бориш.

Илмий маоний—истилоҳлар мағзини чақиш, баён қилиш билан шуғулланувчи фан (ташбеҳ, мажоз, истиора, киноя ва ҳ. к.)

Илми калом—нақлий масалаларни ақлий далиллар билан аниқловчи фан; эътиқод илми.

Илғор—қўшни авангарди.

Истиора—мажозий сўзлар воситасида ташбеҳ қилмоқ.

Истибройи раҳм—бачадонни тозалаш.

Камон—ёй; ноябрь—декабрь ойларига тўғри келадиган ой.

Кежим—темир ёпинчиқ.

Кусуф—қуёш тутилиши.

Кўка—эмукдош.

Кўкалтош—бегона хотинни эмган болалардан бири.

Кўнгура—қалъа девори тепасидаги дандона, шурфа.

Кўтал—жангчининг етакдаги эҳтиёт оти.

Лифа—давоат ичига солинадиган ипак лос, патос. Қалам нуки синмасин деб солинад.

Луғз—шеърый топишмоқ.

Мажмар—манқал.

Мавкиб—подшоҳ билан бирга юривчи отлиқ ёки пиёда гуруҳи.

Малакулмавт—малақ—фаришта, мавт—ўлим. Улим фариштаси, Жабраил.

- Ман**—турли жойда турлича бўлган оғирлик ўлчови; Самарқандда— 8 пуд, Табризда—3 кг. Хуросонда 2 кг. яқин, шариятмани 180 мисқол, яъни 846 г.
- Маҳча**—туғ учидаги ярим ой шакли, тилло ёки қумушдан ишланган
- Маъжун**—турлича таркибдаги ичимлик дори.
- Махтума**—мўҳрланган, мустаҳкам.
- Мафосил**—суяк бўғинлари касали.
- Мирохур**—шоҳ отхонаси бошлиғи.
- Моҳича**—хамир овқат тури.
- Мизроб**—танбур, рубоб чалишда ишлатиладиган похун.
- Миқроз**—қайчи.
- Мил**—кишиллар кўзини кўр қилишда ишлатиладиган темир таёқча, нуқ, сурмачўп; фарсахнинг учдан бирига тенг масофа.
- Мубаррот**—садақа ва хайрли бинолар.
- Мубашшир**—хушхабар келтирувчи, мужда айтувчи.
- Муддаий**—даъвогар.
- Муътамад**—ишончли, эътимодли киши.
- Мусҳаф**—китоб, қуръон.
- Муҳассил**—ҳосил қилувчи, қўлга киртирувчи, хирож ўндирувчи.
- Мусофаҳа**—қўл бериб, қучоқлашиб хайрлашиш.
- Муҳтасиб**—шарият қонунларининг бажарилишини кузатувчи амалдор, раис.
- Муътазилий**—исломдаги фалсафий маслак, диннинг рационал нуқтаи назардан тарғиботчиси.
- Муҳаққақ**—исботланган, таҳқиқ қилинган хат тури.
- Мўҳра**—қоғозга оҳордан кейин сайқал берувчи асбоб.
- Наббош**—кафан ўғриси.
- Нассож**—тикувчи, тўқувчи.
- Обгинагар**—шишасоз.
- Очор**—сирка ёки туз сепилган сабзавот, поихўриш; потекис ер.
- Омил**—солиқ ундирувчи, ёки подшо фармонини бажарувчи амалдор.
- Пашмина**—юнгдан тикилган либос ёки чакмон.
- Рабиъ**—баҳор ойи.
- Райҳон**—хушбўй ўсимлик, хат тури.
- Разаж**—аруз баҳри.
- Рамал**—«фоилотун»нинг саккиз бор такроридан иборат аруз баҳри.
- Раъд**—момақалди роқ, чақин.
- Риқоб**—қуроқ, хат навъи.
- Ромиҳ**—ҳаракатдаги отлиқ аскар, найзодор.
- Руд**—мусиқа асбоби.
- Рофизий**—сардоридан ажралган аскар гуруҳи, шна мазҳабидаги киши.
- Румуз**—рамзлар, яширин маъноли сўзлар.

- Руфугар**—йиртилган матони ўзидек тўқиб ямовчи уста.
Самоки Ромиҳ — Асад буржидаги юкдуз номи.
Савр—хўкиз, бурж номи, апрель ойига тўғри келади.
Садр—сийна, юқори ўрин: мансабдор.
Сайис—отбоқар.
Санжоб—кулранг тусли жун чакмон.
Сарҳанг—қўшиннинг бир бўлаги бошлиғи, полковник.
Сафро—сарик модда; ўт халтаси, сарик касаллиги.
Сақоя—моллар сув ичиши қулай жой.
Сақарлот, сақирлот—нафис мато, кўпроқ зарли бўлган.
Сулс—учдан бир, хат тури.
Сурра—олтин ёки кумуш тангали ҳамён.
Тавила—от ётадиган жой.
Табархун—танаси қизил тол навъи.
Тавқеъ—подшоҳ мўҳри, мўҳрли ҳукм.
Таввоф — тавоф қилувчи.
Табарзин—жанг болтачаси.
Таркаш — ўқдон.
Тарроҳ—тарҳ чизувчи, лойиҳа чизувчи.
Тархон — имтиёзли ер эгаси.
Тақтеъ — алоҳида-алоҳида.
Таҳсил—рудадан олтинни тозалаб олиш, ҳосил қилмоқ.
Тажрид—бошқалардан ажратиб олиш, танҳо қолмоқ.
Таҳқиқ — ҳақиқатни аниқлаш.
Таълиқ—бирор нарсани илиб қўйиш, алоқадорлик, хат тури.
Тобадон—эшик тепасидан қўйиладиган туйнук.
Тока — устибош, бир жўра кийим.
Тунбон — паҳлавонлар киядиган калта чарм иштон.
Тумор — узун мактуб, ҳужжат, уни юмалоқ қилиб ўралган.
Убайдий — Бухоро хони Убайдуллахон шайбоний зарб қилган пул.
Уд—мусқа асбоби.
Урмаки—оддий миниладиган той.
Фарсах—масофа бирлиги—8 км.
Фирния—гуручдан тайёрланадиган ичимлик.
Халхол—оёқ тақинчоғи, кумуш ёки олтиндан бўлган.
Харвар — бир эшак кўтара оладиган юк; 300 кг.га яқин оғирлик.
Хокпилла—болалар ўйини, энгашиб турган болалар устидан нав-
 бат билан сакраб ўтиш ўйини.
Хокрез — қалъа мудофааси учун айлантириб қазилган чуқурлик.
Хоний — олти тангага тенг пул бирлиги.
Хонсолар — дастурхон мутасаддиси, ошпазлар бошлиғи
Хорижий—ёт, бегона, келгинди.
Хусуф—ой тутулиши.

- Чорқаб**—шоҳлар киядиган зарбофт тўн.
- Чорсуқ** — чорсу, кўчалар туташган жой.
- Чухра**—олий насабли шоҳ мулозими.
- Шажара**—дарахт, ўтмиш авлодлар рўйхати.
- Шабохун, шабихун**—тунги ҳужум.
- Шакарханд** — ширни жилмайиш.
- Шероза** — китоб жузвларини тугиб турувчи мато.
- Шиҳоб**—учар юлдуз, порлоқ юлдуз.
- Шиҳна, шахна** — шаҳар посбони: шоҳ томондан тайинланган шаҳар иштилочиси: кутвол.
- Ятим**—ота-онасиз қолиб, ўз жисмоний кучи ёки паҳлавонлиги, курашчилиги билан кун кўриб юривчи дарбадар; олифта.
- Қаннод**—ҳалвопаз.
- Қарроба**—сув идиши, май идиши, шнша.
- Қаря**—йирик қишлоқ.
- Қофила**—корвон қарроргоҳи.
- Қонун**—мусиқа асбоби.
- Қозоқилик**—амалдор ёки ҳукмдорнинг бошқа ўлкаларда куч тўплаш учун юриши.
- Қосид**—қасд қилувчи; нома, хабар келтирувчи, элчи.
- Ғолия** — қора хушбўй модда: мушк, анбар ва ҳ. к.
- Ғубор**—гард, чанг, ғам-ғусса асарни, майда ёзув.
- Ҳазаж** — аруз баҳри, овоз, қўшиқ.
- Ҳамал** — қўзи, бурж номи, шамсий ой номи (21 март — 20 апрель).
- Ҳамишабахор** — чечак навъи.
- Ҳасба**—қизилча; касаллик.
- Ҳожиб**—пардалик, қош, дарвозабон.
- Ҳосяд**—ҳасадчи, ёмон ниятли киши.
- Ҳўққа** — қимматбаҳо нарсалар сақланадиган қутича, ҳамён.

ИЗОҲЛАР

- 8-бет: Байтнинг мазмуни: Қаердан қизилбош жой олган бўлса, ўша ер улар хунрезлиги натижасида долазордек бўлди. Қитъа мазмуни: Эй мусулмонлар, дод фалак гардиши жабридан, Аторуд жафоси, ой қасди, Муштарий сайридан дод! Кулсам у бир умр заҳрини сочади; йиғлагудек бўлсам, унинг иши ҳар кун хурсандчилик. Умрим кемасига осмон донмо икки иш қилади: гоҳ шодлик елгани бўлади, гоҳида ғам лангарига боғлайди.
- 13-бет: Ҳижрий 918 йил муҳаррам ойининг охирлари милодий 1512 йил апрели ўрталарига тўғри келади.
- 17—18-бет: Ҳазал мазмуни: Созингдан ошиқлар жигари қондир, найни оғзингга олиб борар экансан, у найшакарга айланади. Жигарим най каби тешилса ҳам мен дастингдан нолийдиганлардан эмас. Мозоримдан най овози чиқиб, сенга ҳамнафас бўлишини истайман. Дилим оташидан тезлашадими, деб лабимга най яқинлаштираман. Лаъли лабинг-ла, ҳамдамлигини кўриб, икки қўллаб найга ёпишаман. Эй Восифий, най билан ўз нолаю афғонингни айтма, бошқалар эшитиши мумкин.
- 28-бет: Уй эгаси меҳмонларни ўйламай, бадеҳа айтишни бошлади. Йиғилганлар ўзбек тилида мушоира бошлашди. Форсигўй Восифийнинг бундан энсаси қотди.
- 53-бет: «Қофия», «Шофия», «Шамсия»— араб тили грамматикасига доир рисолалар.
- 74-бет: «Таркиботул-нағмат вал-алҳон»—«Нағмалар ва куй-овозлар таркиби»— мусиқа назариясига доир асар.
- 78-бет: Оби ҳаёт—тириклик суви, оби ҳайвон; ичган кимса ўлмай, абадий яшайди деб ҳисобланган. Афсонага кўра Хизр пайғамбар уни ер ости зулматидан олиб чиққан.
- 79-бет: Парак—Чирчиқ дарёсининг қадимий номи.
- 80-бет: Айман водийси олови—Исо пайғамбарга гўё шу водийда дарахт тепасидан олов кўринган.
- 83-бет: Кузаки, Соҳиб, ҳусайний, бобаки, шакари—узум навълари. «Араблар ҳалвога чўп ўрнатурлар»—Миср араблари наводни чўпга тортганлар. Ҳозир навод пиширувчилар навод пишириладиган қозонга ип тортадилар.
- 84-бет: Ширинлиги ўткир—тилни тилади, Алишер таъбида буни билади. Қовунинг Алишерий ёки Амрий навъига ишора.
- 87-бет: Жомийнинг назмий сарфи. Бу ерда унинг «Шарҳи мулло» деган грамматикага доир асари кўзда тутилмоқда.

- 89- бет: «Алқорнату малқорна»—Қуръоннинг жаҳаннам азобини баён қилувчи сураси.
- 91- бет: «Изҳори музмари»—«Яширин ҳарфни топиш» санъати.
- 98- бет: Байтнинг мазмуни: Истагимга зид жавоб келар экан, қўлимда гурзи билан Афросиёб жангини кўрсатурман.
- 159- бет: «Таърихи Муъиний»—Муъиниддин бинни Жалолиддин Муҳаммад Яздий (Вафоти 1387 йил)нинг тарихий асари.
- 199- бет: «Таърихи олам»—Муъиниддин Натанзий асари; 1413 йили Форс ҳокими Искандар ибни Шоҳрухга бағишлаб ёзган.
- 275- бет: Қитъа мазмуни: фазилатли фозиллар ва фазилатлилар афзали арши аълога арз қилганларида ҳар бир фариштадан овоз келади. Афзал тузукроқдир.

МУНДАРИЖА

Зайниддин Восифий	3
Мовароуннаҳрга сафар	5
Бу каминанинг улуғ хон Кўчқуижихоннинг вазирини Хожа Юсуф Маломатий билан мунозараси	21
Фозиллар сараси олижаноб Мавлоно Ҳожи Табризий ..	25
Самарқанд совуғи ва қиши шиддати	27
Фазилат аҳлининг бу каминани иншо санъати ва муаммо ечишда имтиҳон қилгани	30
Самарқанд шаҳрида зоҳир бўлган воқеалар зикрида.	33
У ҳам бўлса, Нажми сонийнинг келиши эди.	
Олиҳазрат хони аъзам... Убайдулла Муҳаммад Баҳодирхоннинг қарши яйловидан қайтиши	47
Убайдуллахондан рухсат олиб Туркистон вилояти томон йўлга чиқмоқ хусусида	50
Ҳазрати Убайдуллахоннинг вазирини таърифида	54
Фирдавсий Тусий достонининг ёзилиши	76
Саъиди Шаҳид Улуғбек Мирзонинг баъзи фазилатлари ва камолати зикрида	82
Ҳазрати адолатли султоннинг Амир Алишерга доир гаройиботлардан ва ажойиб тадбирларидан ҳикоя қилиб беришни сўрагани	87
Амир Алишер мизожи назокати ва латофатининг зикри .	93
Амир Алишер ва Хожа Мажиддин Муҳаммад мажлиси таърифи	96
Алишер Навоий таъбида нафсоний шаҳват ва руҳий лаззатга майлининг чеклангани хусусида	104
Мавлоно Биноий фазилатлари	106
Муфрад қаламдар зикрида	113
Паҳлавон Муҳаммад Абусаъид ва Султон Ҳусайн Мирзонинг бошқа курашчилари фазилатлари ва камолоти зикрида	118
Оҳангаронлик бир хотиннинг султони аъзам Келдимухаммад Султон номига Ҳазрати Аъло Ҳокон Севинҷхожахондан нишон олиб келгани зикри	131
Шоирлар фасоҳати ва зарофати зикрида	133
Аср нодири Мавлоно Жалолиддин Юсуф наққошнинг бир йўлбарс овлаётган шахсувор суратини келтиргани	135
Бадеалар манбаи мўъжизалар ихтирочисини мавлоно Юсуф Наққошнинг Мавлоно... Қози Жодакнинг ажойиб суратини саодатли мажлисга юборгани	140
Ҳазрати султони аъзам Султон Муҳаммаднинг халифалик тахти ва қойиммақомлик маснадига ўлтирмоғи	145

Мавлоно Қотибий Нишопурий ва Бобо Савдоний Бовардий зикри	177
Ҳамсан мутаҳаййира ҳикояси	184
Султон Ҳусайн Мирзонинг Хуросон вилоятидаги вазири Низомулмулк Хавофий ҳикояти	192
Соҳибқирон Султон Келдимухаммаднинг Хуросан томон сафари	200
Ҳикоят	202
Лугат	206

На узбекском языке

Зайниддин Васифи

УДИВИТЕЛЬНЫЕ СОБЫТИЯ

Редактор **А. Шаропов**

Рассом **А. Крюков**

Расмлар редактори **В. Немеровский**

Техн. редактор **Е. Потапова**

Корректор **М. Холматова**

ИБ № 668

Босмахонага берилди 20. 04. 79. Босишга рухсат этилди 04. 12. 79.
Формати 84×108^{1/32}. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура.
Юқори босма. Шартли босма л. 11,34. Нашр л. 11,48. Тиражи
10000. Заказ № 241. Баҳоси 1 с.
Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент,
700129. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси
ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия
ишлаб чиқариш бирлашмасининг 2-босмахонасида босилди.
Янгийул шаҳри, Самарқанд кўчаси, 44.